

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI YÖNETİMİNDE HAMA
(1516-1600)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN
Mehtap NASIROĞLU

ELAĞIĞ-2014

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI YÖNETİMİNDE HAMA
(1516-1600)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Enver ÇAKAR

HAZIRLAYAN
Mehtap NASIROĞLU

Jürimiz, ... tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. **Prof. Dr.**

2.

3.

4.

5.

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****Osmanlı Yönetiminde Hama
(1516-1600)****Mehtap NASIROĞLU****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı****Elazığ-2014, Sayfa: XXXIV + 251**

Suriye'nin orta kesiminde, Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide ve Âsi Nehri'nin kenarında kurulan Hama, Suriye coğrafyasının en eski şehirlerinden biridir. Şehrin, Selevkî, Roma, Bizans ve erken İslam dönemi hakkında çok az şey bilinmektedir. Arami ve Asur hakimiyetinden sonra 636 yılında Müslümanların eline geçen Hama, bundan sonra sırasıyla Hamdani, Zengi, Eyyubi ve Memlûklerin eline geçmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında 1516'da Osmanlı idaresine girdikten sonra bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Hama ve Humus birleştirilerek tek sancak haline getirilmiştir. Fakat kısa sayılabilecek bir müddet sonra tekrar birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak yapılmıştır.

Osmanlılar, Hama'yı Memlûklardan devraldıktan sonra, onlar tarafından burada uygulanan toprak düzenini ve buna bağlı olarak da vergilendirme metodunu, bazı vergileri kaldırmak ve bazılarını da hafifletmekten başka bir değişiklik yapmadan, büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu ve Rumeli'deki sancaklarda olduğu gibi, Hama Sancağı'nda da klasik Osmanlı vergi sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Hama'nın Asi Nehri kıyısında olması, sancağın, tarım faaliyetleri açısından gelişmesini sağlamış, önemli bir mevkide kurulmuş olması da şehir ticaretini sürekli canlı tutmuştur.

AnahtarKelimeler: Hama, Şeyzer, Masyaf, Maarra, Humus, Barin, sancak, sancakbeyi, eyalet, beylerbeyi, taşra yönetimi.

ABSTRACT**Doctorate Thesis****HAMA IN THE OTTOMAN ADMINISTRATION
(1516-1600)****Mehtap NASIROĞLU****The University of Fırat****The Institute of Social Science****The Department of History****Elazığ-2014, Page: XXXIV + 251**

Hama which was established on the middle region of Syria, on an important location that is on the road which connects Aleppo to Damascus and on the side of Orantes river is one of the oldest cities of the geography of Syria. Very little information is known about the period of Selevkî, Roman period, Byzantine period and early Islamic period of the city. Hama was taken by the Muslims in the year of 636 after the Aramaic and Assyrian hegemony, after that it was taken by Hamdanids, Zengides, Ayyubids and Mamluks respectively. During the Egypt expedition of Sultan Selim The Stern, in the year of 1516, Hama came under the domination of Ottomans after that it was organized as a sanjaq.

With in the first years of the sultanate of Suleiman The Magnificent, Hama and Homs were united thus they turned into a single sanjaq status. However after a short period of time, they were separated and each of them was organized as a separate sanjaq.

After Hama's take over by the Ottomans from Mamluks, Ottomans continued majorly the land order and taxation method that was connected to the land order which were applied by them in Hama without any important changes. Ottomans just removed and lightened some taxes. However as from the mid of the 16th century, for Hama sanjaq classical Ottoman taxation system was applied, just like sanjaqs in Anatolia and Rumelia. Hama was established on the side of Orantes river, this fact ensured development of the sanjaq with regards to agricultural activities and its locations' importance kept the commercial activity of the city continuously alive.

Keywords: Hama, Sheizer, Masyaf, Maarrat, Homs, Barin, sanjaq, sanjaqbegi, province, governor, province government.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLolar LİSTESİ	XIII
PLAN, GRAFİK ve RESİMLER LİSTESİ.....	XV
ÖNSÖZ	XVI
KISALTMALAR	XVIII
KONU VE KAYNAKLAR.....	XIX
1. KONU	XIX
2. KAYNAKLAR	XXII
2.1. Osmanlı Arşiv Belgeleri	XXIII
2.1.1. Tahrir Defterleri	XXIII
2.1.1.1. 1519 Yılı Tahriri (TD 548)	XXIV
2.1.1.2. 1523 Yılı Tahriri (TD 998)	XXV
2.1.1.3. 1526-27 Yılı Tahriri (TD 418, TD 137/1, 137)	XXV
2.1.1.4. 1536-37 Yılı Tahriri.....	XXVI
2.1.1.5. 1551-52 Yılı Tahriri (TD 1052).....	XXVI
2.1.1.6. 1562 Yılı Tahriri (TD 344, TD 336).....	XXVII
2.1.1.7. 1570-71 Yılı Tahriri (TD 564, TD 519, TD 520)	XXVII
2.1.1.8. 1584 Yılı Tahriri (TD 273)	XXIX
2.1.1.9. 1594-95 Yılı Tahriri (TD 92).....	XXX
2.1.1.10. 1645 Yılı Tahriri (MAD 516)	XXX
2.1.2. Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri (Rûznâmçeler).....	XXX
2.1.3. Ruûs Defterleri	XXXI
2.1.4. Mühimme Defterleri.....	XXXI
2.1.5. Topkapı Sarayı Arşivi'nde Bulunan Defterler	XXXII
2.2. Kanunnâme ve Risâleler	XXXIII
2.3. Seyahatnâmeler.....	XXXIII
2.4. Osmanlı Tarihleri.....	XXXIV
GİRİŞ	1
1. HAMA İSMİNİN ANLAMI VE YAZILIŞLARI.....	1

2. HAMA’NIN SİYASİ TARİHİ	2
2.1. Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hama	2
2.1.1. İslam Hâkimiyetinden Önceki Devir	2
2.1.2. İslam Hâkimiyeti Dönemi	3
2.2. Hama’nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçiş.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDARİ TEŞKİLAT VE TAKSİMAT	15
1.1. Hama Sancağının Coğrafi Konumu Ve Sınırları.....	15
1.2. Hama Sancağının İdarî Teşkilâtı ve Taksimatı	17
1.2.1. Osmanlı Taşra İdarî Teşkilatı ve Hama Sancağının Yeri.....	17
1.2.2. Hama Sancağının Dahili Taksimatı (Nahiye ve Kazalar)	22
1.3. Sancak Yönetimi	24
1.3.1. Örf Mensupları	24
1.3.1.1 Sancakbeyi/Beylerbeyi	24
1.3.1.2. Alaybeyi (Mîralây)	36
1.3.1.3. Çeribaşı (Serasker) ve Çerisürücüsü	39
1.3.1.4. Subaşı.....	41
1.3.1.5. Mîralem (Emir-i Alem).....	43
1.3.1.6. Dizdar.....	44
1.3.2. Yerel Yöneticiler	45
1.3.2.1. Şehir ve Mahalle Kethüdâları	45
1.3.2.2. Esnaf Yöneticileri, Muhtesip ve Pazarbaşı	46
1.3.2.3. Nakibü’l-Eşraf	47
1.3.3. Kaza Yönetimi (Ehl-i İlm)	48
1.3.3.1. Kadı.....	48
1.3.3.2. Müftü	54

İKİNCİ BÖLÜM

2. YERLEŞME ve NÜFUS.....	55
2.1. Yerleşme.....	55
2.1.1. Şehir Yerleşmesi	55
2.1.1.1. Hama Şehrinin Genel Görünümü	55
2.1.1.2. Mahalleler	58
2.1.1.3. Fizikî Yapılar	62

2.1.1.3.1. Kale (Hama Kalesi)	62
2.1.1.3.2. Camiler	63
2.1.1.3.2.1. Ulu Camii (Câmi‘ü’l-Kebîr)	63
2.1.1.3.2.2. Abdurrahman Camii.....	64
2.1.1.3.2.3. İmam Hüseyin Camii ve Mescidi.....	65
2.1.1.3.2.4. Şeyh ‘Ulvân Camii.....	65
2.1.1.3.2.5. Karaca Camii.....	66
2.1.1.3.2.6. İbn Mes‘ud Camii	66
2.1.1.3.2.7. Sultan Melik Efdal Camii.....	66
2.1.1.3.2.8. Nûrî Camii.....	67
2.1.1.3.2.9. Cemaleddin Camii.....	68
2.1.1.3.2.10. Argûn Camii.....	68
2.1.1.3.2.11. ‘Alîlîyatü’l-Fevkâ Camii	68
2.1.1.3.2.12. Kâk Camii	68
2.1.1.3.2.13. Rahiyyin Camii	68
2.1.1.3.2.14. Dehşe Camii	69
2.1.1.3.2.15. Aşkar Camii	69
2.1.1.3.2.16. Cenablî Camii.....	69
2.1.1.3.2.17. Murabıt Camii	69
2.1.1.3.2.18. Denûk Camii	70
2.1.1.3.2.19. Hayyat Camii	70
2.1.1.3.3. Mescitler	70
2.1.1.3.3.1. Haşimiye Mescidi.....	71
2.1.1.3.3.2. ‘Âşûre Mescidi.....	71
2.1.1.3.3.3. İshak Mescidi	71
2.1.1.3.3.4. Fevkânî Mescidi (Şeyh Ali Camii)	71
2.1.1.3.3.5. Şeyh Bîrî Zâviyesi Mescidi.....	71
2.1.1.3.3.6. Hacı Ahmed b. El-Harîrî Mescidi	72
2.1.1.3.3.7. Re’sü’l-Bakal Mescidi	72
2.1.1.3.3.8. Zeytûne Mescidi.....	72
2.1.1.3.3.9. Fevkânî Mescidi	72
2.1.1.3.3.10. Abdusselam Mescidi	73
2.1.1.3.3.11. Sarimüddin Mescidi	73

2.1.1.3.3.12. Tûleysî Mescidi	73
2.1.1.3.3.13. Zeytûne Mescidi	73
2.1.1.3.3.14. İbnü'l-Buhum Mescidi	73
2.1.1.3.3.15. Şeyh Şems Mescidi	74
2.1.1.3.3.16. Şeyh Muhammed el-Mücmî(?) Mescidi	74
2.1.1.3.3.17. Havrân Mescidi	74
2.1.1.3.3.18. Kıblî Mescidi	74
2.1.1.3.3.19. Nakûş Mescidi	75
2.1.1.3.3.20. Zeytûne Mescidi	75
2.1.1.3.3.21. 'Atâkî Mescidi	75
2.1.1.3.3.22. Abdülvehhâb Mescidi	75
2.1.1.3.3.23. Ebu'l-'Alâ Mescidi	75
2.1.1.3.3.24. İbnü'l-Veli(?) Mescidi	76
2.1.1.3.3.25. Benî Zâhir Mescidi	76
2.1.1.3.3.26. Desem(?) Mescidi	76
2.1.1.3.3.27. Ebu Salâh Mescidi	76
2.1.1.3.3.28. Ali Çelebi Mescidi (Şahincibaşı Mescidi)	76
2.1.1.3.3.29. İbn Seyf Mescidi	77
2.1.1.3.3.30. Neccârîn Mescidi	77
2.1.1.3.3.31. İbn Mâzen Mescidi (Musa Mescidi)	77
2.1.1.3.3.32. 'Ancârî Mescidi	77
2.1.1.3.3.33. Nureddin Mescidi	77
2.1.1.3.3.34. Semmâr Mescidi	78
2.1.1.3.3.35. Dukeys Mescidi	78
2.1.1.3.3.36. Şeyh Hâlid Mescidi	78
2.1.1.3.3.37. el-Muhsin (Hacı Muhammed b. el-Esved el-Muhsin) Mescidi	78
2.1.1.3.3.38. Şeyh Mansûr b. Cebbâre Mescidi	78
2.1.1.3.3.39. Duhân Mescidi	79
2.1.1.3.3.40. Cübb Delhâse Mescidi ve Türbesi	79
2.1.1.3.3.41. Ebu'l-Hayr Aytemur Mescidi	79
2.1.1.3.3.42. Dividâriye Mescidi	79
2.1.1.3.3.43. Cürniye Mescidi	80
2.1.1.3.3.44. Kaysar Mescidi	80

2.1.1.3.3.45. Zeytûne Mescidi.....	80
2.1.1.3.3.46. Şeyh Sâmit Mescidi.....	80
2.1.1.3.3.47. Safsâfa Mescidi	81
2.1.1.3.3.48. Mergûn Mescidi	81
2.1.1.3.3.49. Mescid	81
2.1.1.3.3.50. Arab Mescidi.....	81
2.1.1.3.3.51. Abdülkerim b. Ceğğâl Mescidi	81
2.1.1.3.4. Medreseler	81
2.1.1.3.4.1. Nureddin Medresesi	82
2.1.1.3.4.2. Muhlisiye Medresesi	82
2.1.1.3.4.3. Tavvâşiye Medresesi.....	82
2.1.1.3.4.4. İftihâriye Medresesi	82
2.1.1.3.4.5. ‘Asrûniye Medresesi	83
2.1.1.3.4.6. Hatibiye-i Kübra Medresesi	83
2.1.1.3.4.7. Fureyciye Medresesi	83
2.1.1.3.4.8. Hammadiye Medresesi.....	83
2.1.1.3.4.9. ‘İzziyye Medresesi	83
2.1.1.3.4.10. İbn Sîmâ Medresesi.....	84
2.1.1.3.4.11. Tecmiye Medresesi	84
2.1.1.3.4.12. Şihâbiyye Medresesi	84
2.1.1.3.4.13. Mu‘teziliyye Medresesi.....	84
2.1.1.3.4.14. Naciye Medresesi	84
2.1.1.3.4.15. Hayriye Medresesi	85
2.1.1.3.5. Buk‘alar	85
2.1.1.3.5.1. Celdekiye Buk‘ası	85
2.1.1.3.5.2. Hâtûniye Buk‘ası.....	85
2.1.1.3.6. Saraylar.....	86
2.1.1.3.6.1. Kasrû’l-Geylânî.....	86
2.1.1.3.7. Bimâristânlar (Hastahaneler).....	86
2.1.1.3.7.1. Nûri Bimâristânı.....	86
2.1.1.3.8. Zâviye ve Hangâhlar.....	87
2.1.1.3.8.1. Kâdiriye Zaviyesi	87
2.1.1.3.8.2. Hacı İbrahim b. Döğër Zaviyesi.....	87

2.1.1.3.8.3. Câ'îyye Zaviyesi	88
2.1.1.3.8.4. Şeyh Haşim b. Ömer Zaviyesi	88
2.1.1.3.8.5. Nureddin Hângâhı	88
2.1.1.3.9. Türbe ve Mezarlar	88
2.1.1.3.9.1. Merhum Esentemür b. Abdullah Türbesi.....	88
2.1.1.3.9.2. Sendemir Türbesi	89
2.1.1.3.9.3. Seyfiyye Türbesi	89
2.1.1.3.9.4. Sabikiyye Türbesi.....	89
2.1.1.3.9.5. Sultan MuzafferTürbesi	89
2.1.1.3.9.6. Zeyne'l-‘Abidin Türbesi	90
2.1.1.3.9.7. Takviyye Türbesi	90
2.1.1.3.9.8. Sultan Hasan Türbesi	90
2.1.1.3.9.9. Şeyh Abdullah Mezarı.....	90
2.1.1.3.9.10. Şeyh Muhyiddin Harirî Türbesi	90
2.1.1.3.9.11. Miyâzeriye Türbesi	91
2.1.1.3.9.12. Rıdvan Türbesi	91
2.1.1.3.9.13. Şeyh Ali es-Salus Mezarı	91
2.1.1.3.10. Su Dolapları (Na‘ûralar).....	91
2.1.1.3.11. Havuzlar	92
2.1.1.3.12. Hamamlar	92
2.1.1.3.13.Kilise ve Sinagoglar	93
2.1.1.3.14. Hanlar ve Çarşılar.....	93
2.1.1.3.15. Hapishane	94
2.1.1.3.16. Değirmenler	94
2.1.1.3.17.Ma‘saralar.....	94
2.1.1.3.18. Kahvehaneler	94
2.1.2. Kırsal Yerleşme.....	94
2.1.2.1. Nahiyeler.....	94
2.1.2.1.1. Hama Nahiyesi	95
2.1.2.1.2. Humus Nahiyesi	97
2.1.2.1.3. Bârin Nahiyesi	98
2.1.2.1.4. Şeyzer Nahiyesi	100
2.1.2.1.5. Ma‘arra (Ma‘arretü’n-Nu‘mân) Nahiyesi.....	102

2.1.2.1.6. Masyâf Nahiyesi	103
2.1.2.2. Köy ve Mezralar	104
2.2. Nüfus	106
2.2.1. Şehir Nüfusu.....	107
2.2.1.1. Hama Şehri	107
2.2.1.2. Humus Şehri	112
2.2.2. Kırsal Nüfus	113
2.2.3. Konargöçer Nüfus	115
2.2.4. Sancak Nüfusu	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADÎ DURUM.....	122
3.1. Toprak Yönetimi	122
3.1.1. Mirî Toprak Rejimi	123
3.1.2. Malikâne-Divânî Toprak Rejimi	130
3.2. Tarım ve Hayvancılık	134
3.3. Ticaret ve Sanayi	134
3.4. Vergiler.....	139
3.4.1. Toprak Mahsullerinden Alınan Vergiler	143
3.4.1.1. Öşür.....	143
3.4.2. Şahıslardan Alınan Vergiler.....	147
3.4.2.1. Âdet-i Devre	148
3.4.2.2. Himâye.....	149
3.4.2.3. Cizye	150
3.4.2.4. Çift Resmi	151
3.4.2.5. Bennâk Resmi	151
3.4.2.6. Mücerred Resmi.....	152
3.4.3. Hayvanlar Üzerinden Alınan Vergiler	152
3.4.4. Niyâbet Rüsûmu.....	153
3.4.5. Deştânî.....	153
3.4.6. Tapu Resmi	154
3.4.7. Değirmen (Tâhûn veya Asiyâb) Resmi.....	154
3.4.8. Ma'sara Resmi	156
3.4.9. İpek Dolabı Resmi.....	156

3.4.10. Mukataalar.....	156
3.4.10.1. Hama Şehri Mukataaları	157
3.4.10.1.1. İhtisab ve Pazar Mukataası	158
3.4.10.1.2. Sûkü't-Tüccâr, Dekâkîn-i Mansûriye ve Berd Bek Mukataası	158
3.4.10.1.3. Un Kapanı (Kapan-ı Dakîk) Mukataası.....	159
3.4.10.1.4. Bâc-ı Keyyâliye	159
3.4.10.1.5. Değirmen (Âsiyâb veya Tâhûn) Mukataası.....	159
3.4.10.1.6. Sayd-ı Mâhî (Balık) Mukataası	160
3.4.10.1.7. Nal Bâcî (Bâc-ı Na'îlîn) Mukataası.....	160
3.4.10.1.8. Musna'a Mukataası	161
3.4.10.1.9. Haşîşhâne Mukataası	161
3.4.10.1.10. Eşcâr Mukataası.....	161
3.4.10.1.11. Şarap Bâcî (Bâc-ı Hamr) Mukataası.....	161
3.4.10.1.12. Hama Kalesi Hendek Çayırı (Çayır-ı Handek-i Kal'a-i Hama) Mukataası	161
3.4.10.1.13. Hamam Mukataası.....	162
3.4.10.1.14. Arazî	162
3.4.10.1.15. Şirûgan Ma'sarası Resmi.....	162
3.4.10.1.16. Yapağı Resmi	162
3.4.10.2. Humus Şehri Mukataaları	164
3.4.10.2.1. Dalyan Mukataası	164
3.4.10.2.2. Dellâliye Resmi	164
3.4.10.2.3. İpek Mukataası	164
3.4.10.2.4. Dekâkin Resmi	164
3.4.10.2.5. Hamr (Şarap) Mukataası.....	165
3.4.10.2.6. Pazar Mukataası.....	165
3.4.10.2.7. İhtisâb Resmi	165
3.4.10.2.8. Han Resimleri	165
3.4.10.2.9. Hamam Vergisi.....	165
3.5. Tahrir Defterlerine Göre Narh Fiyatları	166
3.6. Sancak Geliri ve Bölüşümü	167
3.6.1. Sancak Geliri.....	167
3.6.2. Sancak Gelirinin Bölüşümü	168

3.6.2.1.Padişah Hasları	169
3.6.2.2.Sancakbeyi Hasları	170
3.6.2.3.Zeâmetler	172
3.6.2.4.Timarlar	174
3.6.2.5.Vakıf ve Mülkler.....	179
SONUÇ	184
BİBLİYOGRAFYA	188
EKLER	199
EK-1: 1526 Tarihli Hama Sancağı Kanunnamesi	199
EK-2: 1570 Tarihli Hama Sancağı Kanunnamesi	206
EK-3: Hama Sancağı Köyleri Ve Vergi Nüfusları.....	209
EK-4: Zeamet Sahipleri ve Gelirleri.....	224
EK-5: Timar Sahipleri ve Gelirleri.....	227
EK-6: Vakıf ve Mülkler	236
ÖZGEÇMİŞ	251

Tabo 31. Zeamet Sahipleri ve Gelirleri (1573)	224
Tabo 32. Zeamet Sahipleri ve Gelirleri (1588)	225
Tabo 33. Timar Sahipleri ve Gelirleri (1573)	227
Tabo 34. Timar Sahipleri ve Gelirleri (1588)	232
Tablo 35. Hayrat Vakıflar	236
Tablo 36. Evlatlık Vakıflar	241
Tablo 37. Mülkler.....	246

PLAN, GRAFİK ve RESİMLER LİSTESİ

Plan-1 Hama Şehri	56
Resim 1. Hama Şehrinden Genel Bir Görünüm	57
Resim 2. Günümüzde Hama Kalesi	63
Resim 3. Nûrî Camii.....	67
Grafik 1. Hama Şehri Vergi Nüfusunun Çevre Şehirlerle Mukayesesi.....	111
Grafik 2. Hama Sancak Nüfusunun Dağılımı (1526)	120
Grafik 3. Hama Sancak Nüfusunun Dağılımı (1594)	121
Grafik 4. Hama Sancağında Köylünün Tasarruf Ettiği Toprak Miktarları.....	128

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatının tam olarak anlaşılabilmesi ve imparatorluğun farklı bölgeleri arasında mukayese yapılabilmesi için eyalet ve sancak çalışmaları son derece önemlidir. Bu çalışmalar büyük oranda Anadolu üzerine yoğunlaşmış ve Türkiye dışında kalan bölgeler uzun müddet ihmal edilmiştir. Fakat son yıllarda Türkiye sınırları dışında kalan sancak ve eyaletler üzerine yapılan çalışmalara hız verilmiş olması ülkemiz ve tarihçiliğimiz açısından oldukça önem taşımaktadır. Bu açıdan “Osmanlı Yönetiminde Hama (1516-1600)” isimli tez çalışmamız, bu tür faaliyetlerin devamı olarak nitelendirilebilir.

Çalışmamızın konusu, Hama'nın Osmanlı Devleti yönetimine girdiği 1516 yılından başlamakta ve yüzyılın sonuna yani 1600 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bunun da temel nedeni klasik tahrir geleneğinin genellikle bu yüzyıla kadar devam etmiş olmasıdır.

Çalışmamız, başta Konu ve Kaynaklar olmak üzere, Giriş ve üç ana bölümden meydana gelmektedir. Konu ve Kaynaklar kısmında, önce Hama konusunda yapılan araştırma ve incelemelerin değerlendirmesi yapılmış, akabinde ise çalışmayı meydana getiren ana kaynakların tanıtımı ve tahlili yapılmıştır. Bu bağlamda, temel kaynaklar olan arşiv vesikaları, seyahatnameler ve Osmanlı tarihleri gibi klasik eserlere yer verilmiştir. Zira kaynakların metodolojik bir şekilde tanıtım ve değerlendirilmesinin yapılması, çalışmanın içeriğinin dayandığı temellerin tespiti açısından son derece önemlidir.

Giriş kısmında Hama'nın Osmanlı hâkimiyetinden önceki siyasi tarihi ana hatlarıyla verilmiş, ayrıca bölgenin Osmanlılar tarafından alınması, Osmanlı-Memlûk ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Birinci Bölümde, Hama'nın coğrafi konumu ve sınırları tespit edilerek idari taksimatı ve sancak yönetimi ile yöneticilerinin kimler olduğu, ayrıca Hama Sancağı'nın Osmanlı idari teşkilatındaki yeri ve öneminin ne olduğu değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Hama'nın kısa bir müddet beylerbeyilik olması ve daha sonra tekrar sancak statüsüne getirilmesinin nedenleri üzerinde durulmuştur.

İkinci Bölümde, sancağın merkezi olan ve yönetimle ilgili bütün faaliyetlerin ve ticaretin merkezi konumunda bulunan Hama Şehri'nin genel görünümü ve fizikî yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, şehrin mahalleleri, çarşıları, han ve pazarları, cami,

mescit, medrese, kilise ve hamamlarının yanında bütün dini, sosyal ve iktisadi yapıları ele alınmış, bunun yanında şehir, kasaba ve köylerde yer alan vergi nüfusu ve vergi nüfusundan yola çıkarak sancağın tahmini nüfusu tespit edilmeye çalışılmış, nüfusun dini unsurlara göre dağılımı ve nüfus hareketleri, tablo ve grafiklerin de yardımıyla anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın son bölümünü oluşturan Üçüncü Bölümde ise, sancağın iktisadi yapısı incelenmiş, sancak genelinde yaşayan insanların ekonomik faaliyetleri ve vergileri ile elde edilen gelirler ve bu gelirlerin ne şekilde bölüşüldüğü konuları izah edilemeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın Ekler kısmında Hama Sancağı Kanunnâmeleri, sancaktaki köylerin nüfusu ile timar, vakıf ve mülk sahipleri tablolar halinde verilmiştir.

Bu açıklamalardan sonra, bu tez çalışmasının planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Prof. Dr. Enver ÇAKAR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmam esnasında manevi yardımlarını esirgemedен daima yanımda oldukları için annem Şehnaz NASIROĞLU, babam Abdülkerim NASIROĞLU ve kardeşlerime tüm kalbimle teşekkür ederim.

Elazığ-2014

Mehtap NASIROĞLU

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DFE.RZ	: Timâr Ruznamçe Defteri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
edt.	: Editör
EI	: Encyclopedia of Islam
FÜSBD	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
göst. yer	: Gösterilen yer
H.	: Hicri
h.	: hüküm
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
KK	: Kâmil Kepeci Tasnifi
M.	: Miladi
MAD	: Maliyeden Müdevver Defterler
MD	: Mühimme Defteri
nr.	: numara
nşr	: Neşreden
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TD	: Tapu Tahrir Defteri
TKA	: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi
v.	: varak
vd.	: ve devamı

KONU VE KAYNAKLAR

1. KONU

Hama, Orta Doğu coğrafyasında kurulmuş en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Burası tarih boyunca birçok medeniyetin idaresi altında kalmıştır. Fakat tarih öncesi dönemlere ait Hama tarihini aydınlatacak kayda değer bir miras bulunamamıştır. Haçlı Savaşları, Moğol İstilas ve Timur İstilas gibi felaketleri yaşamış olan Hama ve çevresi aynı zamanda muhtelif tarihlerde meydana gelen depremlerle de bir hayli zarar görmüştür. Dolayısıyla bugüne kadar şehirde zengin bir kültürel miras kalmamıştır. Âsi Nehri kenarında kurulduğu için su kaynakları bakımından zengin olan Hama şehri daha ziyade tarımı ve buna bağlı olarak da küçük çapta ticaretiyle ön plana çıkmıştır. Halep ve Şam gibi büyük ve zengin şehirlerin arasında yer alması sebebiyle ticaret ve sanayisiyle fazla bir varlık gösterememiştir.

Araştırmanın başlıca konusunu oluşturan Hama, tek başına bugünkü Suriye'nin Hama şehri olmayıp, bir sancak olarak teşkilatlandırıldığı için, ilk zamanlarda çevresinde yer alan Humus, Şeyzer, Bârin, Selemiye ve Masyâf gibi, Ortaçağların önemli kent ve kalelerini de içine alan geniş bir coğrafi alanı ifade ediyordu. Dolayısıyla Hama Sancağı'nın sınırları, Osmanlı hâkimiyetinin ilk zamanlarında, batıda Trablusşam Sancağı'na, doğuda Fırat Nehri'ne kadar uzanan ve kısmen çöl vasfı taşıyan alana, kuzeyde Halep Sancağı'na, güneyde ise Şam Sancağı'na dayanıyordu. Fakat XVI. yüzyıl içerisinde sancağın sınırlarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu bağlamda, XVI. yüzyılın ortalarına doğru Humus bölgesi Hama Sancağı'ndan ayrılarak müstakil bir sancak yapıldığı için burası Hama'nın güney sınırını oluşturmuştur. Yine aynı yüzyılın ortalarında daha önce Hama'ya bağlı bir kaza merkezi olan Ma'arra (Marratü'n-Nu'mân)'nın sancak yapılmasıyla kuzey sınırı, ikinci yarısında da yine daha önce Hama'ya bağlı olan Selemiye'nin sancak yapılmasıyla sancağın doğu sınırında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonlarına doğru Hama Sancağı'nın sınırları doğuda Selemiye, batıda Trablusşam, güneyde Humus ve kuzeyde de Ma'arra sancaklarına dayanıyordu.

Osmanlı yönetimindeki Hama Sancağı'nın bulunduğu coğrafyanın tamamı bugünkü Suriye devletinin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Hama Sancağı, Osmanlı idaresine geçtiği 1516'dan 1549 yılına gelinceye kadar, idarî bakımdan Şam Beylerbeyiliği'ne, 1549'dan itibaren de Halep Beylerbeyiliği'ne

bağlı kalmıştır. Hama'nın yöneticisi olan sancakbeyi doğrudan padişah tarafından tayin edilir ve askerî seferler sırasında bağlı bulunduğu beylerbeyinin emri altında hareket ederdi. Çalışmamızın konusu, Hama'nın Osmanlı idaresine geçtiği 1516'dan XVI. yüzyılın sonuna yani 1600 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Zira XVI. yüzyıldan sonra düzenli olarak tahrirler yapılmamış, XVII. yüzyılda Osmanlı tahrir sisteminde değişiklikler söz konusu olmuştur. Klasik tahrir defterlerinin yerini avarız defterleri, cizye defterleri, mevacib defterleri, muhasebe defterleri, mukataa defterleri, tımar tevcih defterleri, temettuat defterleri gibi farklı nitelikte defterler almıştır¹.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu'daki sancakları konusunda, bugüne kadar yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır². Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu coğrafyasında yer alan sancak ve eyaletleri üzerinde yapılan çalışmalar da son zamanlarda hız kazanmıştır³.

Suriye coğrafyasında yer alan Şam, Hama, Humus, Trablusşam ve diğer sancakların, özellikle vergi düzenleri konusunda Rumeli ve Anadolu'daki sancaklardan önemli farkları vardı. Dolayısıyla bu farklılıkların ortaya çıkarılması taşradaki Osmanlı mali yapısı konusunda daha ayrıntılı bilgilere ulaşmamızı sağlayacağı gibi, bu tür çalışmalar bölgenin etnik ve demografik durumunun tespiti açısından da oldukça önemlidir.

Öte yandan, bugüne kadar Hama'yı konu alan muhtelif çalışmalar da yapılmıştır. Bunlar içerisinde en kayda değer olanları Mueyyed el-Geylânî'nin *Muhafazatu Hamat*

¹ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", OTAM, VIII, Ankara, 1997, s. 251.

² Yayınlanmış olanları için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul, 1952; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969; Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir, 1988; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990; Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul, 1992; Mehmet İnbaşı, *XVI. Yüzyılın Başlarında Kayseri*, Kayseri, 1992; Orhan Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999; Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara, 2001; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Konya, 2005; Mehmet Akif Erdoğan, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İstanbul, 2006; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006.

³ Bu alan üzerine yapılan ve yayınlanmış olan çalışmalar için bkz. Amnon Cohen-Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, New Jersey, 1978; Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977; M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ, 2003; Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012; Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011; Ünal Taşkın, *Osmanlı Hakimiyetinde Nablus (1516-1600)*, Malatya, 2013.

adlı eseridir⁴. Bu eserde, Hama'nın tarihi, Eyyûbî melikleri ve bazı Osmanlı valilerine kısaca değinildikten sonra, Fransız işgali dönemi olayları, Hama coğrafyasında bulunan muhtelif kaleler ve eserler, şehirde bulunan cami, bîmaristan ve su dolapları, tabii ve beşeri coğrafyası, şehrin fiziki ve sosyal alanlardaki gelişimi, iktisadi ve kültürel yapısı ile turizm konuları incelenmiştir. Bahse konu olan eserde daha ziyade Hama'nın yakın dönemi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

Hama'yı konu alan diğer önemli bir eser ise James A. Reilly'in *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* adlı çalışmasıdır⁵. Reilly bu eserinde XVIII. yüzyılda Hama'da aile, sosyal yapı, nüfus, ticaret, üretim, arazi ve kırsal kaynaklar konuları üzerinde durmuştur. Dolayısıyla bu eserlerden hiçbiri Hama'nın XVI. yüzyıldaki idarî, iktisadî ve demografik durumunu inceleyen çalışmalar olmayıp, hemen hemen hepsi de XVIII. yüzyıl ve sonrasını konu alan çalışmalardır.

Kitapların yanı sıra, Hama'yı konu alan bazı makaleler de vardır. Bunlar içerisinde en önemlisi Enver Çakar'ın "Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama" adlı çalışmasıdır⁶. Yazar bu makalesinde, Hama şehrini incelemiş, Tahrir Defterlerini kaynak olarak kullanmak suretiyle Hama'nın XVI. ve XVII. yüzyıllardaki mahallelerini, şehrin demografik yapısını, meslek çeşitlerini ve iktisadi hayat ile vergilerini ayrıntılı olarak tespit etmiştir. Yine aynı yazarın "Suriye'de Erken Dönem Osmanlı Timar Düzeni: Hama ve Humus Örneği"⁷ adlı başka bir çalışması daha vardır. Yazar bu makalesinde de 1526-27 tarihli bir İcmal Defterini kaynak olarak kullanmak suretiyle Hama ve Humus'taki Osmanlı timar düzenini tespit etmeye çalışmış; sancakta bulunan has, zeâmet ve timarların özellikleri ve miktarları üzerinde değerlendirmeler yapmıştır.

Çalışmamız açısından kıymet taşıyan bir başka makale de Abdülvedûd Bergûs'un "Târîhu Hamât el-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve'l-İdârî müstemedden min Sicili'l-Mahkemeti's-Şer'îyye li-'âm 989 h-1581 m" adlı çalışmasıdır⁸. Bergûs bu makalesinde, 1581 tarihli bir Şer'îyye Sicilini kaynak olarak kullanmak suretiyle, Hama şehrinin

⁴ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, Dimaşk, 1964, s. 9.

⁵ James A. Reilly, *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Oxford Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, Lang, 2002.

⁶ Enver Çakar "Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, III/1, Elazığ, 2007, s. 19-66.

⁷ Enver Çakar "Suriye'de Erken Dönem Osmanlı Timar Düzeni: Hama ve Humus Örneği", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, V/2, Elazığ, 2008, s. 1-26.

⁸ Abdülvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât el-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve'l-İdârî müstemedden min Sicili'l-Mahkemeti's-Şer'îyye li-'âm 989 h-1581 m", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Volume: XVI, Tome: 1 (1966), s. 55-84.

mahalle ve sokakları, çarşıları, fizikî yapıları, sosyal tabakaları, ticarî hayatı, meslek grupları, idarecileri ve mahalle sakinlerinin etnik yapısı hakkında kısaca bilgiler vermiştir.

Başka bir araştırmacı olan Bernard O’Kane ise “The Great Mosque of Hama Redux” adlı makalesinde⁹ Hama Ulu Camii’ni mimarisi açısından değerlendirmiştir.

Son olarak Mehmet İpşirli’nin “A Preliminary Study of the Public Waqfs of Hama and Homs in the XVI Century” adlı makalesinden de bahsetmek gerekir¹⁰. İpşirli bu makalesinde, tarihini belirtmediği bir Evkaf Defterini kaynak olarak kullanmak suretiyle Hama ve Humus’ta bulunan hayrat vakıfların isimleriyle gelir ve gider kalemlerini listeler halinde zikretmiştir.

Bütün bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, yaptığımız bu doktora tez çalışması, bir sancak olarak, Osmanlı idaresindeki Hama’nın XVI. yüzyıldaki durumunu bütün yönleriyle inceleyen ilk bilimsel çalışma özelliğini taşımaktadır.

Çalışmanın ana kaynaklarını, daha ziyade, Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bunların özellikleri ve muhtevaları konusunda aşağıda ayrıca bilgi verilmiştir. Başlıcalarını tahrir, mühimme, ruus ve ruznâmçe defterlerinin oluşturduğu bu arşiv belgelerinden başka, seyahatneme, kanunnâme ve risaleler gibi, diğer muhtelif kaynak eserlerden de çalışmamız esnasında azami derecede istifade edilmiştir.

Yer adlarının tespitinde René Dussaud tarafından hazırlanan haritaların¹¹ büyük katkısı olmuştur. Ayrıca, XVII. yüzyılın ortalarında hazırlanmış olan bir tahrir defterinde¹², yer adlarının harekelenerek verilmiş olması da bu konudaki sıkıntımızı önemli oranda azaltmıştır.

2. KAYNAKLAR

Osmanlı yönetiminde Hama konusundaki temel kaynaklarımızı Osmanlı arşiv vesikaları teşkil etmektedir. Fakat bu vesikalarla birlikte, umumî Osmanlı kanunnâmeleri, muhtelif risaleler, seyahatnameler ve klasik Osmanlı tarihleri ile tetkik eserlerden de azami derecede istifade edilmiştir. Bunların mahiyeti ve araştırmada ne ölçüde istifade edildiği aşağıda ayrı başlıklar altında tahlil edilecektir.

⁹ Bernard O’Kane, “The Great Mosque of Hama Redux”, *Creswell Photographs Re-Examined: New Perspectives on Islamic Architecture*, American University in Cairo Press, 2009.

¹⁰ Mehmet İpşirli, “A Preliminary Study of the Public Waqfs of Hama and Homs in the XVI Century”, *Studies on Turkish-Arab Relations Annual 1986*, İstanbul, 1986, s. 119-147.

¹¹ René Dussaud, *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale*, Paris, 1927

¹² BOA, MAD, nr. 516.

2.1. Osmanlı Arşiv Belgeleri

2.1.1. Tahrir Defterleri

Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni fethedilen yerlerin genel vaziyetini tespit etmek maksadıyla sayımlar yapılırdı. Belirli yöntem ve kurallara göre yapılan bu sayım işine *tahrir*, sayım sonuçlarının kaydedildiği defterlere de *Tapu Tahrir Defteri* denilmektedir. İlk tahrirden sonra, yeni bir padişahın tahta çıkması, meydana gelen genel değişiklikler, vergi gelirlerinin herhangi bir sebeple artmış veya eksilmiş olması ve defter harici kalan gelirlerin deftere kaydedilmesi gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak tahrirler yenilenirdi¹³.

Tahrir yapılırken esas birim sancak olmakla birlikte, genişliği fazla olmayan vilâyetler de bir sayım ünitesi olabilirdi¹⁴. Tahrir sırasında, tahrir esas olan idarî üniteadaki kasaba ve köylerde oturan yetişkin erkek nüfusu, babalarının adları ile birlikte ayrı ayrı belirtilirken, aynı zamanda ellerindeki toprak miktarı, tâbi bulundukları vergi mükellefiyetleri ile birlikte tek tek kaydedilirdi. Ayrıca, bu vergi gelirlerinin kimlerin tasarrufunda bulunduğu ve köylerde ekimi yapılan tarım ürünlerinin ve yetiştirilen hayvanların çeşitleri ile miktarları da ifade edilirdi¹⁵.

Sayım görevlileri, nüfusu sayarken önce merkez kazadan başlarlar ve sonra diğer kazalara giderlerdi. Sayımda yalnız aile reislerini (hane) ve kazanç sağlayabilecek yaşta ve durumdaki yetişkin bekârları (mücerred) yazarlar, kadınlar ve çocukları saymazlardı. Fakat kocasının çiftliğini işletmeyi üstüne alan dul kadınlar “bive” (kocasız) diye kaydedilirdi ve bunlar indirimli bir vergiye tabi tutulurdu. Sayım sırasında reâyânın dinleri veya etnik grupları belirtildiği gibi, vergi veremeyecek durumdaki kör, deli,

¹³ Osmanlı tahrir geleneği ve tahrir defterlerinin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987; Ömer Lütfi Barkan, “Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında bir araştırma”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, s. 290-294; aynı yazar, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 1-24; aynı yazar, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, *İÜİFM*, II/1 (1940), s. 20-59, Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri, 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 143-156; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439; aynı yazar, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyenler: Halil İnalcık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 16-27; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97 (Ağustos 1995), s. 93-111; Margaret L. Venzke, “The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII (1997), s. 1-61.

¹⁴ Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 27.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)”, s. 20; aynı yazar, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, s. 9; aynı yazar, “Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, s. 292-293.

takatsız ve yaşlılarla imâm, müezzîn, hatip, şeyh, dervîş ve seyyid olanlar ayrıca işaret edilirdi¹⁶.

Bir bölgede ilk tahrirden sonra ikinci bir tahrir yapılırsa, bu yeni tahririn neticelerinin yer aldığı deftere *Defter-i Cedîd*, ilk tahrir defterine ise *Defter-i Atîk* denirdi. Şayet üçüncü bir tahrir yapılırsa, o zaman ilk tahrire ait deftere *Defter-i Köhne*, ikincisine *Defter-i Atîk* ve sonuncusuna da *Defter-i Cedîd* denirdi¹⁷.

Tahrir işlemi bittikten sonra düzenlenen ve temize çekilen Mufasssal defterlerin yanı sıra, timar kayıtlarının yer aldığı icmal defterler ile vakıf kayıtlarının özet veya ayrıntılı olarak kaydedildiği Evkaf Defterleri de hazırlanırdı.

1516 yılında Osmanlı yönetimine geçmesiyle birlikte Hama'da muhtelif tarihlerde tahrirler yapılmıştır. Bu tahrirlerin tarihleri ve tahrir görevlileri ile hazırlanan defterlerin özellikleri aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecektir.

2.1.1.1. 1519 Yılı Tahriri (TD 548)

Hama, Osmanlı fethini müteakip, Trablusşam Sancağı ile birlikte, 1518-1519 yılları arasında mufasssal olarak tahrir edilmiştir. Tahrir emini İdris-i Bitlisî'nin oğlu *Ebu'l Fazl*'dir¹⁸. Dolayısıyla bu tahrir, Osmanlı yönetiminin burada yaptırdığı ilk tahrirdir. Fakat tahrir sonuçlarını detaylı olarak gösteren mufasssal defteri günümüze ulaşmamıştır. Timarları, Trablusşam Sancağı ile birlikte bir icmal deftere kaydedilmiştir ki, bu defter Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Tapu-Tahrir Defterleri tasnifinde 548 numarada kayıtlı bulunan bu defterin hiçbir yerinde ne zaman düzenlendiğine dair herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Fakat Trablusşam'a ait kayıtlar 1519 tarihli mufasssal defterle aynıdır¹⁹. Dolayısıyla bunun 1519 tarihli olduğu konusunda hiç bir şüphemiz yoktur.

Toplam 185 sayfadan ibaret olan bu defterin 1-89. sayfalarında Trablusşam timarları, 90-100. sayfalarında mahlûl gelirler, 101-103. sayfalarında Hama sancakbeyinin hasları, 105-185. sayfalarında da Hama ve Humus sancaklarındaki timarların kayıtları yer alsa da 171-180. sayfalar arasında yine Trablusşam Sancağı'na ait timarlara yer verilmiştir. 180. sayfadan itibaren tekrar Hama timarları başlamaktadır.

¹⁶ Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 29.

¹⁷ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985, s. 7.

¹⁸ Ebu'l-Fazl, Rum-ili'nin Tırhala vilayetinde yer alan Yenişehir adlı kazanın kadısı iken Trablusşam kadılığına tayin edilerek kendisine Trablusşam ile birlikte Hama ve Humus sancaklarının tahriri vazifesi verilmiştir. Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, İstanbul, 1279, s. 378.

¹⁹ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 9.

Osmanlı kayıtlarını ihtiva eden ilk tahrir defteri olması hasebiyle, Hama'nın Memlûk Devleti'nden intikal ettiği sıradaki durumunu tespit etmek açısından da bu defter ayrı bir öneme sahiptir.

2.1.1.2. 1523 Yılı Tahriri (TD 998)

Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifinde 998 numarada kayıtlı bulunan tarihsiz bir icmâl defter bulunmaktadır. Bu defter, 1998-1999 yıllarında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından 2 cilt halinde dizin ve tıpkıbasım olarak yayınlanmış ve herhangi bir tarih ihtiva etmemesine rağmen, 1530 (937 hicrî) olarak tarihlendirilmiştir²⁰. Fakat Diyarbekir, Zülkadriye ve Arab (Şam) vilâyetleri sancaklarının tahriratını ihtiva eden bu defterin tarihi konusunda farklı görüşler vardır. Mesela, Nejat Göyünç'e göre defterin tarihi 1523, Heath Lowry'e göre 1525, Suraiya Faroqhi ve M. Ali Ünal'a göre ise 1522-23'tür²¹.

İmparatorluğun genel durumunu tespit etmek maksadıyla hazırlandığı anlaşılan bu Muhasebe Defteri'nin Hama ve Humus ile ilgili kısmında (s. 295) yer alan bilgiler tamamen özet mahiyetindedir.

2.1.1.3. 1526-27 Yılı Tahriri (TD 418, TD 137/1, 137)

TD 418-TD 137/1

Hama'nın ikinci defa tahriri 933 (1526-27) yılında Trablus kadısı *Ali b. Ahmed* tarafından yapılmıştır. Hama ve Humus'un bu zamandaki tahrir neticelerini ihtiva eden defteri ise Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 418 numarada kayıtlıdır. Fakat kanunnâmesi ve Hama Şehri'nin yer aldığı baş tarafı eksiktir ve eksik olan bu kısım yine aynı arşivde ve ayrı bir defter halinde 137/1 numara ile kayıtlıdır. Kanunnâmesi Ahmet Akgündüz tarafından neşredilmiştir²². Öyle anlaşıyor ki, 418 numaralı defterden kopmuş olan bu kısım, sonradan arşiv idaresi tarafından müstakil bir defter zannedilerek ayrıca numaralandırılmıştır.

Mufassal tahrir defterinde, önce Hama Şehri'nden başlanmış, daha sonra sancak dâhilinde yer alan bütün kasaba, köy ve mezralar nahiyelere göre ve alfabetik sırasıyla

²⁰ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), II, Dizin ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1999.

²¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 5.

²² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 663-678.

tek tek kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu defter yer adlarının doğru olarak okunmasında oldukça önemli bir kaynaktır.

TD 137

Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 137 numarada kayıtlı olan bu defter, Hama ve Humus Sancağı'ndaki has, zeâmet ve timârların ne şekilde dağıtıldığını gösteren bir "Timâr-İcmâl Defteri"dir. Bu defterde yer alan tarih kayıtları hicrî 933-937 (miladî 1527-1530) yıllarını kapsamaktadır. Bundan dolayı, 137 numaralı Timar-İcmâl Defteri, Hama ve Humus bölgelerinde, dolayısıyla Suriye'de, Osmanlı hakimiyetinin ilk zamanlarında uygulanan timâr düzeni konusunda bizlere sağlıklı bilgi aktaran en önemli kaynaklardan biridir.

2.1.1.4. 1536-37 Yılı Tahriri

Hama Sancağı hicrî 943 (1536-37 miladî) yılında üçüncü kez mufassal olarak tahrir edilmiştir. Ancak tahrir sonuçlarını ihtiva eden defterleri mevcut değildir. Hama Sancağı tahrirleri ile Halep ve Trablusşam sancakları tahrirleri aynı dönemlerde yapılmıştır²³. Trablusşam ve Halep sancaklarının 1536-37 tarihli tahrirleri mevcuttur.

2.1.1.5. 1551-52 Yılı Tahriri (TD 1052)

Hama'nın bir başka mufassal Tahrir Defteri de Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 1052 numarada kayıtlıdır. Bu defterin *dibacesi* ve *kanunnâmesi* ile şehir kısmının (nefs-i Hama) yer aldığı baş tarafı mevcut olmadığı gibi, herhangi bir tarih de bulunmamaktadır. Fakat sınır komşusu olan ve genellikle aynı zamanda tahrir edilen Humus Sancağı 959 (1551-52) yılında tahrir edildiğine göre, bu defterin de aynı tarihli olduğu hususunda herhangi bir şüphemiz yoktur²⁴.

Defterin 1-100. sayfaları arasında Hama Nahiyesi köy ve mezraları, 101-154. sayfalarında Bârin Nahiyesi köy ve mezraları, 155-239. sayfaları arasında Şeyzer Nahiyesi kasaba, köy ve mezraları, 240-262. sayfalarında Masyaf Nahiyesi kasaba, köy ve mezraları, 264-298. sayfaları arasında ise konargöçer cemaatler yer almaktadır.

²³ Bkz. M. Mehdi İlhan, "The Ottoman Archives and Their Importance For Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces", *Belleten*, LV/213, Ankara, 1991, s. 433, 435.

²⁴ Suriye bölgesindeki sancakların arazi tahrirlerini tedkik eden Margaret L. Venzke de bu defterin tarihini 959 (1551-52) olarak göstermiştir. Bkz. M. L. Venzke, "Syria's Land-Taxation in the Ottoman Classical Age' Broadly Considered", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 422, not: 11.

Ancak defterin son kısmı eksik olduğu için konargöçer nüfusun tamamını tespit etmek mümkün değildir.

2.1.1.6. 1562 Yılı Tahriri (TD 344, TD 336)

TD 344

Hama Sancağı 970 (1562) yılında yeniden tahrir edilmiştir. Tahrir neticelerinin yer aldığı mufassal defteri, Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifi'nde 344 numarada kayıtlıdır. Fakat bu defterin de, yukarıda bahsettiğimiz 959 (1551-52) tarihli defter gibi, kanunnâmesi ve dibacesi ile şehir kısmının yer aldığı baş tarafı eksiktir. Mühimme kayıtlarından anlaşıldığına göre, tahrir emini Hama ile birlikte Humus ve Selemiye sancaklarını da tahrir eden ve aynı zamanda Arap Defterdarı olan *Murad Çelebi*'dir²⁵.

TD 336

1562 tahririnin evkaf defteridir. Defterin son sayfasında (s. 141) 970 tarihinde kaleme alındığı ifade edilmiştir. Defterin 5-70. sayfalarında hayrat vakıflar, 71-116. sayfaları arasında evlatlık vakıflar, 117-141. sayfalar arasında da mülk kayıtları yer almaktadır.

2.1.1.7. 1570-71 Yılı Tahriri (TD 564, TD 519, TD 520)

TD 564

Şam Eyaleti sancakları, II. Selim zamanında Şam timârları defterdarı olan *Mahmud* ve Dergâh-ı âli kâtiplerinden *Ali* tarafından yeniden tahrir edilmiştir. Tahrir işlemi bittikten sonra tahrir emini olan Mahmud'a başka bir görev verildiğinden gelirin tevzî işi Trablusşam Kadısı *Şeyhî* ile zu'amadan *Kâtip Zeynî*'ye havale edilmiştir²⁶. Fakat onların rüşvet alarak görevlerini suistimal ettiklerinin anlaşılması üzerine²⁷, bu görev onlardan alınarak²⁸ tahriri yapılan yerlerin tevzî'i işi Şam defterdarına havale

²⁵ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, Ankara, 1994, s. 557/1271.

²⁶ 979 (1569-70) Tarihli Şam Vilayeti Kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 786; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I, s. 290, h. 821.

²⁷ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I, s. 332, h. 954.

²⁸ “Vilâyet-i Şam tevzî'i fermân olunan Trablus kadısı Mevlânâ Şeyhî'ye hüküm ki: Bundan akdem sana hükm-i şerîfîm gönderilüb Trablus sancağının tahrîri dahî fermân olunmuşdu. İmdi; livâ-i mezbûr semtin olmayub ba'îd olmağın te'hîr olunmasın emredüb buyurdum ki: Vusûl buldukda, emrüm üzre livâ-i mezbûrun tahrîrine mübâşeret itmeyüb te'hîr eylesin”, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I, s. 332, h. 952.

edilmiştir²⁹. Ayrıca, 8 Mart 1568’de Şam defterdarı ile kadısına yazılan bir hükümde; Trablusşam Kadısı Şeyhî ve Kâtip Zeynî’nin sipahi, emlak ve evkâf sahiplerinden rüşvet alarak tahrir defterindeki bir kısım gelirleri tevzî’ defterinde noksan üzere gösterdikleri belirtilerek, gelirlerin yerli yerinde teftiş edilmesi de onlardan talep edilmiştir³⁰.

22 Ekim 1570 tarihli bir hükümde geçen “*Hama muharriri olan Defterdar Ali Çelebi’ye hüküm ki*” ifadesinden Hama Sancağı tahririni bu dönemde Defterdar Ali Çelebi’nin yaptığını anlamaktayız³¹. Neticede Hama Sancağı, sabık Şam Defterdarı Ali tarafından, Cebele, Humus ve Trablusşam sancakları ile birlikte, hicrî 978 (1570-71 miladî) yılında yeniden tahrir edilmiştir³².

Tahrir neticelerinin yer aldığı mufassal defteri yine Başbakanlık Arşivi’nde Tapu-Tahrir Defterleri Tasnifi’nde 564 numarada kayıtlıdır. Defterde herhangi bir tarih yer almamaktadır. Fakat dibacesinde tahrir emininin Humus Sancağını da tahrir eden Ali olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bu defterin de 978 tarihli olduğu hususunda herhangi bir şüphemiz yoktur.

TD 519

1570-71 yılında Hama Sancağı tahrir edildikten sonra 1573 (Gurre-i Zilhicce sene 980) yılında evkaf defteri de hazırlanmıştır.

Defter, toplam olarak 159 sayfadır. Defterin 3. sayfasında dönemin padişahı olan II. Selim’in tuğrası yer almaktadır. 4-79. sayfalar arasında hayrat vakıflar, 81-129. sayfalar arasında evlatlık vakıflar, 131-158. Sayfalar arasında da mülk kayıtları yer almaktadır. Defterin, 1, 2, 80, 130 ve 159. sayfaları ise boştur.

TD 520

1570-71 yıl tahririnin timar-icmal defteridir. Başbakanlık Arşivi Tahrir Defterleri Tasnifi’nde 520 numarada kayıtlıdır. Defterin tamamı 83 sayfa olup, 1-4, 81 ve 83. sayfaları boştur. 82. sayfasında zeamet ve timârların toplam sayıları verilmiştir.

²⁹ “Şam Defterdârına hüküm ki: Hâliyâ senün istikâmet ve maslahat-güzârlığına i’timâd-ı hümâyûnum olmağın ol vilâyetün ehl-i vukûfu olduğun ecilden vilâyet-i Şam’un müceddeden kitâbet olunan yerlerinin tevzî’i hizmetin sana emredib buyurdum ki: Vusûl buldukda emrüm üzre zikrolunan yerlerün tevzî’ine kemâl-i istikâmet ve adâlet ile mübâşeret eyleyüb itmâm-ı maslahat idesin”, 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I, s. 333, h. 953.

³⁰ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I, s. 354, h. 1027.

³¹ BOA, MD, nr. 14, s. 439, h. 621.

³² BOA, MD, nr. 14, s. 59, h. 227

80. sayfasında ise defterin 980 yılı Zilhiccesinin başlarında (Nisan 1573) hazırlandığı belirtilmiştir. Dolayısıyla 519 numaralı evkaf defteri ile aynı tarihte tamamlanmıştır.

Defterin 5. sayfasında dönemin padişahının tuğrası, 6. sayfasında Halep Beylerbeyinin Hama'daki hasları, 6-8. sayfalarında Hama Sancakbeyi Mahmud Bey'in hasları, 9. sayfasında Defterdar Derviş Efendi'nin Hama'daki hasları, 9-21. sayfalarında zeametler, 22-34. sayfalarında Hama Nahiyesi timarları, 35-55. sayfalarında Bârin Nahiyesi timarları, 56-77. sayfalarında Şeyzer Nahiyesi timarları, 78-80. sayfalarında da Masyâf Nahiyesi timarları yer almaktadır. Ayrıca defterde yer yer sonradan ilave edilmiş kayıtlar da bulunmaktadır. Bu kayıtlar ise genellikle 986 (1578) tarihliidir.

2.1.1.8. 1584 Yılı Tahriri (TD 273)

Hama Sancağı'nın hicrî 991-992 (1583-1584 miladî) yılında yedinci kez tahriri yapılmıştır. Bu tahrir, Hama'nın Trablusşam Eyaleti'ne bağlandıktan sonraki ilk tahriridir. Tahrir sonuçlarını gösteren defterleri mevcut değildir. Fakat tahrir muharririnin Trablusşam Defter Kethüdâsı Mehmed, kâtibinin de Divân-ı Hümayun kâtiplerinden Mustafa'nın olduğunu Divan-ı Hümayun kayıtlarından biliyoruz³³.

TD 273

Bu defter, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde 273 numarada kayıtlıdır. Arabi rakamlarla numaralandırılan defter, toplam olarak 45 varaktır. İlk varağında Arapça dibacesi yer alır. Bu dibaceye göre defterin kâtibi Divan-ı Ali kâtiplerinden Mustafa b. Salih, muharriri ise sâbık Karaman Vilayeti Defterdarı Mustafa b. Ahmed ed-Defteri'dir. Yine bu dibacede tahrir işinin 996 yılı Ramazan ayı başlarında (Temmuz-Ağustos 1588) tamamlandığı ifade edilmektedir.

Defterin 2a sayfasında dönemin padişahının tuğrası ve defterin dizini yer alır. Defterde, önce Halep Beylerbeyinin Hama'daki hasları (v. 2b), sonra Hama Sancakbeyinin ve Reisü'l-Küttâb Hamza Bey'in Hama'daki hasları (v. 3a-b) kaydedilmiş, devamında ise, sırasıyla zeametlere (v. 3b-13a), Hama Nahiyesi timarlarına (13b-18a), Bârin Nahiyesi timarlarına (18b-29a) Şeyzer Nahiyesi timarlarına (29b-38a) ve Masyâf Nahiyesi timarlarına (39a-40a) yer verilmiştir. Defterin 38b ve 41a sayfaları boştur. 40b'de sonradan ilave edilen mahlûlât kaydı, 41'de zeamet ve

³³BOA, MD, nr. 49, s. 83, h. 287; BOA, MD, nr. 52, s. 198, h. 511, s. 209, h. 544; BOA, MD, nr. 53, s. 186, h. 543

timarların toplamaları, 42b, 43a, 44a ve 45a'da deftere sonradan ilave edilen zeametler, 43b'de ise yine sonradan ilave edilen timarların kaydı yer alır.

2.1.1.9. 1594-95 Yılı Tahriri (TD 92)

Hama'nın XVI. yüzyıla ait olan son Tahrir Defteri ise 1003 (1594-95) tarihlidir ve bu defter Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde 92 numarada kayıtlıdır. Defter, oldukça özensiz bir şekilde tutulmuştur. Mesela hane ve mücerredlerin toplamı nefer sayısına karşılık gelmediği gibi, aileyi gösteren hane sayısı da çoğu zaman çift ve bennâk sayısının toplamına karşılık gelmemektedir. Bundan dolayı, sağlıklı netice alabilmek için nefer sayısından mücerred sayısı çıkartılmak suretiyle hane sayısı tespit edilmiştir.

Defterde önce tamamen padişah hassı olan köy, mezra, değirmen, arazi vb. gelir kalemleri verilmiştir. Daha sonra beylerbeyi ve sancakbeyi hasları, ardından da timar ve zeametlere ayrılan gelir kalemleri verilmiştir.

2.1.1.10. 1645 Yılı Tahriri (MAD 516)

Hama Sancağı, son olarak XVII. yüzyılın ortalarında bir kez daha tahrir edilmiştir. 1055 (1645) yılında Trablusşam vilâyeti muharriri *Hacı Ali* tarafından yapılmış olan bu tahririn neticelerinin yer aldığı mufassal defteri 110 sayfa olup, Başbakanlık Arşivi'nde ve Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi'nde 516 numarada kayıtlıdır. Bu son tahrir defteri, metod olarak öncekilere benzemekle birlikte, bazı farklı özelliklere de sahiptir. Meselâ, yer adları harekelenerek yazıldığı gibi, şehirde oturanların meslekleri de belirtilmiştir. Dolayısıyla, XVI. yüzyılda hazırlanmış olan mufassal defterlerden daha zengin bilgileri ihtiva etmektedir.

2.1.2. Timar ve Zeâmet Tevcih Defterleri (Rûznâmçeler)

Osmanlı Devleti'nde, yeni bir tahrir yapılınca kadar eyalet ve sancaklarda hâs, zeâmet ve timârlarla ilgili yapılan değişiklikler Timâr ve Zeâmet Tevcih Defterleri'ne kaydedilirdi. Dolayısıyla bu defterler, iki tahrir arasında idarî, iktisâdî ve askerî alanlarda meydana gelen gelişmeleri tespit açısından oldukça önemli kaynaklardır. Bu çeşit defterler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Timâr ve Zeâmet Tevcih Defterleri (Ruznâmçe Defterleri) Tasnifi*'nde yer almaktadırlar.

Ruznâme defterlerindeki dirlik kayıtlarında, önce dirliğin (has, zeâmet veya timâr) deftere kaydedildiği tarih, gün, ay ve yıl olarak yazıldıktan sonra, dirliğin bulunduğu nahiyenin (ya da nahiyelerin) ismi ile tâbi bulunduğu sancağın ismi ve bunun da altında dirliğin çeşidi ile sahibinin ismi belirtilmiş ve devamında da dirliği meydana getiren gelir kaynaklarının çeşit, isim ve miktarları yazılmıştır. Her dirlik kaydının sonunda ise dirliğin toplam geliri (*yekûn*) ifade edildiği gibi, tezkiresinin sureti de yazılmıştır. Ayrıca, her tezkirenin sonunda tezkirenin tarihi ile tezkireyi veren beylerbeyinin adı da belirtilmiştir.

2.1.3. Ruûs Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve Kâmil Kepeci Tasnifi'nde kayıtlı olan Ruûs defterlerinin³⁴ en eskisi 1547 (954) tarihlidir. Bu çeşit defterler sayesinde, Hama Sancağı'nda muhtelif tarihlerde yapılan has, zeâmet ve timâr tevcihlerinin yanı sıra, sancak yönetimi ile ilgili bazı önemli değişiklikleri ve gelişmeleri de tespit edebilmekteyiz.

2.1.4. Mühimme Defterleri

Hangi tarihten itibaren tutulduğu bilinmeyen bu defterlere, Divân-ı Hümâyûn toplantılarında görüşülen devletin iç ve dış meselelerine ait önemli kararlar kaydedilirdi. Bu kayıtlar, herhangi bir mesele ile ilgili olarak yazılan fermân, berât, nâme vs.'nin suretleri veya müsveddeleri mahiyetinde olup, bilhassa idârî, iktisadî ve sosyal alanlardaki gelişmeler ile siyasî olayların tespit ve takibinde son derece önemli kaynaklardır.

Mühimme defterlerinde Şam beldeleri ile alakalı olan hükümlerin bir bölümü, Fadil Bayat tarafından, Arapça'ya da çevrilmek suretiyle, 2 cilt halinde yayınlanmıştır³⁵. Ayrıca, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından da incelediğimiz dönemi kapsayan 3, 5, 6, 7 ve 12 numaralı Mühimme Defterlerinin, tıpkıbasımları ile özet, transkripsiyon ve indeksleri ayrı ciltler

³⁴ Divan-ı Hümayun'un kalemlerinden biri olan Ruûs kalemi ve Ruûs defterlerinin çeşit ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "XVI. yüzyılda Ruûs ve Önemi", *İÜFTD*, XVII/22 (1968), s. 17-34; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, s. 45 vd.

³⁵ Fadil Bayat, *Bilâd al-Sham In The Light of Sultani Orders According to The Muhimme Defters*, 2 cilt, University of Jordan, Amman, 2006.

halinde yayınlanmıştır³⁶. Bunlardan başka Mehmed Ali Ünal tarafından 44 numaralı Mühimme Defteri yayınlanırken³⁷, Halil Sahillioğlu tarafından da Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve buradaki tek Mühimme Defteri olan hicri 951-952/ miladi 1544-45 tarihli defter yayınlanmıştır³⁸.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1-73 numaralı bütün Mühimme Defterleri tek tek taranmış ve konumuzla alakalı olan hükümler kaynak olarak kullanılmıştır. Bu defterlerin sonuncusu h.1004, m. 1595-96 tarihli dir.

2.1.5. Topkapı Sarayı Arşivi'nde Bulunan Defterler

Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilen defterlerden Hama ile ilgili olan ve incelediğimiz dönemi kapsayanların sayısı son derecede azdır. Bunlardan sadece 1545 tarihli bir Mühimme Defteri ile Ö. Lütü Barkan tarafından da yayımlanmış olan ve

³⁶ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993; 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon, (Haz. Nezih Aykut, İdris Bostan, Murat Cebecioğlu, vd.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Özet ve İndeks, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Uğurhan Demirbaş, Mustafa Karazeybek, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Zabit Yıldırım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I-II, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1997; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, I, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, II, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1999; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, III, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Fuat Yavuz, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1999; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, IV, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1999; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1996; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I-II, (Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1996

³⁷ 44 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. Mehmet Ali Ünal, İzmir, 1995.

³⁸ Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, (Haz. Halil Sahillioğlu) İstanbul, 2002.

devletin eyalet ve sancakları ile yöneticilerini ve bunların maaşlarını gösteren bir bütçe defteri³⁹ çalışmamızda kaynak olarak kullanılmıştır.

2.2. Kanunnâme ve Risâleler

Ayn Ali⁴⁰ ve Sofyalı Ali Çavuş'un⁴¹ hazırladıkları kanunnâmeler ile İlhan Şahin tarafından yayımlanmış olan bir risâle⁴² Osmanlı idarî teşkilatı ve timâr sistemi hakkında oldukça kıymetli bilgileri ihtiva etmektedirler. Bunlardan başka, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1523 yılında hazırlatıldığı anlaşılan bir kanunnâme mecmuasında da, esas “Kanunnâme-i Osmanî”nin yanı sıra, çok sayıda berât, temliknâme, icazetnâme, nişân-ı hümayun ve muhtelif fetihnâmelerin suretleri ile Osmanlı Devleti'nin 1522 yılındaki idarî taksimatı da yer almaktadır⁴³.

2.3. Seyahatnâmeler

Bu çalışmada, İbni Battuta, Evliya Çelebi, Polonyalı Simeon ve Nâsır-ı Hüsrev'in seyahatnâmelerinden de istifade edilmiştir.

İbni Battûta eserinde⁴⁴, Hama Şehri'nin Memlûk dönemindeki (XIV. yüzyıl) genel görünümü hakkında bilgiler vermiştir. Fakat onun şehir hakkındaki tespitleri Evliya Çelebi'nin anlattıkları kadar detaylı değildir. Nitekim XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi, Hama Şehri'nin yanı sıra, çevresindeki kasabalar hakkında da çok kıymetli tespitlerde bulunmuştur⁴⁵. Yine XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Polonyalı Simeon da Hama ve çevresi hakkında kısa bilgiler vermiştir⁴⁶. Bunlardan başka, Nâsır-ı Hüsrev de Fatımîler zamanında Hama'yı ziyaret etmiş ve şehir hakkında kısaca değerlendirmelerde bulunmuştur⁴⁷.

³⁹ Ö. Lütfi Barkan, “H. 933-934 (1527-1528) Malî Yılına Âit Bir Bütçe Örneği”, *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-1954), s. 251-329.

⁴⁰ Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280.

⁴¹ Sofyalı Ali Çavuş *Kanunnâmesi*, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1992.

⁴² İlhan Şahin, “Timâr Sistemi Hakkında Bir Risâle”, *İÜEFTD*, XXXII (1979), s. 905-935.

⁴³ Beyazıt Kütüphanesi'nde Veliyüddin Efendi Kitaplığı 1969 numarada kayıtlı bulunan bu kanunnâme mecmuasının muhtevası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu zamandaki idarî taksimatı konusunda detaylı bilgi için bkz. Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2002), s. 261-282.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004.

⁴⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı, Ali Kahraman, Robert Dankoff), 9. Kitap, İstanbul, 2005.

⁴⁶ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul, 1964.

⁴⁷ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul, 1950.

Bütün bunlardan başka 18. yüzyıl Alman seyyahlardan olan Carsten Niebuhrs da Suriye coğrafyasını ziyaret etmiş, fakat eserinde Hama'nın tasvirini yapmayarak ondan sadece ismen bahsetmiştir⁴⁸. Bu husus diğer seyyahlar için de söz konusudur. Zira Hama'nın iktisadi ve dini açılarından pek cazip olmaması, Suriye coğrafyasında dolaşan seyyahların ilgisini daha ziyade Halep, Şam, Kudüs ve Antakya gibi şehirlere yöneltmiştir⁴⁹.

2.4. Osmanlı Tarihleri

Osmanlı dönemi tarihlerinin hemen hepsinde, Hama ve çevresinin Osmanlılar tarafından alınışı, Gazali isyanı ve sancakbeyi tayini gibi konulardan kısaca bahsedilmektedir ki, bu eserlerin künyeleri çalışmanın Bibliyografya kısmında belirtilmiştir.

⁴⁸ C. Niebuhrs, *Reisebeschreibung Nach Arabien und Andern Umliegenden Landern*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 1994, s. 97.

⁴⁹ J. B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed. Stefanos Yerasimos), İstanbul, 2006; J. S. Buckingham, *Travels Among the Arab Tribes Inhabiting the Countrier East of Syria and Palestine*, London, 1825.

GİRİŞ

1. HAMA İSMİNİN ANLAMI VE YAZILIŞLARI

Arapçada حمّاة şeklinde yazılan ve Türkçede *Hama* adıyla bilinen bu yerleşim yerinin adı İngilizce ve Fransızcada *Hamâth*, *Hamâh* ve *Hama* şeklinde yazılmaktadır. Şehir, İbraniler tarafından *Hamath* olarak bilinirdi ki bu isim Araplar tarafından *Hama* olarak telaffuz olunmuştur⁵⁰. Hititler döneminde şehir *Hamatone* olarak ve *Hamasiyya* adlarıyla biliniyor, burada yaşayanlara ise *Hamatiler* deniyordu⁵¹. Grekçe ve Latince *Epiphanea*⁵² şeklinde yazılan bu şehrin ismi Bizans döneminde *Emath* olarak ifade edilmiştir⁵³. Tevrat'ta adı sık sık geçen Hama'ya "Büyük Hamat" sıfatı verilmiştir⁵⁴. "Küçük Hamat" ise Kilikya'da bir yerde bulunmaktaydı⁵⁵. Hama Şehri, Osmanlı belgelerinde genellikle *Hamâ*⁵⁶, bazen de *Hamâh*⁵⁷ şeklinde yazılmıştır.

Hama kelimesi el-Hamavî'ye göre Arapçada "ayak bağı" anlamına gelmektedir⁵⁸. Fakat neden böyle bir isimlendirme yapıldığına dair bir bilgi vermemiştir. Hama'ya adını veren Hamatî'nin *Kenan b. Ham b. Nuh*'un oğlu olduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır⁵⁹. Nitekim Hama'nın çevresinde yer alan Humus (veya Hıms), Halep ve Biza'a adlı şehirlerin de Amalikalılar'dan *Benî Mehr b. Hayz b. Cessân b. Mükennef*'in oğulları tarafından kurulduğuna dair başka bir rivayet bulunmaktadır⁶⁰. Dolayısıyla Hama adının, şehrin veya yerleşim biriminin kurulmasına vesile olan Hamat adlı bir şahıstan gelmiş olması fikri ön plana çıkmaktadır. Ancak

⁵⁰ George L. Robinson, "The Entrance of Hamath", *The Biblical World*, Vol: 32, No: 1, (Jul, 1908), s. 7.

⁵¹ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, Dimaşk, 1964, s. 9.

⁵² Hama ismi, Selevkiler döneminde IV. Antiochus Epiphanes'in şerefine Epiphania adını aldı. Yine onun tarafından yeniden inşa edilen Antakya'ya da Antioch adı verildi. Philip K. Hitti, *History of Syria Including Lebanon and Palestine*, London, 1951, s. 253, 254. Ayrıca bkz. D. Sourdell, "Hamât", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Leiden E.J.Brill-London Luzac&Co., 1979, s. 120; George L. Robinson, "The Entrance of Hamath", s.7.

⁵³ Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, London, 2010, s. 162.

⁵⁴ M. Sobernheim, "Hamâ", *İA*, 5/1, Eskişehir, 1997, s. 170; Robert Mantran, "Hamâ", *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 396; George L. Robinson, "The Entrance of Hamath", s.8; Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 8.

⁵⁵ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 8.

⁵⁶ 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-kâdiriyye Defteri (937/1530)*, II, *Dizin ve Tıpkıbasım*, Ankara, 1999, s. 295. Ayrıca bkz. BOA; DFE.RZ, nr.2, s.670 .

⁵⁷ BOA; DFE.RZ, nr.02, s.664 ; BOA; DFE.RZ, nr.04, s.394.

⁵⁸ el-Hamavî (eş-Şeyhü'l-İmâm Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût bin Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdadî), *Mu'cemü'l-Buldân*, II, Beyrut, 1995, s. 300.

⁵⁹ Mueyyed el-Geylânî, Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 9.

⁶⁰ Kalkaşandî (Ahmed b. Ali), *Subhü'l-'Aşa fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, Beyrut, 1987, s. 120; el-Hamavî *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 282.

kaynakların yetersizliği sebebiyle, bu konuda kesin bir hükme varmak da pek mümkün değildir.

2. HAMA'NIN SİYASİ TARİHİ

2.1. Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Hama

2.1.1. İslam Hâkimiyetinden Önceki Devir

Hama, Suriye coğrafyasının en eski şehirlerinden biri olmakla birlikte, esas yerleşim yerine ait ne Bronz ve Demir çağlarından ne de Selevkî, Roma, Bizans ve hatta erken İslami dönemden geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır⁶¹. Şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair de kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir⁶². Şehir merkezinin kuzeybatısında yer alan ve bugün bir park içinde yer alan kale tepesi (bkz. İkinci Bölüm-Resim-1) 1930'lu yıllarda bir Danimarkalı heyet tarafından araştırılmıştır. Burada M.Ö. XI. yüzyıla kadar uzanan kalıntılar bulunmuştur ki o zaman Hama küçük Syro-Hitit ya da Hama Arami Krallığı'nın merkezi konumunda idi⁶³. Bugün söz konusu kaleden geriye bir eser kalmamıştır. Sadece enkaz yığınlarından teşekkül etmiş bir tepe, hisarın vaktiyle bulunduğu yeri göstermektedir. Hisara ait taşların Bağdat'tan gelmiş olan Abdülkadir el-Geylanî ailesi için yapılan sarayın inşaatında kullanıldığına dair bir rivayet de vardır⁶⁴.

M.Ö. XIV. ve XIII. yüzyıllarda Kuzey Suriye'nin Hititler tarafından işgali sırasında şehrin mevcut olduğuna dair o döneme ait kitabeler bulunmuştur. Burası Hitit kitabelerinin bulunduğu sahaların en güneydeki noktasıdır⁶⁵. Kuzey Suriye'de Hititler'in kalıntıları üzerinde Karkamış (Carabulus), Halep ve Hama'da küçük yerel krallık merkezleri ortaya çıkmıştır. Asurlular onları Hititler olarak isimlendirmişlerdir⁶⁶. Onların hiyeroglif anıtlarının Suriye'deki üç ana merkezi Karkamış, Halep ve Hama idi⁶⁷.

Lübnan Dağları'nın doğusundaki Suriye hinterlandı, Kuzey Suriye ile birlikte, takriben M.Ö. 1000 yılına kadar, başkenti önce Zobah daha sonra Şam olan Aramilerin

⁶¹ Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, London, 2010, s. 162.

⁶² Robert Mantran, "Hamâ", s. 396.

⁶³ Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, s. 162.

⁶⁴ M. Sobernheim, "Hamâ", s. 170.

⁶⁵ M. Sobernheim, "Hamâ", s. 170.

⁶⁶ Billie Jean Collins, *Hittites and Their World*, Atlanta, 2007, s. 205, 214; Philip K. Hitti, *History of Syria Including Lebanon and Palestine*, s. 156.

⁶⁷ Philip K. Hitti, *History of Syria Including Lebanon and Palestine*, s. 158.

yönetimi altında bulunuyordu⁶⁸. Aramiler yaklaşık olarak iki yüzyıl İbranilerin korkunç düşmanı oldular⁶⁹.

Hama Kralı İrhuleni, Şam Kralı Hazael ile birleşerek M.Ö. 854 ve 849 senelerinde Asur Kralı II. Salmanassar'a karşı açılan savaşlara katılmıştır. M.Ö. 738 yılında Kral Eni-El, Tiglat-Pileasar'a cizye veriyordu. M.Ö. 720'de isyana kalkışan kral İlu-Bidu II. Sargon tarafından tenkil edilerek şehir Asur İmparatorluğu topraklarına katılmıştır.

M.Ö. 333 yılında Büyük İskender'in Suriye'yi istilasından sonra Helen uygarlığı etkisi altında kalan Hama, Büyük İskender'in ölümünden sonra Selevkîler'in idaresine geçmiştir. Selevkîler döneminde IV. Antiochus Epiphanes'in şerefine şehir Epiphania adını almıştır. Fakat bu isim M.Ö. 236 yılına kadar kullanılmış ve bu tarihten itibaren şehir tekrar Hamat adıyla bilinmiştir. Nihayet Hama Şehri M.Ö. 64 yılında Romalılar'ın Suriye'yi ele geçirmesiyle birlikte Roma hâkimiyetine geçmiştir. Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmasından sonra ise burası Doğu Roma İmparatorluğu'nun yani Bizans'ın idaresi altına girmiştir ve bu durum Müslümanların fethine kadar devam etmiştir⁷⁰.

2.1.2. İslam Hâkimiyeti Dönemi

634 yılında Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde yapılan ve başkumandanlığını Halid b. Velid'in yürüttüğü *Ecnadeyn Savaşı*'nda 80 bin kişilik Bizans ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bu zaferi müteakip Suriye ve Filistin'in kapıları Müslümanlara açıldı. Fakat Suriye'deki fetihler Hz. Ömer'in halifeliği döneminde yoğunlaştı⁷¹.

Ebu Ubeyde b. el-Cerrah, Dımaşk'ı fethettikten sonra Fihl'e gitti. Dımaşk'ta Ebû Süfyan'ın oğlu Yezid'i komutan olarak bıraktı. Öncü kuvvetleri de Halid'in idaresinde gönderdi. Askerlerin başında Şurahbil b. Hasene, sağ ve sol kanatlarda Ebû Ubeyde ile Amr b. Âs, süvarilerin başında Dırar b. el-Ezver, piyadelerin başında ise İyad b. Ganm bulunuyordu. Şurahbil beraberindekilerle birlikte Fihl'e ulaştı Burada Bizanslılarla bir savaş yapıldı ve bu savaş Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlandı. Bizans ordusunu

⁶⁸ Philip K. Hitti, *History of Syria Including Lebanon and Palestine*, s. 165-166.

⁶⁹ Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, s. 162.

⁷⁰ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 9-11.

⁷¹ Cengiz Tomar, "Suriye", *DİA*, 37, İstanbul, 2009, s. 546. Ayrıca bkz. H. Lammens, "Suriye", *İA*, XI, s. 51.

oluşturan askerlerin çoğu öldürüldü. Araplar bu savaşa *Zâtu'r-Redaga*, *Beysan* ve *Fihl* adlarını verdiler. Ebû Ubeyde, Hâlid ve beraberindeki askerler Humus'a yöneldiler⁷².

Humus'a gelen Ebu Ubeyde şehri anlaşıma yoluyla teslim alarak yönetimini Ubade b. es-Sâmit el-Ensari'ye bıraktı. Daha sonra Hama'ya yürüdü. Hama halkı ona itaat etti. Şehir halkıyla cizye ve haraç ödemeleri şartıyla bir antlaşma yaptı ve bundan sonra Şeyzer'e gitti. Şeyzer halkı da Hama halkıyla benzer şartları kabul ederek şehri teslim ettiler. Ebu Ubeyde Humus, Hama ve Şeyzer'den sonra Ma'arra ve Fâmiye (Efamiye)'yi de aynı şartlarla ele geçirdi⁷³.

Hama, Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Humus kadar ehemmiyetli bir yer değildi. Bu sebeple burası Humus cündüne (askerî bölge) bağlı olarak idare edildi⁷⁴ ve bu durum X. yüzyıla kadar devam etti⁷⁵.

Emevî iktidarından sonra, 750 yılında Hama ve çevresi bütün Suriye ile birlikte Abbasiler'in yönetimine geçti. Abbasiler'in yönetim merkezi olarak Irak'ı seçmeleriyle birlikte, Suriye devlet merkezi olmaktan çıkıp Abbasiler'e bağlı bir eyalet konumuna düştü. Bunun neticesinde Dımaşk, Halep ve Humus gibi şehirler Emeviler dönemindeki önemini kaybettiler⁷⁶.

878 yılında bütün Suriye toprakları Abbasi valilerinden olan *Ahmed b. Tolun*'a tabi oldu. Böylece Hama ve çevresinde *Tolunoğulları* hâkimiyeti başlamış oldu. Fakat Ahmed'in ölümünden bir müddet sonra Abbasiler tekrar bütün Suriye'ye hâkim oldular⁷⁷.

903 yılında Karmatiler Humus, Hama ve Ma'arra'yı ele geçirdiler ve buralarda halka büyük zulümler yaptılar. Halkın durumu Halife Müktefi Billah'a bildirmesi üzerine, halife bunlar üzerine kalabalık bir askeri birlik sevketti ve kendisi de Rakka'ya geldi. Ertesi yıl, yani 904 yılında Karmatilerle Halife ordusu arasında büyük bir savaş oldu. Halife ordusu Karmatîleri hezimete uğrattı ve elebaşları yakalanarak öldürüldü⁷⁸.

⁷² İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 2, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1991, s. 393-394.

⁷³ El-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 187; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 2, s. 450-451.

⁷⁴ M. Sobernheim, "Hamâ", s. 170.

⁷⁵ Robert Mantran, "Hama", s. 396.

⁷⁶ Cengiz Tomar, "Suriye", s. 547.

⁷⁷ Tolunoğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Altundağ, "Tolunlular", *İA*, XII/1, s. 430-439; Carl Brocekelman, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara, 1992, s. 113-116; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, s. 4-9.

⁷⁸ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 11, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995, s. 175, 177-178.

936 yılında Suriye'nin, Halife tarafından, Mısır genel valisi *Muhammed b. Tuğç*'a verilmesiyle birlikte bu bölgede *İhşidiler* dönemi başladı⁷⁹. Fakat *Seyfü'd-Devle* zamanında Hama, başkenti Halep olan *Hamdaniler*'in idaresine geçti⁸⁰. 970 yılında Bizans İmparatoru *Nikephoros* Trablusşam'a girdi. Şehrin birçok yerlerini yaktı ve ahalisini de öldürdü. Rumlar daha sonra Humus'a geldiler. Şehri yakıp halkın mal ve mülkünü yağmaladılar. Ahaliyi esir aldılar ve iki ay kadar Humus'ta kaldılar. Askerler arasında hastalıkların çoğalması ve askerlerin çocuklarını özlemesi nedeniyle, İmparator nihayet Humus'tan ayrılarak memleketine geri döndü. Bu yıl Seyfü'd-Devle'nin kölesi *Karguveyh* Halep'i istila etmiş ve üstadının oğlu Şerif'i kovmuştur. Şerif önce Silvan'a gitmiş daha sonra da Hama'ya giderek şehri ele geçirmiştir. İki yıl burada kaldıktan sonra tekrar Halep'e dönmüştür⁸¹.

992 yılında *Fatımiler* Hamdaniler⁸², in elinden Humus ve Hama'yı aldılar⁸³. 995 yılında Bizans İmparatoru *Basileios* bizzat Suriye'de görünerek Şeyzer, Humus ve Refaniye'yi işgal etti. Trablusşam'ı da almak istedi ise de başarılı olamayarak çekilmek zorunda kaldı. İmparator, 999 yılında tekrar Suriye seferine çıktı. Şeyzer'i işgal ettikten sonra Masyâf ve Refaniye'yi tahrip etti. Trablusşam üzerine yürüdü ise de mağlup olarak Antakya'ya çekilmek zorunda kaldı⁸⁴.

Fatımi hâkimiyetinin Suriye'nin kuzeyinde zayıflamasıyla birlikte, *Sâlih b. Mirdas*, 1024'te Halep'i ele geçirerek Mirdasi hanedanının temellerini attı. *Mirdasiler*, Fatımiler'i yenilgiye uğratarak onları Suriye'den tamamen çıkardılar⁸⁵. Fatımiler'in Suriye'deki hâkimiyeti 1079 yılında *Selçuklular*'ın Suriye'yi ele geçirmesiyle son buldu⁸⁶. *Aksungur*, Kuzey Suriye'yi ve güneyde Hama'ya kadar olan bölgeyi Sultan Melikşah adına idare etti. XI. yüzyıl seyyahlarından olan Nâsır-ı Hüsrev, bu dönemde

⁷⁹ İhşidiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. H. Becker, "İhşidiler", *İA*, V/2 s. 945; Ahmet Ağırakça, "İhşidiler", *DİA*, 21, İstanbul, 2000, s. 551-553; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 10-12.

⁸⁰ M. Sobernheim, "Hamâ", s. 170; D. Sourdel, "Hamât", s. 120.

⁸¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 11, s. 455

⁸² Hamdaniler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/1, s. 179-182; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdaniler", *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 446-447. Ayrıca bkz. Fikret Işıltan, "Seyf üd-Devle", *İA*, X, s. 536-539.

⁸³ Cengiz Tomar, "Suriye", s. 548.

⁸⁴ Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 105-106.

⁸⁵ Mirdasiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Sobernheim, "Mirdâsiler", *İA*, VIII; Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", *DİA*, 30, İstanbul, 2005, s. 149-151.

⁸⁶ Cengiz Tomar, "Suriye", s. 546.

Hama'yı Âsi Nehri kıyısında kurulmuş, suyun kıyısında birçok su dolapları olan hoş ve mamur bir şehir olarak tasvir etmektedir⁸⁷.

1110'da Haçlılara haraç ödeyen şehirler arasında yer alan Hama, daha sonra Dımaşk atabeyi *Tuğtekin* tarafından ele geçirildi. Tuğtekin ve İlgazi'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı Haçlılarla ittifak yaptığını haber alan Sultan Muhammed Tapar, Hemedan emiri *Porsuk b. Porsuk*'u büyük bir orduyla onların üzerine sevketti⁸⁸.

1115 yılında Porsuk'un idaresindeki Selçuklu ordusu Halep'e doğru harekete geçerek şehrin kendisine teslimini istedi. Fakat şehrin yöneticisi olan Lülü bunu kabul etmek istemedi ve Tuğtekin ile müttefiki olan İlgazi'yi Halep'e davet ederek şehri kendilerine teslim edeceğini bildirdi. Bu davet üzerine Tuğtekin ve İlgazi iki bin kişilik bir orduyla Halep'e gelerek Selçuklu ordusuna karşı savunma hazırlıklarına başladılar. Bu hazırlıkları haber alan Porsuk yolunu değiştirdi ve Hama üzerine yürüyerek şehri işgal etti. Kenti üç gün boyunca yağmaladı ve sonra Sultan Muhammed Tapar'ın emri üzerine burasını Humus emiri *Hayır Han b. Karaca*'ya verdi⁸⁹. Hayır Han⁹⁰ da bir süre sonra Hama'nın yönetimini kardeşi *Şehabeddin Mahmud*'a bıraktı. 1123 yılında Mahmud'un ölümünden istifade eden Dımaşk valisi Tuğtekin tekrar Hama'yı zaptetti⁹¹. 1129 yılında *İmadüddin Zengi* Halep ve Hama'yı ele geçirdi ve Hama valisi *Sevinç b. Tacü'l-Mülûk*'u esir aldı. Sevinç ancak 50 bin dirhem fidye karşılığında serbest kalabildi⁹².

1132'de Dımaşk hakimi Tâcü'l-Mülûk Börü b. Tuğtekin öldü ve vasiyeti gereği yerine oğlu *Şemsü'l-Mülûk İsmail* geçti⁹³. Şemsü'l-Mülûk İsmail, 1133 yılında Hama şehrini ele geçirdi. Burası daha önce Zengi'nin elinde bulunuyordu⁹⁴. Zengi ise 1137 yılında Dımaşk hâkiminin elinde bulunan Humus'u ele geçirdi⁹⁵. 1146'da Zengi'nin

⁸⁷ Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 18

⁸⁸ Robert Mantran, "Hama", s. 396.

⁸⁹ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989, s. 232-233; Coşkun AlpTekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul, 1985, s. 73.

⁹⁰ Bazı çalışmalarda bu şahsın ismi Kırhan olarak ifade edilmiştir. Bkz. Coşkun AlpTekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, s. 73.

⁹¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995, s. 362.

⁹² İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 10, (Çev. Abdülkerim Özeydın), İstanbul, 1992, s. 520-521; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, s. 372. Ayrıca bkz. Coşkun AlpTekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, s. 89-90.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 10, s. 535-536.

⁹⁴ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, s. 380.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11, (Çev. Abdülkerim Özeydın), İstanbul, 1992, s. 58.

ölümünden sonra hâcib *Selahaddin el-Yağıbasanî*, Nureddin Mahmud Zengî'ye tabi olarak Hama emirliğine getirildi⁹⁶.

1157 yılında Hama ve çevresinde büyük bir deprem meydana geldi, birçok yerler yıkıldı ve çok sayıda insan hayatını kaybetti⁹⁷. Yine Hama ve çevresinde 1170 yılında ağır kayıplara sebebiyet veren bir deprem daha meydana geldi⁹⁸.

1174 yılında Eyyubi hükümdarı *Melikü'n-Nasır Selahaddin b. Yusuf*, Nureddin Mahmud b. Zengî'nin vefatından sonra Dimaşk'ı ele geçirdi. Buradan Halep üzerine yürüdü. Humus'un ova kısmını ele geçirdikten sonra Hama'ya geldi ve burayı İzzeddin b. Cibril'in elinden aldı. Bundan sonra Humus kalesini alan Selahaddin, Haleplilerin karşı koymasına nedeniyle burayı alamayarak Hama'ya döndü. Hama'nın yönetimini dayısının oğlu ve damadı *Emir Şihabuddin Mahmud'a*, Humus'un yönetimini de amcasının oğlu Nasirüddin'e bıraktıktan sonra tekrar Dimaşk'a döndü⁹⁹. 1177 ve 1178 yıllarında olmak üzere Haçlılar Hama'yı iki defa kuşattılar. Fakat Müslümanlara mağlup olarak çekilmek zorunda kaldılar¹⁰⁰.

1260 yılında *Moğollar* Suriye'yi istila ettiler. Moğol hükümdarı *Hülagu* Halep'i aldıktan sonra Hama'yı da ele geçirdi ve yönetimini Acemlerden olan Hüsrevşah adında birine verdi. Tıpkı Halep şehri gibi Hama'nın da surlarını yıktırdı¹⁰¹. Aynı yıl Memlûk hükümdarı *Kutuz* Ayn Câlût Savaşı'nda Moğolları mağlup ederek¹⁰² Suriye'yi ele geçirdi. Hama'nın yönetimini önceden olduğu gibi Melik Mansur'a, Humus'un yönetimini de Melik Eşref'e verdi¹⁰³. Kutuz'dan sonra Memlûk tahtına çıkan *Baybars*, el-Eşref'in 1263 yılında ölümünden sonra buradaki Eyyûbi ailesinin yönetimine son verdi. Fakat Hama'da Eyyûbi ailesinde olanların üç nesil hâkimiyet sürmelerine müsaade etti¹⁰⁴.

⁹⁶ Robert Mantran, "Hama", s. 396.

⁹⁷ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, s. 430; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11, s. 185.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11, s. 286; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, s. 370.

⁹⁹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 12, s. 508-513; İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11, s. 332-338.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, 11, s. 355, 360.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 13, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995, s. 386.

¹⁰² Ayn Câlût Savaşı tarihin en kesin sonuçlu savaşlarından biridir. Bu Memlûk zaferi İslamı o zamana kadar maruz kaldığı en tehlikeli tehditten kurtarmıştır. Eğer Moğollar Suriye'den sonra Mısır'a da girmiş olsalardı doğuda hiçbir büyük İslam devleti kalmamış olacak, Müslümanlar artık bundan sonra hâkim millet rolünü oynayamayacaklardı. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992, s. 266.

¹⁰³ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 13, s. 388-390.

¹⁰⁴ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, s. 268.

1281 yılında Moğollar Suriye'ye girdiler ve Hama'yı tekrar istila ettiler. Memlûk Sultanı *Melikü'l-Mansur Kalavun* Moğollara karşı harekete geçerek kalabalık ordusuyla Humus'a ulaştı. Burada Memlûk ordusuyla Moğol ordusu arasında büyük bir savaş meydana geldi ve bu savaş Memlûk ordusunun zaferiyle sonuçlandı¹⁰⁵.

El-Melikü'l-Muzaffer'in yeğeni, tarih ve coğrafya âlimi *Ebu'l-Fida* Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un dostluğunu kazandığından 1310 yılında Hama'ya naib tayin edildi. Sultanla dostluğunu ilerleten Ebu'l-Fida 1312 yılında el-Melikü's-Salih lakabıyla Hama meliki oldu ve daha sonra oğlu *el-Melikü'l-Efdal Muhammed* tarafından da kullanılacak olan sultan unvanını aldı. Hama halkı onun âdil idaresi altında en müreffeh ve huzurlu dönemini yaşadı. Ancak oğlu Memlûk sultanıyla anlaşmazlığa düştüğü için Dimaşk'a sürgüne gönderildi ve Hama bundan sonra doğrudan Memlûk valileri tarafından yönetildi¹⁰⁶.

1326 yılında Şam beldelerini dolaşan *Seyyah İbn Battûta* Hama'nın Şam bölgesinin en bakımlı ve merkezi şehirlerinden biri olduğunu ve güzelliği ile ün saldiğını, her yanının su dolaplarıyla sulanan bahçelerle kaplı olduğunu, şehrin girişinde bulunan ve Mansuriye adı verilen bir dış mahallesinin esas şehirden daha büyük olduğunu ve burada işlek çarşılar ve hamamların olduğundan bahsetmektedir¹⁰⁷.

Sultan Berkuk'un ölümünden sonra yerine küçük yaştaki oğlu *Ferec* geçti. Bunu fırsat bilen Dimaşk naibi Tenem el-Hasanî, Trablusşam naibi Yunus Balta'yı da yanına alarak 1399 yılında Suriye'de isyan etti. Tenem bir müddet sonra Halep'i ele geçirdiği gibi, Hama'yı da kuşattı. Fakat Mısır'ın en kuvvetli adamı olan Ayıtmış'ın Dimaşk'a gelmekte olduğu haberini alınca Hama kuşatmasını kaldırarak Dimaşk'a çekildi. Ertesi yıl Sultan Ferec Suriye seferine çıkarak Tenem'i mağlup etti¹⁰⁸.

1400 yılında Halep valisi Timurtaş'ın idaresindeki Memlûk ordusunu yenen *Timur*, önce Halep'i, ardından da Hama, Humus ve Baalbek'i ele geçirmiş, yine aynı yıl içerisinde Sultan Ferec idaresindeki Memlûk ordusunu da püskürmüştür. Bu olaydan sonra Sultan Ferec Suriye'yi kendi kaderine terk ederek Mısır'a dönmüştür¹⁰⁹.

Timur istilasından sonra Suriye'de Memlûk emirleri arasında önemli iktidar kavgaları yaşandı. Bu kavgalardan tabii olarak Hama Şehri de olumsuz yönde etkilendi.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 13, s. 495-497.

¹⁰⁶ Robert Mantran, "Hama", s. 396-397; D. Sourdel, "Hamât", s. 120.

¹⁰⁷ Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, s. 101.

¹⁰⁸ Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara, 1989, s. 23-26.

¹⁰⁹ René Grousse, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980, s. 419; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara, 1989, s. 101-102.

Bu cümleden olarak, Memlûk emirlerinden *Şeyh* ile *Nevruz* arasında önemli bir iktidar mücadelesi yaşandı. İkisi de Suriye’de kendi iktidarını kurmak istiyordu. Şeyh, Hama’nın yönetimine daha önce kendi adamlarından olan Cânım’ı atamıştı. Hama’yı kendi nüfuzu altına almak isteyen Nevruz ise Tagrı Birdi’yi Hama’nın yönetimine tayin etti. Cânım’ın Hama’dan uzaklaştırılmasından sonra, Nevruz da adamlarıyla gelerek Hama’ya yerleşti. Dımaşk hâkimi olan Şeyh, Nevruz’u Hama’dan kovmak için burayı kuşattı. Şeyh’in bu kuşatması üç ay sürdü. Bu sırada Halep naibi Demürdaş da Nevruz’a yardım gayesiyle Hama’ya geldi. Burada iki taraf arasında bir savaş oldu ve bu savaş Şeyh’in galibiyeti ile sonuçlandı¹¹⁰.

Hama’yı elinde tutan Nevruz’la Şeyh arasında 1410 yılında tekrar bir savaş yaşandı ve bu savaşta Nevruz ve taraftarları yenilerek Hama’ya çekildiler. Uzun süren Hama kuşatması sebebiyle şehir halkı çok sıkıntılar yaşadı ve kabileler halinde şehri terk etmeye başladı. Halep naibi Demürdaş Sultan Ferec’e mektup yazarak yardım istedi ve gecikmesi halinde bütün Suriye’nin elinden çıkacağını bildirdi. Gerçekten de Suriye’de Sultanın elinde Gazze, Safed ve Hama’dan başka bir yer kalmamış, saltanat iddiasında bulunan Şeyh diğer yerlere hakim olmuştu.. Sultan Ferec’in Suriye üzerine sefer çıkması Nevruz ile Şeyh’in barışmalarına sebep oldu. Böylece Şeyh tarafından dokuz ay boyunca sürdürülen Hama kuşatmasına son verildi¹¹¹. Dolayısıyla Memlûk idaresinin sonlarında Suriye şehirlerinin durumu pek iç açıcı değildi. Sık sık meydana gelen isyanlar ve iktidar mücadeleleri sebebiyle bu coğrafyanın birçok şehri eski önemini ve ihtişamını kaybetmişti.

2.2. Hama’nın Osmanlı Hâkimiyetine Geçiş

Anadolu ve Balkan yarımadasına sahip olan Osmanlı Devleti ile Mısır, Suriye, Elcezire, Güney-Anadolu ve Hicaz bölgelerine sahip olan Memlûk Devleti arasındaki ilişkiler XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Osmanlıların Rumeli’de Hıristiyan devletlere karşı kazandığı başarılar Memlûk yönetimi tarafından da memnuniyetle karşılanıyordu¹¹².

Başlangıçta dostane bir şekilde gelişen Osmanlı-Memlûk ilişkileri, Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid’in daha önce Memlûk idaresinde bulunan Malatya’yı alması sebebiyle, ilk defa bozuldu. İki taraf arasında bir süre devam eden bu soğukluk,

¹¹⁰ Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. 78-80.

¹¹¹ Kâzım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s. 80-87.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1983, s. 187.

herhangi bir çatışmaya dönüşmeden Çelebi Mehmed tarafından giderildi¹¹³. Ancak Hicaz suyolları ve Dulkadir toprakları meseleleri yüzünden Fatih Sultan Mehmed devrinde Osmanlı-Memlûk ilişkileri tekrar bozuldu.

Sultan Mehmed, hacıların şikâyetleri üzerine, onlar için büyük sıkıntılara sebep olan suyollarını tamir ettirmek üzere ustalar görevlendirmiş, Memlûk yöneticilerine de bunlara yardım etmeleri hususunda mektuplar yollamıştı. Fatih'in bu davranışını içişlerine bir müdahale ve kendilerine karşı yapılmış bir hakaret olarak değerlendiren Memlûk yöneticileri Fatih'in bu teklifini geri çevirdiler¹¹⁴.

Bu sırada Osmanlılarla anlaşmazlık içinde bulunan Karamanoğulları'nın da Memlûk Sultanına elçi ve mektup göndererek, Fatih'in suyolları bahanesiyle Mekke emirine yüklerle flori gönderdiğini ve onu Mısır'a karşı isyana teşvik ettiğini yazması, bu rahatsızlığı daha da arttırdı¹¹⁵.

Yine Osmanlılarla Memlûklar arasında bir başka anlaşmazlık konusu olan Dulkadiroğulları beyliği toprakları meselesi de gün geçtikçe kritik bir hal alıyordu. Fatih'in bu beyliğin topraklarını ele geçirmek istemesi iki devlet arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirdi¹¹⁶.

Osmanlı padişahının Mısır'a yürüyeceğinden endişe etmeye başlayan Memlûk Sultanı Kayıtbay, savaş için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Fatih Sultan Mehmed, takriben 500 gemi ve pek çok askerle 29 Nisan 1481'de, hasta olmasına rağmen, Üsküdar'a geçti. Doğuya doğru hareket eden Osmanlı Padişahı, Gebze yakınlarına geldiği vakit hastalığının artması sebebiyle 3 Mart 1481'de burada öldü. Onun nereye gittiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, seferin Mısır üzerine olacağı kuvvetle muhtemeldir¹¹⁷.

Memlûk Sultanı, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden dolayı oğlu Sultan II. Bayezid'e taziye de bulunmadığı gibi, onun cülûsunu da tebrik etmedi. Ayrıca Memlûklar'ın Osmanlı tahtı için mücadele eden II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan'ı ona karşı desteklemeleri ve Dulkadiroğulları beyliği meselesinin devam etmesi, iki taraf

¹¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 187-188.

¹¹⁴ Şehabeddin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *İÜFTD*, 30 (İstanbul, 1976), s. 77; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, Ankara, 1985, s. 330.

¹¹⁵ Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, s. 330; Şehabeddin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 77.

¹¹⁶ Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, s. 331; Şehabeddin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 77, 83.

¹¹⁷ Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, s. 340-341; Şehabeddin Tekindağ, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", s. 84.

arasında savaşa neden oldu¹¹⁸. 1485 yılında başlayıp 1490 yılına kadar devam eden Osmanlı-Memlûk savaşları, neticede 1490'da yapılan bir antlaşmayla sona erdi ve bu barış dönemi Yavuz Sultan Selim'in iktidarına kadar devam etti.

Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratan Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim, Memlûk Devleti ile olan meselesini de kesin bir sonuca bağlamak istiyordu. Fakat bu niyetini gizli tutuyor ve yapacağı yeni seferini İran üzerine yapacakmış gibi gösteriyordu. Ayrıca, bu sırada Memlûk tahtında oturan Sultanı Kansu Gavri'ye de mektup ve kıymetli hediyeler göndererek onu hazırlıksız yakalamak istiyordu. Fakat Kansu Gavri de Sultan Selim'e karşı tedbir almaktan geri durmuyordu¹¹⁹.

Sultan Selim, kışı Edirne'de geçirdikten sonra 1516 yılı ilkbaharında Vezir-i azam Sinan Paşa'yı kırk bin kişilik bir kuvvetle Maraş üzerinden Fırat tarafına sevketti. Bu sefer, görünüşte Safeviler üzerine yapılıyordu ve bu hususa dair Kansu Gavri'ye de bir mektup yazılmıştı. Sinan Paşa, Kayseri'de toplanan kuvvetleri de alarak Maraş ve Malatya üzerinden Diyarbakır'a doğru gidecek ve yolda bir engellemeyle karşılaşırca durumu derhal padişaha bildirecekti¹²⁰.

Sinan Paşa, Diyarbakır'a gitmeye memur olduğunu sınırdeki Memlûk beylerine bildirip, Fırat'ı geçmek üzere müsaade istediğinde Memlûk kumandanları onun bu teklifini sert bir dille reddettiler¹²¹. Bu sırada Mısır'da yerine kardeşinin oğlu Tomanbay'ı bırakan Kansu Gavri de 50 bin kişilik bir kuvvetle Şam'a geldi¹²².

Bu gelişmeler üzerine, zaten Memlûklar'a savaş açmak için fırsat kollayan Osmanlı hükümdarı, durumu ulemâ ve devlet adamlarıyla müşavere ettikten sonra onlarla savaşa karar verdi.¹²³ Varılmış olan kararı ve kendisinin hemen yola çıkacağını Vezir-i azam Sinan Paşa'ya bildiren Osmanlı Sultanı, gerçek maksadının Memlûklar tarafından hâlâ bilinmediğini kabul ederek, seferin İran için olduğunu duyurmaya devam etti ve bu maksatla Rumeli Kazaskeri Zeyrek-zâde Molla Rükneddin ile Karaca Ahmed Paşa'yı elçilikle Memlûk Sultanına gönderdi. 4 Haziran 1516'da yola çıkan bu

¹¹⁸ Selahattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in siyasî, Hayatı*, İstanbul, 1966, s. 94, 96.

¹¹⁹ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969, s. 123-124; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 280-281.

¹²⁰ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, İstanbul, 1279, s. 325; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 127.

¹²¹ Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 383-384; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 282; S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 127-128.

¹²² Müneccimbaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul, 1285, s. 461; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 327.

¹²³ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 327; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s. 461.

zatlar Gavrî'ye birçok hediye ile birlikte, padişahın mektubunu da götürdüler.¹²⁴ Bu arada oğlu Süleyman'ı kendisine vekâlet etmek üzere Edirne'de bırakan ve Pîrî Paşa'yı da İstanbul muhafızlığına tayin eden Sultan Selim 5 Haziran 1516'da İstanbul'dan Üsküdar'a geçti¹²⁵.

Padişahın Elbistan'a varmasından biraz önce, yani 11 Temmuz 1516'da Halep'e gelmiş olan Gavrî, Osmanlı elçileri ile burada görüştü. Elçileri önce iyi karşılayan Gavrî, Dulkadiroğulları'na ait yerlerin işgalinden dolayı müteessir olarak onlara ağır sözler söyledikten sonra hapsetti. Fakat Osmanlı ordusunun yaklaştığı haberi üzerine telaşa kapıldı ve bu elçileri serbest bıraktığı gibi¹²⁶, kendisi de Moğolbay Devadar ismindeki bir emirini barış elçisi olarak gönderdi¹²⁷.

Osmanlı elçileri Padişah Bucakdere'de iken orduya yetiştiler ve başlarından geçenleri anlattılar¹²⁸. Gavrî'nin Osmanlı elçilerine yaptığı muameleye çok sinirlenen Sultan Selim, Memlûk elçisi Moğolbay'ı derhal zincire vurdurarak öldürülmesini emretti. Padişah, vezirlerin araya girmesiyle bu kararından vazgeçti ise de, saç ve sakalını tıraş ettirdikten sonra onu bir total eşeğe bindirerek geri gönderdi ve bu elçi vasıtasıyla Gavrî'ye gönderdiği haberde savaş meydanında karşısına çıkmasını istedi¹²⁹.

Bu sırada Kansu Gavrî de bütün ordusuyla Halep'ten çıkarak *Merc-i Dâbık*'a geldi ve karargâhını orada kurdu. Osmanlı ordusunun merkezinde Sultan Selim, sağ kolunda *Vezir Sinan Paşa*, Anadolu beylerbeyi Zeynel Paşa, Karaman beylerbeyi Hüsrev Paşa ve *Ramazan oğlu Mehmed Bey*¹³⁰, sol kolunda ise Yunus Paşa ile Rumeli beylerbeyi Sinan Paşa, Rum beylerbeyi Mehmed Paşa, Mengli Giray oğlu Sa'd Giray Han ve Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa duruyorlardı¹³¹. Memlûk ordusuna gelince; merkezde hükümdar, sol kolunda Şam nâibi Sibay, sağ kolunda da Halep nâibi Hayır Bey (Hayırbay) yer almışlardı¹³².

Savaşın başlaması ile birlikte önce Memlûk emirlerinden *Canbirdi Gazali*, ondan sonra da Halep nâibi *Hayır Bey* bozularak Halep ve Şam istikametine doğru

¹²⁴ Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s. 462; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 328.

¹²⁵ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 328-329; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s. 462.

¹²⁶ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 330.

¹²⁷ Solak-zâde, *Tarih*, s. 386.

¹²⁸ Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, (nşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara, 1990, s. 185.

¹²⁹ İbn İyâs, *Bedaiü'z-Zuhûr fî Vekaii'd-Dühûr*, (Nşr. Muhammed Mustafa), V, Kahire, 1963, s. 64.

¹³⁰ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 332-333.

¹³¹ Silahşor, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab*, Nşr. Selahattin Tansel, *Tarih Vesikaları*, 17, İstanbul, 1957, s. 308.

¹³² Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 334.

kaçtılar¹³³. Memlûk ordusu beş altı saat gibi kısa bir zaman içinde perişan edildi. Çok sayıda Mumlûk emiri öldürülürken, Şam nâibi Sibay, Trablusşam nâibi Kanberdi ve Safed nâibi Tarabay gibi bazı önemli şahsiyetler de esir düştüler¹³⁴. Durumun kötüleştiğini gören Sultan Gavri ise Halep'e kaçmak istedi; fakat üzüntüsünden hastalanarak bir ırmağın kenarında öldü¹³⁵.

Bu zaferi müteakip Halep'e gelen Yavuz Sultan Selim'i Halepliler şehrin dışında karşılayarak ona itaat ve bağlılıklarını arzetttiler¹³⁶. Halep'in yönetimini Karaca Ahmed Paşa'ya tevcih eden Sultan Selim¹³⁷, 14 Eylül 1516'da Şam'a gitmek üzere buradan ayrıldı. Osmanlı kuvvetleri büyük bir hızla hareket ederek *Hama*, *Humus*, *Trablusşam* ve arkasından da *Şam*'ı ele geçirdiler. Sultan Selim, Hama ve Humus üzerinden Şam'a geldi ve yeni bir seferin hazırlıkları için kışı burada geçirmeye karar verdi. Bu arada Şam beldelerinde hızlı bir şekilde idarî teşkilatlanmayı da sürdüren Osmanlı padişahı, *İsa Bey oğlu Mehmed Bey*'e *Gazze*'nin, *Evrenos Bey oğlu İskender Bey*'e de *Kudüs*'ün yönetimini vererek onları bu bölgelerin zaptı ile görevlendirdi. Arkasından, 16 Kasım 1516'da, bazı tespitlerde bulunmak ve düşman hakkında bilgi toplamak maksadıyla Sinan Paşa'yı *Gazze*'ye gönderdi¹³⁸.

Kansu Gavri'nin ölümünden sonra Mısır sultanı olarak seçilen *Tomanbay*, Suriye'den gelen emirleri yüksek görevlere tayin ettikten sonra, Şam melikü'l-ümerâsı olarak tayin ettiği *Canbirdi Gazali*'yi kalabalık bir kuvvetle *Gazze*'ye sevketti.¹³⁹ 27 Aralık 1516'da Sinan Paşa idaresindeki Osmanlı kuvvetleri ile *Gazali* idaresindeki Memlûk kuvvetleri arasında *Gazze*'de şiddetli bir savaş oldu. Memlûklar'dan çok sayıda kişinin öldüğü ve birçoklarının da esir alındığı bu savaşta, *Canbirdi Gazali* güçlüğüle canını kurtarabildi¹⁴⁰. Osmanlı hakimiyetinin tesis edilmesinin ardından 31 Aralık 1516'da *Kudüs*'e gelen Sultan Selim, bazı ziyaretlerde bulunduktan sonra buradan *Gazze*'ye hareket etti¹⁴¹. Çok sıkıntılı geçen bir çöl yolculuğunun ardından Mısır'a ulaşan Osmanlı ordusu, *Tomanbay* idaresindeki Memlûk ordusuyla 23 Ocak

¹³³ Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 335-336.

¹³⁴ Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, İstanbul, 1986, s. 71-72.

¹³⁵ Münecimbaş, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s. 462.

¹³⁶ Silahşor, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab*, s. 310; Celâl-zâde, *Selîm-nâme*, s. 190.

¹³⁷ Münecimbaş, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s. 463; Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, s. 399; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 338.

¹³⁸ Silahşor, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab*, s. 312-313, 315.

¹³⁹ Celâl-zâde, *Selîm-nâme*, s. 194.

¹⁴⁰ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul, 1264, s. 400; Celâl-zâde, *Selîm-nâme*, s. 195.

¹⁴¹ Silahşor, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab*, s. 315-320; Celâl-zâde, *Selîm-nâme*, s. 195; Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, II, s. 349-350.

1517’de *Ridaniye*’de ikinci defa karşılaştı. Sultan Selim’in üstün manevraları karşısında yenilmekten kurtulamayan Tomanbay, kısa bir süre sonra yakalanarak idam edildi. Böylece, Memlûk Devleti tarihe karışırken, Suriye ve Mısır toprakları da tamamıyla Osmanlı yönetimine geçti.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İDARİ TEŞKİLAT VE TAKSİMAT

1.1. Hama Sancağının Coğrafi Konumu Ve Sınırları

Suriye coğrafyasının orta kısmında yer alan ve 1516 yılında Osmanlı idaresine giren Hama, Memlûk dönemindeki idarî yapılanması çerçevesinde, bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Şam Beylerbeyiliği'ne bağlı olan bu sancağın sınırları kuzeyde Halep Sancağı'na, güneyde Humus Sancağı'na, batıda Trablusşam Sancağı'na, doğuda ise *Bâdiyetü'ş-Şâm* adıyla bilinen¹⁴² çöle dayanmaktaydı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Hama ve Humus birleştirilerek tek sancak haline getirilmiştir. Bu sebeple sancağın kapsadığı coğrafi alan, Yavuz Sultan Selim dönemine nazaran oldukça genişlemiştir. Bu yeni idari yapılandırmadan sonra, sancağın güney sınırı Şam Sancağı ile hemhudut olmuştur. Bu zamanda sancak dahilinde Hama, Humus, Ma'arra, Selemiye ve Barin gibi önemli merkezler yer alıyordu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında birleştirilen Hama ve Humus¹⁴³, kısa sayılabilecek bir müddet sonra tekrar birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak yapılmıştır. Ayrıca 1549 yılında Halep Beylerbeyiliği'nin kurulması ve Ma'arra'nın da müstakil bir sancak haline getirilmesiyle birlikte Hama Sancağı sınırlarında da değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde Şeyzer ve Masyâf nahiyeleri Halep'ten ayrılarak Hama'ya bağlanmıştır¹⁴⁴. Hama'nın bu coğrafi sınırları XVI. yüzyılın sonuna kadar aynen muhafaza edilmiştir.

Hama sancak sınırlarının sık sık değişikliğe uğramasının en önemli nedeni güvenlik ve vergi toplanmasında karşılaşılan güçlüklerdi. Özellikle konargöçer Arap aşiretlerin sebep oldukları soygun ve yağma hareketleri devleti sık sık yeni tedbirler almaya sevk etmiştir ki bunların da başında yeni sancakların oluşturulması gelmekte idi. Böylece stratejik bakımdan önem taşıyan idari ve coğrafi bölgelerin güvenliği ve istikrarı, sancakbeyi gibi taşradaki en üst düzeyde bir idareci eliyle sağlanması

¹⁴² Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, Dımaşk, 1964, s. 70.

¹⁴³ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 129; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2003, s. 359.

¹⁴⁴ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 30, 33.

amaçlanmıştır. Yine vergi toplanmasında güçlük çekilen yerlerde daha fazla sayıda memur ve asker görevlendirilerek daha sağlıklı sonuçlar alınması amaçlanmıştır.

Hama'nın en önemli su kaynağı, hiç şüphesiz sancak içerisinde akan *Âsi Nehri*'dir. *Orant* veya *Orantes* adıyla da bilinen bu nehir, şehrin içerisinde 60 km boyunca akmaktadır. Nehrin genişliği ise ortalama olarak 20 metredir. Kışın, yağışlar sebebiyle nehrin seviyesi yükselmekte ve iki yakasında yer alan tarla ve evlere zarar vermektedir. Yazın ise nehrin su seviyesi düşmektedir. el-‘Aşarinâ köyünde bulunan *Tellü'l-‘Uyun Pınarı* ve Tell-Selhâb'da bulunan *Ebu Kubeys Nehri* ile Maharde'de bulunan *Sârût Nehri* Âsi Nehri'nin kolları arasında yer alır¹⁴⁵.

Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı oluşturduğu dönemde Humus Gölü (Bahrü'l-Humus) de sancağın en önemli su kaynakları arasında yer alıyordu. Fakat Humus'un müstakil sancak yapılmasıyla birlikte, bu göl artık Hama içinde yer almamıştır.

Hama'nın orta bölgesi, Asi vadisinin etrafında yer alan ovalık bölge olup, yazları sıcak, kışları ise soğuk geçmektedir¹⁴⁶. Sancağın doğu kısmı ise çöl sınırına kadar dayanmakta ve Selemiye bölgesini de içine almaktaydı. Fakat Halep Beylerbeyiliği kurulduktan sonra Selemiye Hama'dan ayrılarak müstakil sancak yapılmıştır¹⁴⁷. Bu kısım, yazın çok sıcak, kışın ise çok soğuk ve kuraktır. Yazın esen güçlü rüzgârlar, taşıdıkları tozlarla, özellikle ekili alanlardaki pamuk ve diğer bütün bitkilere zarar veriyordu¹⁴⁸.

Çöl bölgesi daha ziyade konargöçer Arap aşiretlerin yaşam alanıydı. Ayrıca bir kısım Türkmenler de bu bölgeyi kışlakları olarak kullanıyorlardı. Burada yetişen ve “üşnan” veya “çoğan” adı verilen bir bitki, özellikle Trablusşam'da, uluslararası ticarete önemli bir yere sahipti. Konargöçerler tarafından çölde toplandıktan sonra yakılarak kül haline getirilen (ki buna “belis” deniyordu) bu bitki sabun yapımında kullanılıyordu¹⁴⁹.

Hama Sancağı Antakya'dan Şam'a ulaşan hac ve ticaret yolları üzerinde yer alıyordu. Bu sebeple yol boyunca, özellikle önemli geçitler üzerinde, çeşitli kaleler inşa

¹⁴⁵ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 81-82.

¹⁴⁶ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 71.

¹⁴⁷ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23, Ankara, 1999, s. 74

¹⁴⁸ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 71.

¹⁴⁹ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 264-265.

edilmişti. Bu kalelerin da başında *Mudik*¹⁵⁰, *Şeyzer*, *Bârin*, *Hama*, *Humus* ve *Rusâfe* kaleleri gelmekteydi.

1.2. Hama Sancağının İdarî Teşkilâtı ve Taksimatı

1.2.1. Osmanlı Taşra İdarî Teşkilatı ve Hama Sancağının Yeri

Taşra idaresinde, Osmanlı padişahları bir bölgeye her zaman iki yetkili atamışlardır. Bunlardan biri, askeri sınıf kökenli olan ve padişahın yürütme yetkisini temsil eden *bey* (Beylerbeyi veya Sancakbeyi), diğeri ise ulemâ kökenli olan ve padişahın yasal yetkisini temsil eden *kadı* idi. Bey, kadının hükmü olmaksızın hiçbir cezai müeyyide uygulayamadığı gibi, kadı da hiçbir hükmünü tek başına icra edemezdi. Kadı, kararlarını uygulamada bağımsızdı ve emirlerini doğrudan doğruya padişahıtan alır, doğrudan yani herhangi bir aracı olmaksızın padişaha dilekçe verebilirdi. Osmanlılar taşra yönetimindeki bu kuvvetler ayırımını, âdil bir yönetimin temeli olarak görmüşlerdir¹⁵¹.

Bu anlayışa uygun olarak Osmanlı ülkesi, bir yandan *beylerbeyilik* (eyalet) ve *sancak* (livâ) diye askeri-idari birimlere ayrılırken, aynı zamanda bu ayırıma tâbi topraklar üzerinde *kaza* denilen şer’i-idari birimler yer almıştır. Bu birimlerin başında, yukarıda sözünü ettiğimiz iki otorite yani sancakbeyi ve kadı bulunmaktaydı¹⁵².

Osmanlı Devleti’nde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyalet şeklinde teşkilatlanmıştı. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana geliyordu. Kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden ise eyâletler ortaya çıkardı. İdarî teşkilatta en

¹⁵⁰ Mudik Kalesi, 1585 yılında harap durumda bulunuyordu. Bu sebeple, burası oldukça تنها ve yolcular için de güvensiz bir yer halini almıştı. Antakya’dan Şam’a gitmek isteyen yolcular, güvenlik kaygısıyla Halep’ten dolaşp gitmek mecburiyetinde kaldıklarından, yolun uzaması sebebiyle mağdur oluyorlardı. Keşif yapılarak tamiri için ne kadar masraf edileceği ve kalede ne kadar sayıda hisar eri bulundurulacağı, bunlara verilecek vazifenin miktarıyla nereden tedarik olunacağı hususunda 3 Mart 1585 tarihinde Trablusşam Beylerbeyine hitaben bir hüküm yazılmıştır (BOA, MD, nr. 53, s. 260, h. 758). Hac kafileleri tarafından da kullanılan bu yolun güvenliğinden Hama ve Ma’arra sancakbeyleri sorumluydu. Mesela, 17 Ağustos 1586 tarihinde Ma’arra sancakbeyine yazılan bir hükümde Ma’arra ile Hama arasında bulunan Mudik Boğazı’nda hacıların güvenliklerinin sağlanması istenmiştir (BOA, MD, nr. 61, s. 62, h. 162. Ayrıca bkz. BOA, MD, nr. 68, s. 38, h. 80).

¹⁵¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004, s. 108.

¹⁵² Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s.665.

fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardı¹⁵³. Fakat bazı sancaklar tek kazadan oluşabildiği gibi, bazı nahiyeler de tek başına bir kaza olabilirdi.

Sancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel idari birimiydi¹⁵⁴. Sancakların, Osmanlı merkez idare düzenince en önemli alt birim olarak görüldüğü, devlet merkezinin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazımların yani tahrir defterlerinin sancaklar için ayrı ayrı düzenlenmiş olmasından en açık şekilde anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, tahrir defterlerinin hazırlanmasında uyulacak genel hükümleri, yani toplanacak vergi gelirlerinin nasıl oluşacağı ve paylaşılacağını belirten ve çoğunlukla mufassal tahrir defterlerine eklenen kanunnameler de genellikle her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiştir¹⁵⁵.

Sancaklar coğrafi ve tarihi şartların sonucunda oluşmuş birimler olup idare ve hukuk yönünden birbirlerinden kesinlikle ayrılmaları söz konusu değildir. Osmanlı tarihinin çeşitli devirlerindeki sancak listelerine bakıldığında ortaya çıkan, bir sancağı oluşturan arazinin sancaklıktan çıkarılması (ref' edilmesi), bütünüyle özel şartlarla tevcihi, bir beylerbeyilikten ayrılarak başka bir beylerbeyiliğe katılması gibi bazı gelişmelerin kolaylıkla oluşması da bu durumu teyit etmektedir. Sancaklar çoğunlukla aynı anda ya da kumandanlar eliyle Osmanlı Devleti'ne katılmış, bir dereceye kadar tabî veya idarî yöresel özellikleri olan, fakat en önemlisi ne merkezî güce rakip olabilecek kadar çok ne de fazla önemsiz görülecek kadar az, belirli bir sayıda timarlıyı besleyebilecek bölgeler olarak ortaya çıkmıştır¹⁵⁶.

Osmanlı kaynaklarında sancak tabirinin yanı sıra aynı birim için *livâ* tabiri de kullanılmaktadır. Sancağın idari yönden en yüksek âmiri olan sancakbeyine ise *mîrlivâ* da denilmektedir¹⁵⁷.

Osmanlı idarî teşkilatında sancakların birleşmesiyle eyaletler (beylerbeyilik) teşekkül ederdi¹⁵⁸. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına kadar bu en büyük idari birim için "eyalet" tabiri yerine beylerbeyilik veya vilayet tabirlerinin kullanıldığı

¹⁵³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007, s. 83.

¹⁵⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 122; aynı yazar, "Eyalet", *DİA*, 11, İstanbul, 1995, s. 550.

¹⁵⁵ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 17-18.

¹⁵⁶ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 20.

¹⁵⁷ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997, s. 10.

¹⁵⁸ Halil İnalçık, "Eyalet", s. 548; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 85.

görülmektedir¹⁵⁹. Esasen vilayet tabiri, ilk dönemlerde nahiye, kaza ve hatta sancak yerine kullanılmıştır¹⁶⁰. Nitekim, tahrir defterlerinde Türkmenlerin bulundukları yerler belirtilirken genellikle “*der vilâyet-i Hama*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Hama bu dönemde bir sancak olduğuna göre buradaki “vilâyet” kelimesinden kasıt bu sancağın coğrafi bölgesidir. Ancak “vilâyet” tabirinin bu şekilde kullanımı XVI. yüzyılda çok yaygın olmayıp, bu tabir daha çok beylerbeyinin yönetimi altındaki bölge için kullanılmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında hazırlanmış olan Sancak Tevcih Defterleri’nde de bu durumu görmek mümkündür¹⁶¹. Eyaletleri yönetenlere yerine ve durumuna göre *beylerbeyi*, *mîr-i mîran* veya *vali* denilmekteydi¹⁶². Eyalette güvenliğin sağlanması beylerbeyinin en önemli görevlerindendi. Bu konuda çok sert tedbirler almak, görevliler tayin etmek gibi geniş yetkileri de vardı¹⁶³.

Beylerbeyi kendisine tabi bütün sancakların askerlerinin kumandanı olduğu gibi, sancakbeylerinin de şefi idi. Beylerbeyi kendi merkez sancağından dışarı çıkamazdı. Eyalet içindeki diğer sancaklar da kendi içinde tamamen müstakil sayılırdı¹⁶⁴.

Sancakbeyi, emrindeki timarlı sipahi askerleriyle daima hazır bir vaziyette bulunur ve sefere çağırılması durumunda bölüklerinin başında, bağlı bulundukları beylerbeyinin sancağı altında muayyen toplanma mahallerine giderlerdi.¹⁶⁵ Sancakbeyinin bu askeri görevinin yanında, şehrin düzenini sağlamak, adaleti temin etmek, şer’ e ve örf e aykırı durumları önlemek gibi idari görevleri de vardı¹⁶⁶.

24 Ağustos 1516 tarihinde meydana gelen Merc-i Dâbık savaşında Osmanlı ordusu Memlûk ordusunu mağlup etmiş, bunu müteakiben de Suriye ve Filistin beldeleri neredeyse hiç mukavemet göstermeden birer birer Osmanlı idaresi altına girmiştir¹⁶⁷. Bu dönemde Hama müstakil bir sancak statüsüyle teşkilatlandırılarak

¹⁵⁹ Halil İnalcık, “Eyalet”. s. 548.

¹⁶⁰ M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul, 1952, s. 8.

¹⁶¹ Sancak Tevcih Defterlerindeki örnekler için bkz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, s. 53-122; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 133-149; Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 99-110.

¹⁶² Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, (Çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, LIV/211, Ankara, 1991, s. 1233; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihati*, s. 6.

¹⁶³ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s. 71.

¹⁶⁴ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *AÜDTCFD*, XIII/1-2, Ankara, 1955, s. 28-29.

¹⁶⁵ J. Deny, “Sancak”, *İA*, X, s. 188.

¹⁶⁶ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, s. 666.

¹⁶⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 22; aynı yazar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 88.

Osmanlı toprağı olmuş ve yönetimi de *Güzelce Kasım Paşa*'ya verilmiştir¹⁶⁸. 1517 yılında Hama Sancağı *Vilayet-i Arab* olarak da adlandırılan Şam Beylerbeyiliğı'ne bağı olup sancakbeyi *Kapıcıbaşı Kasım Bey* idi. Yine bu tarihte Humus da ayrı bir sancak olarak teşkilatlandırılmış olup yine Şam Beylerbeyiliğı'ne bağıydı¹⁶⁹.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Hama'nın Humus Sancağı ile birleştirildiğini görmekteyiz. Nitekim 1522 yılında Hama ve Humus birlikte bir sancağı oluşturmaktaydı ve bu zamanda *Çavuş Ahmed Bey*'in yönetiminde bulunuyordu¹⁷⁰. 1527 yılına gelindiğinde yine Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı oluşturduğu ve bu tarihte de *Korkmas oğlu Mehmed Bey*'in yönetiminde olduğu görülmektedir¹⁷¹.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru Hama ve Humus tekrar birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak yapılmış ve Halep Sancağı'nın bazı nahiyeleri Hama'ya bağlanmıştır¹⁷². Bundan dolayı, Hama Sancağı'nın bu zamanda Hama, Bârin, Masyâf ve Şeyzer olmak üzere dört nahiyesi bulunmaktaydı.

1545 yılında yine Şam Beylerbeyiliğı'ne bağı olan Hama Sancağı bu tarihte de Mehmed Bey'in idaresi altında bulunuyordu¹⁷³.

Hama Sancağı, 1549'da Halep Beylerbeyiliğı'nin kurulmasıyla beraber bu yeni beylerbeyiliğe¹⁷⁴, daha sonra 5 Mayıs 1579 tarihinde Selemiye ile beraber Trablusşam'a bağlanmıştır¹⁷⁵. 14 Aralık 1579 tarihinde Humus ve Cebele sancakları da Trablusşam Beylerbeyiliğı'ne ilhak edilmiştir¹⁷⁶.

1585 yılında Hama Beylerbeyi *Ferhad Paşa*'dan bahsedildiğine göre¹⁷⁷ bu yıl içinde Hama bir beylerbeyilik merkezi haline getirilmiştir. Fakat 1587 yılında Hama

¹⁶⁸ Hoca Saadettin, *Tacü't-Tavârih, II*, İstanbul, 1279, s. 340.

¹⁶⁹ Suriye coğrafyasının Osmanlı idaresine geçmesinden sonra hazırlanan ilk sancak listesi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneğı", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54) s. 306.

¹⁷⁰ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII, S.1, Elazığ, 2002, s. 277.

¹⁷¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 129.

¹⁷² Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1, Elazığ, 2003, s. 368.

¹⁷³ 18 Şubat 1545 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Mehmed Bey bu tarihte Hama Sancakbeyi olarak görev yapıyordu. *Topkapı Sarayı Arivi, H.951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (yayına haz. Halil Sahillioğlu) İstanbul, 2002, s. 154.

¹⁷⁴ 1550 tarihli sancak listesi için bkz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Deteri I", s. 74.

¹⁷⁵ BOA, MD, nr. 38, s. 146, h. 293.

¹⁷⁶ BOA, MD, nr. 40, s. 110, h. 243, 244.

¹⁷⁷ "Hama beylerbeyisi Ferhad Paşa mektûb gönderüb Haleb'de yirmi yedi bin beşyüz ze'âmete müstehak olan Hüseyin bin Ali'ye çavuşluk ricâ itmeğın virilmek buyuruldu", BOA, KK, Ruus, nr. 244, s. 204.

sancakbeyi olarak *Canbuladoğlu Ahmed Bey*'den bahsedilmesi¹⁷⁸ bu idari durumun çok sürmediğini, iki yıl sonra tekrar sancak statüsüne dönüldüğünü göstermektedir. Esasen bu durum da uzun sürmemiş çok kısa bir müddet sonra, 24 Aralık 1588 tarihinde, Trablusşam beylerbeyinin tekrar Hama'da oturmasına karar verilmiş ve bazı şartları yerine getirmek kaydıyla Cebele beyi *Mehmed Bey*'e Hama'nın yönetimi verilmiştir¹⁷⁹. Nitekim Temmuz-Eylül 1589 tarihleri arasında Hama yöneticisi olarak Sancakbeyi Mehmed Bey'den bahsedilmektedir¹⁸⁰. Ancak 11 Aralık 1589 tarihinde Hama Beylerbeyi olan *Hasan Paşa* Musul Beylerbeyiliği'ne, Musul Beylerbeyi *Canbulatoğlu Hüseyin Paşa* da Hama Beylerbeyiliği'ne atanmıştır¹⁸¹. Dolayısıyla aynı yıl içinde Hama tekrar beylerbeyilik merkezi olmuştur. Hüseyin Paşa'yı 1590 yılında da Hama beylerbeyi olarak görmekteyiz¹⁸². Fakat Hama'nın bu statüsü de uzun sürmemiştir. Çünkü Mart 1590'da Hama yöneticisi olan Mansuroğlu Mehmed Bey'den yine sancakbeyi olarak bahsedilmektedir¹⁸³. Bu durum 1593 yılı için de söz konusudur¹⁸⁴. Bu tarihte artık Hama Sancağı, önceden olduğu gibi, Trablusşam Beylerbeyiliği'ne tabidir ve artık beylerbeyi Hama'da değil Trablusşam'da oturmaktadır¹⁸⁵. Hama'nın bu idari statüsü XVII. yüzyılda da aynen devam etmiştir¹⁸⁶.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Hama'nın idarî yapısında sık sık yapılan bütün bu değişikliklerin temel sebebi güvenliktir. Osmanlı Hükümeti öncelikle bu coğrafyada huzur ve barışı sağlamayı hedeflemiştir. Bunun için de ihtiyaç hasıl oldukça idari yapılanmada değişiklik yapma yolunu tercih etmiştir. Bu suretle, aynı zamanda vergi gelirlerinin düzenli bir biçimde toplanması ve ticari faaliyetlerin güvenli bir şekilde sürdürülmesi de hedeflenmiştir.

¹⁷⁸ BOA, KK, *Ruus*, nr. 249, s. 31.

¹⁷⁹ "Beylerbeyilik-i Hama: Halen Selemiye beyi Mehmed Bey mektûb gönderüb hâlen (...) için fermân olunan akçe mukâbelesinde iki yüz altun hâlâ peşin virüb ve yüz bin altun dahi Trablus limanından ve ba'zı aklâmdan tahsîl idüb vezâretle Rumili beylerbeyisi olan Mehmed Paşa nâzır olmak üzere Trablus sancağı Cebele beyi Mehmed Bey'e ricâ itmeğin makbûl olub Hama sancağı beylerbeyilik olub hâlâ Trablus beylerbeyisi Hama'da oturmak üzere livâ-i mezbûr hâslarıyla beylerbeyi olmak buyuruldu". BOA, KK, *Ruus*, nr. 250, s. 38.

¹⁸⁰ BOA, KK, *Ruus*, nr. 251, s. 111, 156.

¹⁸¹ BOA, KK *Ruus*, nr. 252, poz. 82. Ayrıca Hama beylerbeyine hitaben yazılan hükümler için bkz. BOA, MD, nr. 65, s. 27, h. 112; BOA, MD, nr. 65, s. 82, h. 337.

¹⁸² BOA, KK, *Ruus*, nr. 251, s. 255.

¹⁸³ BOA, KK, *Ruus*, nr. 252, s. ; BOA, MD, nr. 67, s. 29, h. 70.

¹⁸⁴ BOA, KK, *Ruus*, nr. 253, s. 110.

¹⁸⁵ BOA, MD, nr. 67, s. 29, h. 70.

¹⁸⁶ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. yüzyıllarda Hama", s. 21.

1.2.2. Hama Sancağının Dahili Taksimatı (Nahiye ve Kazalar)

Hama Sancağı idârî ve askeri açıdan nahiyelere ayrılmıştı. Sancağı oluşturan köyler nahiyelere, nahiyeler de kazalara bağlıydı. Ancak tahrir defterlerinde genellikle hangi nahiyenin hangi kazaya bağlı olduğu belirtilmemiştir. Bu konudaki boşluğu Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk dönemlerinde hazırlanan bir kanunname mecmuası doldurmaktadır. Bu kanunnamede Hama'nın kaza taksimatı yapıldığı gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı bütün sancakların da kaza ve nahiye taksimatı yapılmış, bunun yanında her kazanın kaç akçe yevmiyeli olduğu da zikredilmiştir¹⁸⁷. Buna göre Hama Sancağı, Hama ve Humus olmak üzere iki ayrı kazadan oluşuyordu. Bunlardan Hama kadılığının yevmiyesi 60 akçe, Humus kadılığının ise 40 akçe idi. Bunlara karşın, bu zamanda bir Mevleviyet olan Halep kadılığının yevmiyesi 500 akçe idi¹⁸⁸. Daha sonra Humus ayrı bir sancak yapıldığı için Hama'dan ayrılmıştır. Ancak bunun yerine yeni kazalar ihdas edilmiştir. Mesela, 1573 tarihli bir hükümde, Şeyzer'den de bir kaza merkezi olarak bahsedilmektedir¹⁸⁹.

Nahiyeler, timar sistemi çerçevesinde meydana gelen ve coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdir. Sancaklara ait tahrir defterleri daha çok timar sistemini ortaya koymak için hazırlandığından, bu defterlerde bir kadının sorumluluğu altında bulunan kaza birimi değil nahiye esas alınmaktaydı. Bundan dolayı nahiye ve kaza birimleri biri askeri, diğeri ise hukuki anlamda birbirini tamamlamaktaydı¹⁹⁰.

Nahiye, merkez kabul edilen ve tahrir defterlerinde “nefs” olarak tabir edilen bir kasaba ile belirli sayıda köy ve mezralardan oluşmaktaydı. Osmanlı döneminde kasaba sosyal ve hukuki bakımdan belirli özellikler taşıyan bir iskân yeri idi. Başlıca özellikleri birkaç mahalleden oluşması, mutlaka her hafta pazar kurulması ve Cuma namazı kılınabilir bir veya birden fazla mescidinin bulunmasıydı. Bu özellikleri sebebiyle de vergilendirmede köyden ayrılmakta, şehir gibi kabul edilmekteydi¹⁹¹. Bu anlamda kasaba, çevresindeki köylere nazaran idari ve ekonomik bakımdan üstünlüğü olan, iktisadi faaliyetleri, tarım ve hayvancılığın yanı sıra küçük çapta ticarete ve sanayi malları üretimine de dayanan merkezlerdi. Bunların bazıları geçmişte önemli birer şehir

¹⁸⁷ Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/1, Elazığ, 2002, s. 265.

¹⁸⁸ *Kanunâme*, Türkçe yazma, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 1969, vrk. 116^b.

¹⁸⁹ BOA, MD, nr. 23, s. 222, h. 471..

¹⁹⁰ İlhan Şahin, “Nahiye”, *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s. 307.

¹⁹¹ Tuncer Baykara, “Kasaba”, *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 525.

olup, zamanla çeşitli sebeplerden ötürü eski önemini yitirmiş olan yerleşim birimleridir¹⁹².

Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Hama'nın ilk dahili taksimatı yapılırken Memluk dönemindeki taksimata sadık kalınmıştır. 1526'da sancak dört nahiyeye taksim edilmiş olup, bunlar; Hama, Humus, Bârin ve Ma'arretü'n-Nu'mân nahiyeleriydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sancak; Hama, Bârin, Masyâf ve Şeyzer nahiyelerinden müteşekkildi (bkz. Tablo-1).

Tablo 1. Hama Sancağı Nahiyeleri

<i>Sıra No</i>	<i>1526</i>	<i>1551-1594</i>
1	Hama	Hama
2	Bârin	Bârin
3	Humus	Masyâf
4	Ma'arretü'n-Nu'mân	Şeyzer

Hama Sancağı'nda, şehir haricinde, 1526'da 231 köy, 819 mezraa; 1551'de 227 köy, 798 mezraa; 1562'de 151 köy, 527 mezraa; 1594'te ise 227 köy ve 643 mezraa yer alıyordu (bkz. Tablo-2).

Tablo-2'de de görüleceği üzere köy sayısı bakımından en büyük olan nahiye 1526'da Hama, sonraki tarihlerde ise Şeyzer idi. Köy sayısı bakımından en küçük olan nahiye ise Masyâf'tı. Nahiyeler içerisinde en fazla mezraaya sahip olanı da yine Şeyzer idi. En az mezraa ise yine Masyâf'da bulunmaktaydı.

Tablo 2. Köy ve Mezraların Nahiyelere Dağılımı

<i>Nahiyeler</i>	<i>Köy Sayısı</i>				<i>Mezra Sayısı</i>			
	<i>1526</i>	<i>1551</i>	<i>1562</i>	<i>1594</i>	<i>1526</i>	<i>1551</i>	<i>1562</i>	<i>1594</i>
Hama	74	75	-	59	265	283	-	69
Humus	54	-	-	-	206	-	-	-
Bârin	44	49	53	59	146	158	159	193
Ma'arretü'n-Nu'mân	59	-	-	-	202	-	-	-
Masyâf	-	15	17	16	-	49	54	55
Şeyzer	-	88	81	93	-	308	314	326
Toplam	231	227	151	227	819	798	527	643

¹⁹² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 90.

1.3. Sancak Yönetimi

Osmanlı taşra idaresinin temel unsurunu teşkil eden sancağın yönetimi için iki görevli tayin edilirdi. Bunlardan biri askeri-idarî (ehl-i örf) diğeri ise adlî-idarî (ehl-i ilim) işlere bakmakla yükümlüydü. Bu iki görevli, birbirleriyle koordineli olarak çalışmakla birlikte, birbirlerinden emir almazlardı. Ayrıca, her ikisinin emrinde çalışan başka görevliler de bulunup, bunların hepsi birlikte Osmanlı taşra idaresinin yapı taşlarını meydana getirirlerdi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Anadolu kıtasına yakın denilebilecek bir mesafede yer alan Hama Sancağı'nda da, hemen her sancakta olduğu gibi, idarî mekanizmayı yürüten çeşitli görevliler vardı. Bunları örf mensupları ve kaza yöneticileri (ulema sınıfı) olmak üzere başlıca iki başlık altında inceleyebiliriz.

1.3.1. Örf Mensupları

Bir sancaktaki örf mensuplarını, sancakbeyi (eyalet merkezi olan sancaklarda beylerbeyi), alaybeyi, çeribaşı, dizdar ve kethüda gibi genellikle kılıç erbabı olanlar meydana getirirdi¹⁹³.

1.3.1.1 Sancakbeyi/Beylerbeyi

Osmanlı İmparatorluğu'nda temel idarî birim sancaktı. Sancaklardan beylerbeyilik veya eyalet denilen büyük idarî birimler oluşturulmuştur. Beylerbeyi eyalette hükümdarın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticiydi. Eyaletin her sancağına doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi atanırken, "Paşa Sancağı" diye adlandırılan biri doğrudan beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır. Aslında beylerbeyi ve sancakbeyleri, en ufak sipahiye dek uzanan timar sistemi zincirindeki askeri sınıf mensupları idiler. Fakat timar sistemi Osmanlı Devleti yönetimine temel olduğundan, bunlar aynı zamanda mülki yöneticiler idi. Bu yöneticilerin çoğu kul sisteminden yetişme, bağlılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve hükümdara yararlılıklarından dolayı terfi ettirilerek bu görevlere getirilmiş kimselerdi¹⁹⁴.

Eyalette güvenliğin sağlanması beylerbeylerin en önemli görevlerindendi. Bu konuda çok sert tedbirler alma ve görevliler tayin etme yetkisi vardı. Eyalet halkından zulme veya haksızlığa uğrayan kimseler bizzat beylerbeyine veya eyalet divanına topluca veya tek tek arzuhaller sunarlardı. Beylerbeyi ayrıca timarların verilmesi yani

¹⁹³ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 94.

¹⁹⁴ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler", s. 665.

timar tevcihinin yapılmasıyla da sorumluydu. Kendi eyaletinde “vekil-i-saltanat” olarak bütün timar sahiplerinin âmiri olması sebebiyle, özellikle timar tevcihleri ve bu konudaki çeşitli ihtilafların halli beylerbeyini ve divanını en çok meşgul eden hususlardı. Beylerbeyi bulunduğu bölgenin en büyük askerî amiri ve kumandanı durumundaydı. Bu sebeple onların yetki ve sorumlulukları hayli fazlaydı. Küçük timarları beylerbeyi bizzat kendisi tevcih ederdi¹⁹⁵. Beylerbeyinin görev yaptığı eyalette Divan-ı Hümayun’un küçük modeli olan bir divanı da vardı. Bu divanda, beylerbeyinden başka, bir timar defterdarı, bir defter kethüdası, bir hazine defterdarı, bir beylerbeyi kethüdası ve bir tezkereci bulunurdu. Bunların ilk üçü doğrudan hükümdar tarafından atanırdı¹⁹⁶. Hemen her dönemde kısa aralıklarla çok cepheli savaşların yapılması, beylerbeylerini, meslek hayatlarının yaklaşık üçte ikisini cephelerde fiilen muharebe etmek veya bunun hazırlığı içerisinde geçirmek zorunda bırakmıştır¹⁹⁷.

Sancakbeyleri klasik dönemde kendilerine has olarak tevcih edilen gelirleri tasarruf ederler, sefer zamanında çağrıldıkları zaman sancağına bağlı askerler ile birlikte bağlı bulundukları beylerbeyinin emrine girerlerdi¹⁹⁸. Deniz sancakları ise bir gemi techiz etmek ve deniz seferinde bulunmak, bazen de kara harekâtına iştirak etmekle mükellef idiler¹⁹⁹.

Bir sancakbeyinin atanmasında genellikle şu yol takip edilirdi. Daha önceki görevinde başarılı olan kul, görevi gereği bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı üzerine veya re’sen hükümdar tarafından atanması planlanır, bu durum kendisine ve atandığı sancağın kadılarına bir ferman ile bildirilirken, Divân-ı Hümayûn’un Tahvil Kalemi’nde hangi yıl ve ayın hangi gününden itibaren, ne kadar hâs ile gönderildiği ruznameye kaydedilirdi. Atanan şahıs fermanı alınca, berat almak için merkeze başvururdu. Berat gelince de atama işlemi tamamlanmış oluyordu. Bu husus görevlendirildiği sancağın kadılarına da bildirilirdi²⁰⁰.

Sancakbeyinin yanında *Miralem* veya *Emir-i alem* denilen bir sancaktar bulunurdu²⁰¹. Bu şahıs eyalet ve sancağın sancaklarını muhafaza etmekle görevli olup,

¹⁹⁵ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, s. 71.

¹⁹⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ*, s. 121.

¹⁹⁷ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, s. 71-72.

¹⁹⁸ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihati*, s. 23.

¹⁹⁹ J. Deny, “Sancak”, s. 188.

²⁰⁰ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, s. 666.

²⁰¹ Mesela, 1535’te Hama miralemi Mustafa adında biri idi. BOA, *DFE.RZ*, nr. 2, s. 664.

yeni sancakbeyine sancağını götürür ve mansıbının alameti olan sancağı kendi eliyle beye verirdi²⁰². Miralemden başka, sancakbeylerinin yanlarında *ulufecibaşı*, *çaşnigirbaşı*, *mirahur*, *voyvoda* ve *kapıcıbaşı* gibi muhtelif işlerine bakan görevliler de vardı. Sancakbeyi vefat ettiği zaman işsiz kalan bu kimselere iptidadan timar verilirdi²⁰³. Ayrıca Arapça bilmedikleri için Hama sancakbeylerinin tercümanları da bulunurdu²⁰⁴. Böylece yöneticiler ile yönetilen halk arasında bunlar vasıtasıyla diyalog kurulur, devletin temsilcileri ile bölge halkı arasında aracı rolünü oynarlardı.

Sancakbeyinin asli görevi, yönettiği bölgede şehrin asayişini sağlamak ve halkın düzenini korumaktı. Bu nedenle suçluların tespiti ve cezalandırılmasıyla da mükellefti. Mesela Hama taraflarında eşkıyaya önderlik yapan Abdülbasit adlı şahsın köy basıp adam öldürdüğü ve mal gasp ettiği için kendisi ve adamlarının yakalanarak malları ellerinden alınan kişilerin mallarının iade edilmesi ve suçluların hapsedilmesi hususunda 1567’de Humus, Trablus, Cebele ve Hama sancakbeylerine hitaben bir hüküm yazılmıştır²⁰⁵.

Sancakbeyi savaş ya da seferlerde yararlılık gösteren sipahilerin timarlarına zam yapılması için hükümete arzda bulunabilirdi. Mesela; 1555 yılında Hama Sancakbeyi Kılıç Beyi’n arzıyla, Arap eşkıyasıyla yapılan muharebede yararlılık gösteren Mehmed’in timarına zam yapılmıştır²⁰⁶.

Sancakbeylerinin tahrir işlerinde görevlendirildiklerine de şahit olmaktadır. Nitekim tahrir, yolsuzluklara oldukça müsait olduğu için, bu iş kendisine itimat edilen kişilere havale ediliyordu. Sancakbeyi tahrir işiyle görevlendirildiğinde yerine başka biri tayin edilirdi. Mesela, Safed beyi Ahmed, 1556’da Nablus ve Gazze sancaklarını tahrir etmiş²⁰⁷, onun yerine ise 11 Ağustos 1556’da Mustafa Ağa tayin edilmiştir²⁰⁸.

Savaşta gösterilen büyük bir yararlık yahut da fevkalade bir başarı dolayısıyla veya muayyen bir müddet hizmet karşılığında sancakbeylerinin maaşlarına “terakki” verilir, yani zam yapılırdı²⁰⁹. Mesela 1550 tarihinde Hama Sancakbeyi olan Kılıç Bey Ebu Riş ile yapılan savaşta büyük başarı gösterdiği için, kendisine terakki verilmiştir²¹⁰.

²⁰² M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983, s. 256.

²⁰³ BOA, MD, nr. 13, s. 49, h. 336, 337, 338, 339, 340.

²⁰⁴ BOA, MD, nr. 34, s. 309, h. 645.

²⁰⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), *Tıpkıbasım*, I, s. 262, h. 533.

²⁰⁶ BOA, MD, nr. 1, s. 206, h. 1180.

²⁰⁷ BOA, MD, nr.2, s. 100, h. 1026; s.107, h.1087.

²⁰⁸ BOA, MD, nr. 2, s. 125, h. 1253.

²⁰⁹ M. Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 679.

²¹⁰ BOA, KK, Ruus, nr. 209, s. 54.

Benzer şekilde, sancakbeyi oğullarına da savaşta göstermiş oldukları hizmetlere mukabil terakki verilirdi. Mesela; Nahçıvan ve Oltu seferlerinde gösterdiği başarılarından dolayı 20 Kasım 1554 tarihinde Hama Sancakbeyi Kılıç Bey'in oğlu Mehmed'in zeametine zam yapılmıştır²¹¹.

Osmanlı toprakları içerisinde duruma göre bazen sancakbeyleri arasında becayiş yapılmaktaydı. Mesela; 22 Ocak 1559 tarihinde Hama Sancakbeyinin Niğde'ye, Niğde Sancakbeyinin ise Hama'ya atandığını görmekteyiz²¹². Benzer şekilde, 28 Ekim 1572 tarihinde Adilcevaz beyi İbrahim'in Hama'ya, Hama Sancakbeyi Mehmed'in ise Adicevaz'a becayiş yoluyla atamaları yapılmıştır²¹³. Yine 20 Mart 1580 tarihinde Hama Sancakbeyi Ahmed ile Gazze beyi Mehmed arasında becayiş yapılmıştır²¹⁴. Bu durum beylerbeyleri için de söz konusu idi. Nitekim 1589'da Hama Beylerbeyi Hasan Paşa ile Muhassıl Beylerbeyi olan Canbuladoğlu Hüseyin Paşa becayiş yapmışlardır²¹⁵.

Sancakbeyi atandığı sancağın kadro maaşı ne ise onu almak zorundaydı. Dolayısıyla sancakbeyi herhangi bir sancağa atandığında, daha önce aldığı maaş yeni atandığı yerin maaşına göre eksik kalıyorsa aradaki fark başka bir yerin ifrazından²¹⁶ sağlanmaktaydı. Mesela, 27 Mart 1554'te Hama Sancakbeyi Kılıç Bey'in maaşı noksan kaldığından bu eksiklik Rakka Sancağı ifrazından tamamlanmıştır²¹⁷. Yine, 23 Mayıs 1564 tarihinde de Hama sancakbeyi olan Mahmut Bey'in haslarından eksik olan kısmın Menteşe Sancağı ifrazından sağlandığını görmekteyiz²¹⁸.

Sancakbeylerinin halk üzerinde baskı kurdukları veya kanunlara aykırı davrandıkları tespit edilirse gerekli müdahaleler yapılmaktaydı. Mesela; 1559 yılında Hama sancakbeyi ve subaşısının şeriatı aykırı hal ve hareketler içerisinde oldukları ve bu durumun Hama kadısı tarafından tahkik edilmesinin istendiği anlaşılmaktadır²¹⁹.

Sancakbeyliği tevcihi, bazen çeşitli suçları bulunan kimselerin yakalanması için meşrulaştırılmış bir yöntem olarak da kullanılırdı. Mesela, 1591 yılında Trablusşam

²¹¹ BOA, MD, nr.1, s.192, h. 1103.

²¹² BOA, KK, Ruus, nr. 216, s. 54.

²¹³ BOA, KK, Ruus, nr. 225, s. 111.

²¹⁴ BOA, KK, Ruus, nr. 236, s. 262.

²¹⁵ BOA, KK, Ruus, nr. 252, poz: 82.

²¹⁶ Genellikle her padişah değişikçe veya 30-40 sene gibi aralıklarla yeni tahrirler yapılarak sonuçlarına göre yeni düzenlemelere gidiliyor ve beratlardaki yazılar ile dirlik sahiplerinin hakiki gelirleri birbirine uygun tutulmaya çalışılıyordu. Bu uygulamalar sonunda açığa çıkacak ifraz denilen gelir fazlalıkları da bir araya toplanarak yeni timarlar kuruluyor veya padişah haslarına katılıyordu. M. Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 341.

²¹⁷ BOA, KK, Ruus, nr. 211, s. 9.

²¹⁸ BOA, KK, Ruus, nr. 218, s. 170.

²¹⁹ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, s. 244, h. 701.

Beylerbeyine gönderilen bir hükümde, daha önce Selemiye sancakbeyi olan Yusuf'un ehl-i fesad ve eşkıyadan olduğu anlaşılınca, kendisine Hama sancakbeyliği görevinin tevcih edildiğinin bildirilerek davet edilmesi, bu vesileyle de hakkında gerekli cezai müeyyidenin uygulanması istenmiştir²²⁰.

Sancakbeyi oğullarına kanun gereği timar verilirdi²²¹. Yararlılığı görülen sancakbeyi oğullarının timarlarına da zam yapılırdı. Mesela; Hama beyi iken Mısır'da kendisine sancak verilen Mahmut Bey'in oğluna timar verilmiş, 30 Ağustos 1556'da ise timarına terakki yani zam yapılmıştır²²². Yine Hama beyi iken vefat eden Ahmet Bey'in oğlu Mehmed'e Halep'te 15.000 akçelik bir timar verilmiş, sonra timarının Rumeli'ne tebdili hususunda 11 Kasım 1581'de hüküm verilmiştir²²³. 1557 yılında Birecik Sancakbeyi Sinan Bey'in oğlu Ahmed'e Hama Sancağı'nın Şeyzer Nahiyesi'nde 20.000 akçelik zeamet tevcih edilmiştir²²⁴. Selemiye sancakbeyi olan Hüseyin Bey'in oğlu Yusuf'a da 23 Ocak 1557 tarihinde iptidadan 8.508 akçelik bir timar tevcih edilmiştir²²⁵.

Sancakbeylerinin yardımcısı olarak bir kethüdası vardı. Mesela, 1571 yılından önce Hama sancakbeyliği yapmış olan Mahmud Bey'in Murad isminde bir kethüdası olup bu tarihte 5.000 akçelik bir timarı tasarruf ediyordu. Ancak Kıbrıs'ın fethi sırasında başarılı hizmetinden dolayı kendisine 4.000 akçe terakki verilmesi için Hama Sancakbeyi hükümete arzda bulunmuştur.

Sancakbeyleri sipahileriyle beraber sefere gittiklerinde eşkıyalar bunu fırsat bilip yönetim boşluğu oluşan yerlere saldırıyorlardı. Böyle durumlarda söz konusu sancağın yakınında bulunan sancakların beyleri devreye girerlerdi. 14 Ağustos 1570 tarihinde Humus sancakbeyine gönderilen bir hükümde, Hama, Ma'arra ve Selemiye sancakbeyleri sipahileriyle sefere gittiklerinden dolayı Arap eşkıyasının bu yerlerde zuhur etmesi durumunda sancakbeyinin acilen bu yerlere gidip müdahale etmesi bildirilmiştir²²⁶. 28 Kasım 1583 tarihli bir başka hükümde ise; Hama ve Ma'arra arasında Albayraklı ve Kızılbayraklı adlarında beş altı yüz eşkıya toplanıp buralarda

²²⁰ BOA, MD, nr. 67, s. 132, h. 354.

²²¹ “Ve üç yüzbinden beş yüzbine varınca sancak tasarruf eden sancakbeğleri vefat etse, oğlu bir olsa, yarar olsa, yirmi bin akçelik ze’amet verile; üç olur ise büyüğüne dokuz bin, küçüklerine yedişer bin akçelik timar verile; sağır olsa bier cebelü ile bu mikdarın nısfı verile”. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV, İstanbul, 1992, s. 567.

²²² BOA, MD, nr. 2, s. 139, h. 1354.

²²³ BOA, MD, nr. 45, s. 310, h. 3737.

²²⁴ BOA; DFE.RZ, nr.9, s.56 .

²²⁵ BOA; DFE.RZ, nr.9, s.79 .

²²⁶ BOA, MD, nr. 14, s. 112, h. 153.

olay çıkardıkları için Halep muhafazasında bulunan Balis sancakbeyinin söz konusu yerlere gidip olayı kontrol altına alması istenmiştir²²⁷.

Sefer zamanlarında bazen de beylerbeyinin kaymakamı ve sipahileri boş kalan sancağın muhafazasına gönderilirlerdi. Ancak bu kişilerin sancak halkı üzerine baskı kurdukları da vaki oluyordu. Nitekim, 1 Haziran 1584 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, sefere giden beylerbeyinin kaymakamı ve sipahileri Hama'nın muhafazasına tayin edilmiş; ancak buranın fakir halkı üzerinde baskı kurup zulüm etmişlerdir. Bunun üzerine Hama Sancakbeyi Mahmud hükümete bir mektup göndererek sancağı halkına yapılan zulüm ve baskıların önlenmesini istemiştir²²⁸.

Sancakbeyinin en önemli görevi hiç şüphesiz sancağın asayişini sağlamaktır. 19 Ağustos 1570 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Hama Sancakbeyi sefere çıkmaya hazırlanırken Hama Sancağı'nda eşkıyalık faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Beylerbeyinin talebi üzerine Hama Sancakbeyi sefere gitmek yerine Hama'da kalarak iç asayişini sağlamakla vazifelendirilmiştir²²⁹. Ancak bazen de merkezden gelen hükme göre, kendisi sefere iştirak eder ve sancağın muhafazasını zaim, çeribaşı ve sipahilerine bırakırdı²³⁰. Mesela, Hama sancakbeyine gönderilen 5 Nisan 1578 tarihli bir hükümde; sancağın Arap eşkıyasından muhafazası için bir zaimin başkanlığında 60 nefer sipahiye sancakta bırakıp geri kalan sipahilerle sefere iştirak etmesi bildirilmiştir²³¹.

Hama, hac yolları üzerinde bulunmasından dolayı stratejik bakımdan ayrı bir öneme sahipti. Dolayısıyla başta Hama sancakbeyi olmak üzere burada görev yapan askeri sınıfın hac yolunun güvenliğini sağlama konusunda sorumluluğu vardı. Bu hususta yararlılık gösterenler, maaşlarına zam yapılmak suretiyle ödüllendirilirdi²³². Özellikle Hama sancakbeyinin hacıların güvenliği ile ilgili sorumluluğunun büyük olduğu Mühimme kayıtlarından anlaşılmaktadır. Mesela, Hama sancakbeyine 31 Mayıs 1578 tarihinde gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Hama'dan Halep'e geçen hacılar eşkıyanın saldırısına uğramış ve malları gasp edilmiştir. Bu sebeple sancakbeyinden, soygunu yapanların derhal bulunması istenmiş, şayet suçlular yakalanamaz ise sancakbeyinin bu durumdan sorumlu tutulacağı bildirilmiştir²³³. 29

²²⁷ BOA, MD, nr. 52, s. 147, h. 370.

²²⁸ BOA, MD, nr. 53, s. 44, h. 115.

²²⁹ BOA, MD, nr. 14, s. 286, h.410.

²³⁰ BOA, MD, nr. 32, s. 11, h.64, s. 56, h. 123.

²³¹ BOA, MD, nr. 32, s. 123, h.256.

²³² Mesela, Hama'da timarı olan Mehmed adlı sipahiye Halep beylerbeyinin arzıyla 1574 yılında terakki buyrulmuştur. BOA, MD, nr. 25, s. 67, h.722.

²³³ BOA, MD, nr. 34, s. 287, h. 597.

Eylül 1578 tarihli bir başka hükümde ise; Hama Sancağı'nın Saâb dağlarında sakin üç köy halkının Mudîk Boğazı'nda hacıları basıp katlettikleri bildirilmiş ve Humus, Selemiye ve Cebele sancakbeylerinin durumu aydınlatmaları istenmiştir²³⁴.

Öyle anlaşıyor ki Ma'arra sancakbeyi de Hama'da meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinin takibinden sorumlu tutulmaktaydı. Bunun nedeni ise Ma'arra Sancağı'nın hac yolları üzerinde bulunması ve Hama'ya yakın olmasıdır. Mesela, 1591 yılında Haleb beylerbeyi ve Ma'arra sancakbeyine gönderilen bir hükümde Halep ile Hama arasındaki yolların eşkıya tarafından kapatıldığı ve Ma'arra tarafında büyük bir kafilenin basılıp kontrol altına alınmasına rağmen hala üç bine yakın eşkıyanın etrafta bulunmasından dolayı yollardan geçmenin imkânsız olduğu bundan dolayı Ma'arra sancakbeyinin, alaybeyi, zuama ve sipahileriyle muhafazaya tayin edildikleri anlaşılmaktadır²³⁵. Hama sancakbeylerinin özellikle Selemiye tarafında bulunan Çöl Araplarının isyanlarını bastırmakta önemli rol oynadıklarını görmekteyiz. Özellikle Ebu Riş oğullarının isyanlarının bastırılması için hükümet tarafından bu konuyla ilgili Hama sancakbeylerine mütemadiyen hükümler yazılmıştır²³⁶.

Sancakbeyleri kendi sancaklarındaki bâd-ı hevâyı toplamakla da görevliyidiler. Ancak bazen beylerbeyi adamlarının sancakbeyinin toplaması gereken bâd-ı hevâyı kendilerinin topladığı görülmektedir. Mesela, 10 Haziran 1584 tarihinde Hama kadısına gönderilen bir hükümde; Hama sancakbeyinin hükümete bir mektup göndererek beylerbeyinin adamlarından şikâyetçi olduğu görülmektedir. Bu şikâyet mektubunda, beylerbeyi adamlarının kendi sancağına girip halka zulmettikleri ve kendisine ait bâd-ı hevâyı topladıkları ifade edilmiştir²³⁷.

XVI. yüzyılda Hama Sancağı'nı yönetmek üzere Divan-ı Hümayun tarafından çok sayıda sancakbeyi tayin edilmiştir. Bu sancakbeylerinin önemli bir kısmını arşiv belgelerinden tespit edebilmekteyiz (bkz. Tablo-3). Buna göre, 1516-1600 yılları arasındaki 84 yıllık dönem içerisinde Hama'da görev yapmış 42 sancakbeyinin ismini tespit edebilmekteyiz. Buna göre, her iki yıla bir sancakbeyi düşmektedir. Ancak çok sayıda sancakbeyi bir yıl veya bir kaç ay Hama'da görev yapmıştır. Hatta Tablo-3'te 16. sırada adı geçen Veli Bey resmi olarak sadece 5 gün görevde kalmıştır. Öyle anlaşıyor

²³⁴ BOA, MD, nr. 35, s. 285, h. 724.

²³⁵ BOA, MD, nr. 68, s. 38, h. 80.

²³⁶ BOA, MD, nr. 64, s. 100, h. 278.

²³⁷ BOA, MD, nr. 53, s. 49, h. 136.

ki Veli Bey Hama'ya hiç gitmeden Mısır'da bir sancağa tayin edilmiş, onun yerine de Menteşe beyi olan Ahmed Bey görevlendirilmiştir.

Hama'ya Osmanlı yönetimi tarafından tayin edilen ilk sancakbeyi Kapıcıbaşı Kasım Bey olup, 1517 yılındaki yıllık hassı 500.000 akçe idi²³⁸. Bundan sonra ise Çavuş Ahmed Bey'in ismini tespit edebilmekteyiz. Şayet arada bir başka tayin olmamış ise ilk sancakbeyi olan Kasım Bey yaklaşık olarak 5 yıl görevde kalmıştır. Çavuş Ahmed'den sonraki sancakbeylerine dair kaynaklarda bilgi bulunmadığından arada 23 yıllık bir bilgi eksikliği bulunmaktadır. Yoksa Çavuş Ahmed Bey bu kadar süre Hama sancakbeyliği görevinde bulunmamıştır.

Tablo 3. Hama Sancakbeyleri

Sıra No	Sancakbeyleri	Görev Yılı
1	Kapıcıbaşı Kasım Bey ²³⁹	1517
2	Çavuş Ahmed Bey ²⁴⁰	1522
3	Mehmed Bey ²⁴¹	1545
4	Yunus Bey ²⁴²	
5	Kılıç Bey ²⁴³	1549-?
6	Melek Mehmed Bey ²⁴⁴	14 Eylül 1550
7	Hüseyin Bey ²⁴⁵	?-1553
8	Kılıç Bey ²⁴⁶	25 Kasım 1553-1554

²³⁸ Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54) s. 306.

²³⁹ Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54) s. 306.

²⁴⁰ Bu tarihte Hama ve Humus birlikte bir sancağı oluşturmaktaydı ve sancakbeyliği görevinde Çavuş Ahmed Bey bulunuyordu. Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *FÜSBD*, 12/1 (2012), s. 281.

²⁴¹ 18 Şubat 1545 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Mehmed Bey bu tarihte Hama sancakbeyi olarak görev yapıyordu. *Topkapı Sarayı Arivi, H.951-952 tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (yayına haz. Halil Sahillioğlu) İstanbul, 2002, s. 154.

²⁴² Yunus beyin hangi tarihte sancakbeyi olduğu bilinmemektedir Ancak Kılıç beyden önce sancakbeyi olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1554 tarihli bir ruus kaydında kendisinden sâbık sancakbeyi olarak bahsedilmektedir. *BOA, KK, Ruus, nr. 211*, s. 20.

²⁴³ Kılıç Bey, sâbık Musul beyi iken 1 Aralık 1549 tarihinde 370.000 hasla Hama sancakbeyliğine tayin edilmiştir (bkz. Feridun M. Emecen- İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Deteri I" *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23 Ankara 1999), s. 74. Kılıç Bey'in görevi 14 Eylül 1550'de bitmiş, Melek Mehmed Bey ile Becayış yapmıştır.

²⁴⁴ Feridun M. Emecen- İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Deteri I", s. 74.

²⁴⁵ *BOA, MAD, nr. 17642*, s. 98.

9	Mahmut Bey ²⁴⁷	1554-1556
10	Kaytaş Bey ²⁴⁸	1556-1557
11	Kurd Bey ²⁴⁹	27 Mart 1557-?
12	Hüsrev Bey ²⁵⁰	20 Ocak 1558-?
13	Yusuf Bey ²⁵¹	22 Ocak 1560
14	Kılıç Bey ²⁵²	1560
15	Süleyman Bey ²⁵³	?- 28 Mart 1564
16	Veli Bey ²⁵⁴	?-3 Nisan 1564
17	Ahmed Bey ²⁵⁵	3 Nisan 1564-?
18	Ali Bey ²⁵⁶	?-1566
19	Behram Bey ²⁵⁷	18 Şubat 1566-20 Ocak 1567
20	Mehmed Bey ²⁵⁸	20 Ocak 1567-?
21	Mahmud Bey ²⁵⁹	22 Mart 1568-1570

²⁴⁶ Kılıç Bey, 25 Kasım 1553 tarihinde 420 bin akçe hasla tayin edilmiştir. Kılıç Bey Hama sancakbeyi olmadan önce Hüdavendigâr, bundan önce ise Safed sancakbeyi idi (BOA, MAD, nr. 17642, s. 98-100). Dolayısıyla bahse konu olan Kılıç Bey'den önceki Hama sancakbeyi de Kılıç ismini taşıyordu. Kılıç Bey Hama Sancakbeyi iken 1554 yılında vefat etmiştir. Enver Çakar, "313 Numaralı Timar Ruznamçe Defteri ve bu Defterde Haleb Vilâyeti ile ilgili bazı Tespitler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, Elazığ, 2001, s. 239.

²⁴⁷ Mahmut Bey, 1555'te Hama beyi idi. BOA, DFE.RZ. nr. 7, s. 545. Mahmud Bey'e 11 Mayıs 1556 tarihinde Mısır'da sancak verilmesi için buyruldu yazılmıştır (BOA, MD, nr. 2 s. 74, h. 676). 30 Ağustos 1556'da ise Mahmud Bey'in Mısır'da sancakbeyi olduğu görülmektedir. Bkz. BOA, MD, nr. 2, s. 139, h. 1354.

²⁴⁸ Kaytaş Bey, 28 Haziran 1556 'da 237.753 akçe hasla Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. Kaytaş Bey bu göreve atanmadan önce Kudüs sancakbeyi idi (BOA, DFE.RZ. nr: 7, s. 576) Kaytaş Bey'in hassına 17 Temmuz 1557'de zam yapılarak hasları toplamı 244.490 akçeye ulaşmıştır BOA, DFE.RZ. nr. 9, s. 59-60.

²⁴⁹ Kurd Bey, Atak sancakbeyi iken 27 Mart 1557 tarihinde 300.626 akçelik hasla Hama sancakbeyliğine atanmıştır. BOA, DFE.RZ. nr. 9, s. 102-103.

²⁵⁰ Hüsrev Bey Niğde Sancakbeyi iken 20 Ocak 1558 tarihinde Hama sancakbeyliğine atanmıştır. Enver Çakar, "313 Numaralı Timar Ruznamçe Defteri ve bu Defterde Haleb Vilâyeti ile ilgili bazı Tespitler", s. 239.

²⁵¹ Yusuf Bey, Tortum sancakbeyi iken kendisine Amasya sancağı inayet olunmuş ve 22 Ocak 1560 tarihinde ise Hama sancakbeyliğine 290.000 akçe hasla tayin edilmiştir. BOA, DFE.RZ. nr. 14, s. 621.

²⁵² Kılıç Bey 6 Şubat 1560 tarihinde Hama beyi idi. BOA, MD, nr. 4, s. 22, h. 201.

²⁵³ Süleyman Bey 28 Mart 1564 tarihinden önce Hama sancakbeyi idi. Söz konusu tarihte vefat etmiştir. BOA, KK, Ruus, nr. 218, s. 91.

²⁵⁴ Veli Bey, Hama sancakbeyi iken 3 Nisan 1564 tarihinde Mısır'da bir sancağa atanmıştır (BOA, KK, Ruus, nr. 218, s. 134). Dolayısıyla henüz sancağına ulaşmadan tayin yeri değiştirilmiş olmalıdır.

²⁵⁵ Ahmed Bey, Menteşe beyi iken 3 Nisan 1564 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. BOA, KK, Ruus, nr. 218, s. 134.

²⁵⁶ Ali Bey Hama sancakbeyi iken Şubat 1566'da Lahsa Beylerbeyliğine tayin edilmiştir. 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), *Tıpkıbasım*, s. 380, h.1011.

²⁵⁷ 18 Şubat 1566 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre Behram Bey Mısır'da sancak tasarruf ederken Hama sancakbeyliğine atanmıştır. 5 Numaralı Mühime Defteri (973/1565-1566), *Tıpkıbasım*, s. 376, h. 998.

²⁵⁸ Mehmed Bey, 20 Ocak 1567 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. BOA, DFE.RZ. nr. 22, s. 139-140.

22	Mahmud Bey ²⁶⁰	1570-1572
23	Mehmed Bey ²⁶¹	1572- Ekim 1572
24	İbrahim Bey ²⁶²	1572-1573
25	Kâsım Bey ²⁶³	1573
26	Hüseyin Bey ²⁶⁴	11 Ağustos 1573
27	Mahmud Bey ²⁶⁵	1 Mart 1575
28	Kasım Bey ²⁶⁶	1575
29	Mehmed Bey ²⁶⁷	1576
30	Ahmed Bey ²⁶⁸	?-1580
31	Mehmed Bey ²⁶⁹	1580-?
32	Mahmud Bey ²⁷⁰	1581-

²⁵⁹ Mahmud Bey, 22 Mart 1568 tarihinde Hama sancakbeyliğine atanmıştır. Mahmud Bey, bu göreve atanmadan önce sâbık Kığı Beyi idi. BOA, MAD. nr. 563, s. 167.

²⁶⁰ Mahmud Bey 23 Eylül 1570 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. Mahmud Bey bu göreve atanmadan önce İlbasan sancakbeyi idi (BOA, MAD. nr. 563, s. 167). 19 Mayıs 1571 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Mahmud Bey bu tarihte Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, MD, nr. 13, h. 657. Bundan önceki sancakbeylerinden biri de Mahmud Bey adını taşımakla beraber bunlar aynı kişiler değildir. Zira, 24 Z 978 tarihli bir hükümde, hem Mahmud Bey'den hem de önceki Sancakbeyi Mahmud Bey'den birlikte bahsedilmiştir.

²⁶¹ Mehmed Bey, 22 Şubat 1572 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. Mehmed Bey bu göreve atanmadan önce Safed Beyi idi (BOA, MAD. nr. 563, s. 167). Mehmed Bey, 1572 yılında Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, KK, Ruus, nr. 225, s. 100.

²⁶² İbrahim Bey, 28 Ekim 1572 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır (BOA, MAD. nr. 563, s. 167). İbrahim Bey bu göreve atanmadan önce sâbık Adilcevaz sancakbeyi idi. İbrahim Bey, 26 Haziran 1573 tarihinde Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, KK, Ruus, nr. 224, s. 257.

²⁶³ Kâsım Bey, Nisan 1573'te Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, KK, Ruus, nr. 225, s. 239.

²⁶⁴ Hüseyin Bey, 11 Ağustos 1573'te Hama sancakbeyliğine atanmıştır. Bu görevden önce Anadolu Vilayeti'nin Dedfiter Kethüdası idi (BOA, DFE.RZ. nr. 39, s. 236; BOA, MAD. nr. 563, s. 167). Hüseyin Bey Mart 1574 tarihinde Hama sancakbeyliği görevini yürütmekteydi. BOA, MD, nr. 25, s. 77, h. 861; BOA, KK, Ruus, nr. 229, s. 44, 89.

²⁶⁵ Mahmud Bey 1 Mart 1575 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır. BOA. DFE.RZ. n: 39, s.250-252.

²⁶⁶ Kasım Bey, bundan önce Ma'arra sancakbeyi idi. Onu 1575 yılında Hama sancakbeyi olarak görmekteyiz (BOA, KK, Ruus, nr. 229, s. 252). Kasım Bey, 18 Şubat 1576 tarihinde yine bu görevini sürdürmekteydi. BOA, KK, Ruus, nr. 230, s. 151.

²⁶⁷ Mehmed Bey 18 Ekim 1576 tarihinde Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, MD, nr. 28, s. 170, h. 394. 6 Ekim 1577 tarihli bir hükümde ise kendisinden sâbık Hama beyi ve halen Mısır'da sancakbeyi olarak bahsedildiğine göre (BOA, MD, nr. 31, s. 336, h. 749) söz konusu tarihte artık Hama sancakbeyi değildi.

²⁶⁸ Ahmed Bey, Temmuz 1577'de Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı (BOA, KK, Ruus, nr. 231, s. 42). 20 Mart 1580 tarihinde Gazze sancakbeyliğine tayin edilen (BOA, KK, Ruus, nr. 236, s. 262) Ahmed Bey, 1581 tarihli kayıtlardan anlaşıldığına göre bu tarihte vefat etmiştir. BOA, MD, nr. 42, s. 196, h. 607, 609, 610; BOA, MD, nr. 45, s. 310, h. 3737.

²⁶⁹ Mehmed Bey, 1576'da Hama beyi iken kendisine Mısır'da sancak verilmiştir. Öyle anlaşıyor ki Mehmed Bey bir müddet sonra Gazze sancakbeyliğine atanmış, 20 Mart 1580 tarihinde ise becayişle yeniden Hama sancakbeyliği görevine getirilmiştir (BOA, KK, Ruus, nr. 236, s. 262). Mehmed Bey, "Derviş Mehmed Bey" adı ile de biliniyordu. Bkz. BOA, KK, Ruus, nr. 236, s. 355.

33	Mustafa Bey ²⁷¹	1584
34	Hüseyin Bey ²⁷²	1584
35	Mahmud Bey ²⁷³	1584-1585
36	Perviz Bey ²⁷⁴	1585
37	Ferhad Paşa (Beylerbeyi)	1585-?
38	Canbulad oğlu Ahmed Bey ²⁷⁵	30 Mayıs 1587
39	Mehmed Bey ²⁷⁶	1587
40	Hüseyin Bey ²⁷⁷	1587
41	Mehmed Bey ²⁷⁸	1589
42	Mansur oğlu Mehmed Bey ²⁷⁹	1590

Bazı sancakbeyleri Hama'nın yönetimine iltizamla tayin edilmişlerdir. Bunlar taahhüt ettikleri miktarı hazineye ödemek şartıyla sancakbeyi olmuşlardır. Mesela, 45 bin akçe zeameti olup daha önce Hama alaybeyi olan Mehmed Kethüda, vilayetin tahriri sırasında Hama Sancağı'nın kendisine iltizamla verilmesi durumunda Hama ve Şeyzer mukataalarını 61 bin altın arttıracacağını beyan ettiğinden, söz konusu sancak 30 Nisan

²⁷⁰ Mısır ümerasından olan Mahmud Bey, 7 Temmuz 1581 tarihinde Hama sancakbeyi olarak atanmıştır (BOA, KK, *Ruus*, nr. 239, s. 74). Mehmed Bey, 11 Ekim 1581 tarihinde halen Hama sancakbeyi idi. BOA, MD, nr. 45, s. 247, h. 2937.

²⁷¹ Mustafa Bey'den Mart 1584 tarihinde sâbık Hama beyi olarak bahsedildiğine göre bu tarihte görevi sona ermişti. BOA, KK, *Ruus*, nr. 245, s. 73.

²⁷² Hüseyin Bey, 11 Haziran 1584 tarihinde Hama sancakbeyi idi (BOA, KK, *Ruus*, nr. 242, s.344). Hüseyin Bey, 21 Ekim 1585 tarihinde de Hama sancakbeyliği görevine devam etmekteydi. BOA, MD, nr. 55, s. 16, h. 54.

²⁷³ Mahmud Bey, Haziran 1584'te Hama sancakbeyi olarak görmekteyiz (BOA, KK, *Ruus*, nr. 242, s.370). Mahmut Bey, 6 Temmuz 1585 tarihinden önce mazul olup bu tarihte Kudüs-ı Şerif sancakbeyliğine atanmıştır. BOA, KK, *Ruus*, nr. 244, s. 200.

²⁷⁴ Perviz Bey, 26 Mayıs 1585 tarihinde Hama sancakbeyi olarak tayin edilmiş olup, bu tarihten önce Siird sancakbeyi idi (BOA, KK, *Ruus*, nr. 244, s. 193). Perviz Bey bir müddet sonra görevinden alınarak Hama sancağı bir başkasına iltizamla verilmiştir. Fakat Perviz hükümete bir arzual sunarak kendisinin de Hama Sancağı'nı iltizamla alabileceğini ifade ederek, tekrar kendisine verilmesini rica etmiş, bu sebeple 1586'da Hama Sancağı tekrar kendisine buyrulmuştur. BOA, KK, *Ruus*, nr. 246, s. 210.

²⁷⁵ Canbulad oğlu Ahmed Bey Selemiye sancağından mazul olup, 30 Mayıs 1587 tarihinde Hama sancakbeyliğine tayin edilmiştir. BOA, KK, *Ruus*, nr. 249, s. 31.

²⁷⁶ Mehmed Bey, 4 Haziran 1587 tarihinde Hama sancakbeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, KK, *Ruus*, nr. 249, s. 37.

²⁷⁷ Hüseyin Bey, 29 Haziran 1587'de Hama sancakbeyi olarak görünmektedir. BOA, KK, *Ruus*, nr. 249, s.71.

²⁷⁸ Mehmed Bey, 1589 yılında Hama sancakbeyi idi (BOA, KK, *Ruus*, nr. 251, s. 111). Mehmed Bey'den 8 Eylül 1589 tarihinde ise sâbık Hama Sancağı beyi olarak bahsedilmektedir. BOA, KK, *Ruus*, nr. 251, s. 156.

²⁷⁹ Mansur oğlu Mehmed, 10 Kasım 1590 tarihinde Hama sancakbeyliği görevini yürütmekteydi. BOA, MD, nr. 67, s. 29, h. 70. 9 Mayıs 1591 tarihli bir hükümde Mehmed'den "maktul Mansur oğlu" diye bahsedilmektedir. Bu da bize Hama sancakbeyinin katledildiği bilgisini vermektedir. BOA, MD, nr. 67, s. 120, h. 322.

1586 tarihinde Mehmed Kethüda'ya tevcih edilmiştir²⁸⁰. Fakat Canbulad oğlu Abdullah da Hama'nın yönetimine iltizamla talip olunca hükümet bu kararından vazgeçmiş, iltizamla sancak vermenin fukaraya zulüm olacağı gerekçesiyle Hama'nın yönetimi önceden olduğu gibi Perviz Bey'e verilmiştir²⁸¹.

Öte taraftan kısa bir dönem de olsa Hama'nın yönetimine bir beylerbeyinin tayin edildiğini de görmekteyiz. Mesela 1585 yılında Hama Beylerbeyi Ferhad Paşa'dan söz edildiğine göre²⁸², bu yıl içinde ve kısa süreliğine Hama bir beylerbeyilik merkezi haline getirilmiştir. Öyle anlaşıyor ki, Trablusşam beylerbeyi Trablusşam yerine artık Hama'da oturuyordu. 1587 yılına gelindiğinde Hama'nın tekrar bir sancakbeyi tarafından yönetildiğine şahit olmaktayız. Nitekim bu tarihte Hama Sancakbeyi Canbulad oğlu Ahmed Bey idi²⁸³. Ancak 24 Aralık 1588 tarihinde Trablusşam beylerbeyinin tekrar Hama'da oturmasına karar verilmiş ve bazı şartları yerine getirmek kaydıyla Cebele beyi Mehmed Bey'e beylerbeyi rütbesinde Hama'nın yönetimi verilmiştir²⁸⁴. Fakat bu durum da uzun sürmemiş, ertesini yıl Hama'nın yöneticisi tekrar sancakbeyi rütbesine düşürülmüştür. Nitekim 1589 yılında Hama yöneticisi sancakbeyi rütbesindeki Mehmed Bey idi²⁸⁵. 1590 yılında Hama'nın yönetiminde tekrar beylerbeyi rütbesindeki Hüseyin'i görmekteyiz²⁸⁶. Fakat bundan sonra artık Hama'ya beylerbeyi gönderilmemiş, önceden olduğu gibi, Trablusşam paşaları yine Trablusşam'da

²⁸⁰ “Livâ-i Hama: Şam Beylerbeyisi Ali Paşa ve Trablusşam Defterdarı Ahmed mektub gönderub Vezir İbrahim Paşa hazretleri cevruî ahvâlin görmek için Trablus'a vardukda kırk beş bin akçe zeametli sâbiken Hama alaybeyisi olan Mehmed kethüdâ Trablus defterdarlığında olan Hama ve Şeyzer mukâta'aların vilayet tahrir iden Kasım oğlu Mehmed'in teftişi ile Hama sancağı kendüye olmak şartıyla altmış bir bin altun ziyâde idüb sa'y itmeğin doksan üç Recebinde tevcih olunmuşiken livâ-i mezbûr Pervîz Bey'e mukarrer olmağla kalmıştı. Hâliyen zikr olunan sancak bu mikdar sa'y iden Mehmed kethüdaya mı virülür, Pervîz Bey'e mi mukarrer kılınur deyu doksan dört Cemaziyelûlâsının on birinde arz olundukda zikrolunan sancak şartı mücebince Mehmed Bey'e fermân olunub Kâsım oğlunun defterleri alınub kendüsi teftişe gönderilmek fermân olunub Mehmed Bey'e hüküm virile deyu Üveys Paşa virmeğin buyruldu”. BOA, KK, Ruus, nr. 246, s.242.

²⁸¹ “Livâ-i Hama: bundan akdem muharriri-i vilayet olan Hacı Kasım oğlu Mehmed'i iltizamlı livâ-i mezbûra tâlib olan Mehmed Kethüda'nın ba'dehû mezbûr muharrir ba'zı şurûtlı livâ-i mezbûr Canbulad oğlu Abdullah Bey'e virilmedi iltizam idüğü pâye-i serîre mufassalan arz olundukda iltizam ile sancak virilmek heman fukaraya te'addidir. Livâ-i mezbûr sâbiken sancakbeyi olan Pervîz Bey'e mukarrer ola”. BOA, KK, Ruus, nr. 246, s.256.

²⁸² “Hama beylerbeyisi Ferhad Paşa mektûb gönderüb Haleb'de yirmi yedi bin beşyüz ze'âmete müstehak olan Hüseyin bin Ali'ye çavuşluk ricâ itmeğin virilmek buyuruldu”. BOA, KK, Ruus, nr. 244, s. 204.

²⁸³ BOA, KK, Ruus, nr. 249, s. 31.

²⁸⁴ “Beylerbeyilik-i Hama: Halen Selemiye beyi Mehmed Bey mektûb gönderüb hâlen (...) içün fermân olunan akçe mukâbelesinde iki yüz altun hâlâ peşin virüb ve yüz bin altun dahi Trablus limanından ve ba'zı aklâmdan tahsîl idüb vezâretle Rumili beylerbeyisi olan Mehmed Paşa nâzır olmak üzere Trablus sancağı Cebele beyi Mehmed Bey'e ricâ itmeğin makbûl olub Hama sancağı beylerbeyilik olub hâlâ Trablus beylerbeyisi Hama'da oturmak üzere livâ-i mezbûr hâslarıyla beylerbeyi olmak buyuruldu”. BOA, KK, Ruus, nr. 250, s. 38.

²⁸⁵ BOA, KK, Ruus, nr. 251, s. 111, 156.

²⁸⁶ BOA, KK, Ruus, nr. 251, s. 255.

oturmuşlardır. Hama’da ise sancakbeyi rütbesinde olan bir sancakbeyi görev yapmıştır. Mesela ismini tespit edebildiğimiz son Hama sancakbeyi 1590 yılında görevi başında bulunan Mansur oğlu Mehmed Bey’dir (bkz. Tablo-3). Bundan önceki sancakbeyi de Mehmed ismini taşımaktadır. Dolayısıyla bunların aynı şahıs olması muhtemeldir. Fakat birine Mansur oğlu denilmesi sanki diğerinden farklı biriymiş gibi bir intiba bırakmaktadır.

1.3.1.2. Alaybeyi (Mîralây)

Alaybeyi bir sancakta, sancakbeyinden sonra askeri kuvvetlerin en yetkili âmiri olup yıllık maaş olarak serbest dirlik tasarruf ederdi. Alaybeyi, sipahilerin arzuları da göz önünde bulundurularak beylerbeyi veya sancakbeyinin arzı üzerine tayin edilir ve yine beylerbeyi veya kadı arzı ile de görevine son verilirdi. Kendilerine bazen cizye toplamak görevi de tevcih edilirdi²⁸⁷. Alaybeyi timarlı sipahi kumandanlarından biri idi ve terfi halinde sancakbeyi de olabilirdi²⁸⁸.

Görevini kötüye kullanan alaybeyleri suçlu bulunmaları halinde hapse atılarak cezalandırılırdı. Mesela; 1556 yılında Hama alaybeyi olan Abdülvehhab kendisine isnat edilen bir suçtan dolayı hapse atılmış, ancak kendisinden şikâyetçi olunmaması üzerine, daha sonra serbest bırakılarak tekrar görevinin iade edilmesi hususunda 30 Kasım 1556 tarihinde bir hüküm yazılmıştır²⁸⁹.

Alaybeyinin ataması sancakbeyinin arzı üzerine yapılmaktaydı. Mesela, Hama Alaybeyi Seydi’nin ölümü üzerine sancakbeyi olan Mahmud Bey’in arzıyla 11 Aralık 1571 tarihinde Seydi’nin yerine Mustafa Hama alaybeyliği görevine atanmıştır²⁹⁰.

Alaybeyi çocuklarına da timar verilmekteydi. Nitekim, 1555’te Hama alaybeyi olan Abdülvehhab’ın oğlu Mehmed’e Hama Sancağı’nda 5.417 akçelik bir timar tevcih edilmiştir²⁹¹.

Alaybeylerine savaşlarda göstermiş oldukları başarılarından ötürü maaşlarına terakki yani zam verilirdi. Mesela, Hama alaybeyi Mahmud’a, Magosa Muharebesi’nde

²⁸⁷ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 50.

²⁸⁸ Ziya Kazıcı, “Alay”, *DİA*, 2, İstanbul, 1989, s. 347.

²⁸⁹ BOA, MD, nr. 2, s. 190, h. 1735.

²⁹⁰ BOA, MD, nr. 15, s. 230, h. 1940.

²⁹¹ BOA, DFE.RZ. nr. 7, s. 545.

yapmış olduğu hizmetlere mukabil 12 Aralık 1570 tarihinde 4.000 akçe terakki verilmiştir²⁹².

1580 yılına kadar Hama alaybeyliği vazifesini gören Haydar, gerek hac yolları güvenliğinin sağlanması gerekse sancak güvenliğinin sağlanması hususunda bir yıldır görevini ihmal ettiğinden, Trablusşam Beylerbeyi Ali Paşa'nın mektubuyla görevinden alınarak, görevi 10 Ağustos 1580 tarihinde yine Hama'da 27.000 akçe zeameti olan Hasan'a tevcih edilmiştir²⁹³.

Hama alaybeyinden başka, Hama'da yoğun olarak bulunan Salur ve Çoğun Türkmenleri için de bir alaybeyi tayin edilmişti. Mesela, 1567 yılında 9.500 akçe timarı olan Arap Çavuş, Salur ve Çoğun Türkmenlerinin alaybeyi idi²⁹⁴. Aynı şekilde Halep Türkmenlerinin de bir alaybeyinin olması²⁹⁵, Türkmenlerden de askeri seferler sırasında birlikler oluşturulduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Hama Alaybeyleri

Sıra No	Alaybeyleri	Görev Yılı
1	Ali Bey ²⁹⁶	1527
2	Sinan Bey ²⁹⁷	1556
3	Abdülvehhab ²⁹⁸	1554-1556
4	Halife ²⁹⁹	1556- 1557
5	Deviş ³⁰⁰	1557-
6	Sinan ³⁰¹	1558

²⁹² BOA, KK, Ruus, nr. 221, s. 86. Benzer hükümler için bkz. BOA, KK, Ruus, nr. 221, s.111, 138, 152,158, 180,194, 202, 210.

²⁹³ BOA, KK, Ruus, nr. 237, s. 40.

²⁹⁴ Ali Bey, 1527'de Hama ve Humus Sancağı'nın alaybeyi idi. BOA, TD, nr. 137, s. 36.

²⁹⁵ Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566), s. 78-79.

²⁹⁶ BOA, TD, nr. 137, s. 36.

²⁹⁷ Hama Alaybeyi Sinan'ın timarının arttırılmasına dair 6 Temmuz 1556 tarihinde bir buyruldu yazılmıştır. BOA, MD, nr. 2, s. 106, h. 1080.

²⁹⁸ Abdülvehhab, Şubat 1554'te Hama alaybeyi idi ve bunun oğlu Hüseyin de bu tarihte 5.000 akçe timar tasarruf ediyordu (BOA, MAD, nr. 17642, s. 137). Abdülvehhab 1555 yılında da Hama Alaybeyi olup Hama sancağında 31700 akçalık bir zeameti tasarruf ediyordu (DFE.RZ. nr. 7, s. 545). Hama alaybeyi Abdülvehhab kendisine isnad edilen bir suçtan dolayı 1556 yılında Halep Kalesi'nde hapsedilmiştir (BOA, MD, nr. 2, s. 190, h. 1735.). Abdülvehhab'dan 17 Eylül 1560 tarihinde sâbık Hama alaybeyi olarak bahsedildiğine göre bu tarihte Hama alaybeyi değildi. BOA, MD, nr. 4, s. 132, h. 1345.

²⁹⁹ Halife, bundan önce Aclun Alaybeyliğinden mazul olup 20.000 akçe zeamet ile Hama alaybeyliğine tayin edilmiştir (BOA, DFE.RZ. nr. 7, s. 580). Halife'nin görevi 1557 yılı Ocak ayı içerisinde sona ermiştir. BOA, DFE.RZ. nr. 9, s. 58.

³⁰⁰ Derviş, Halfe'den boşalan Hama alaybeyliğine 13 Ocak 1557 tarihinde 21.500 akçe zeametle atanmıştır. BOA, DFE.RZ. nr. 9, s. 58.

7	Seydi ³⁰²	1567
8	Mahmud ³⁰³	1570
9	Seydi ³⁰⁴	?- 1571
10	Mustafa ³⁰⁵	1571
11	Mustafa ³⁰⁶	1575
12	Haydar ³⁰⁷	1580
13	Hüseyin Bey b. Mustafa ³⁰⁸	1581

1567 yılında Hama alaybeyi olan Seydi, Hama Nahiyesi'nde 22.547 akçelik bir zeameti tasarruf ediyordu³⁰⁹. Dolayısıyla Hama alaybeylerinin maaşı kıdemlerine göre timar veya zeamet olabiliyordu. Büyük sancaklarda ise bunların maaşları daha fazla olurdu. Mesela, 1524 yılında Haleb alaybeylik makamında bulunan Yusuf'un zeâmeti 59.701 akçe idi. Timâr tevcihlerinde alaybeylerinin timâr talebinde bulunan kimselerin "sipâhi-zâde" olduklarına dair şahitlikleri dikkate alındığı gibi, alaybeyleri bunlar hakkında "kılıca yarar kimseler" olduklarına dair i'lâm (rapor) da takdim edebilirlerdi³¹⁰.

Görevlerini layıkıyla yerine getirmeyen alaybeyleri görevlerinden alınır, yerlerine başka biri atanırdı. Mesela 1575'te Hama alaybeyi Mehmed, görevini ihmal ettiği için Halep beylerbeyinin mektubuyla görevinden alınmış ve yerine 2 Ocak 1575 tarihinde 30.000 akçe zeametle Mustafa adında başka biri tayin edilmiştir³¹¹.

Hama'da incelediğimiz dönem içerisinde çok sayıda alaybeyi görev yapmıştır. Ancak, belgelerin mevcut olmaması sebebiyle 1516-1555 yılları arasındaki alaybeyleri tespit edilememiştir. Sadece 1527 yılında Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı

³⁰¹ Sinan Bey 1558'de Hama alaybeyi idi. Enver Çakar, "313 Numaralı Timar Ruznamçe Defteri ve bu Defterde Haleb Vilâyeti ile ilgili bazı Tespitler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, Elazığ, 2001, s. 239.

³⁰² Seydi, 1567 yılında Hama alaybeyi olarak görev yapmaktaydı. BOA, *DFE.RZ. nr. 22*, s.179.

³⁰³ Mahmud Bey, 12 Aralık 1570 tarihinde Hama alaybeyi olarak görev yapmaktaydı.

³⁰⁴ Seydi, Hama alaybeyi iken 1571 yılında vefat etmişti. BOA, *MD, nr. 15*, s. 230, h. 1940.

³⁰⁵ Mustafa, 11 Aralık 1571 tarihinde sancakbeyinin arzıyla Hama alaybeyi olarak atanmıştır. BOA, *MD, nr. 15*, s. 230, h. 1940.

³⁰⁶ Mustafa, 2 Ocak 1575 tarihinde Hama alaybeyi olarak atanmıştır. Ondan önce ise bu görevi Mehmed Bey yürütmekteydi. BOA, *DFE.RZ. nr. 39*, s.254.

³⁰⁷ Haydar, 10 Ağustos 1580 tarihinde Hama alaybeyi idi. BOA, *KK, Ruus, nr. 237*, s. 40.

³⁰⁸ Hüseyin Bey 1581 yılında Hama alaybeyi olarak görev yapıyordu. Abdülvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

³⁰⁹ BOA, *DFE.RZ. nr. 22*, s.179.

³¹⁰ Enver Çakar, "Suriye'de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, V/2, Elazığ, 2008, s. 6.

³¹¹ BOA, *DFE.RZ. nr. 39*, s.254.

oluşturduğu dönemde alaybeylik makamında Ali Bey'in olduğunu ve bu tarihte 27.700 akçe tutarındaki bir zeâmeti tasarruf ettiğini³¹² tespit edebilmekteyiz.

1556 yılından itibaren ismi tespit edilen alaybeyleri ise genellikle 1-2 yıl gibi bir süre içerisinde Hama'da görev yapmışlardır. Fakat istisnai olarak daha fazla süre görev yapan alaybeyleri de bulunmaktadır. Tablo-4'te de görüleceği üzere bazı dönemlerde alaybeyinin ismi tespit edilemediği için bir kısım alaybeylerinin çok uzun süre bu görevde kaldıkları gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Fakat gerçekte durum farklıdır. Bu ara dönemlere ait bilgiler tespit edilememektedir.

1.3.1.3. Çeribaşı (Serasker) ve Çerisürücüsü

Serasker de denilen çeribaşı bir sancakta alaybeyinden sonraki en yüksek rütbeli kişi idi. Daha düşük rütbeli zabıtlarına ise Çerisürücüsü denirdi. Terfi ettiklerinde çeribaşı olurlardı. Bunun başlıca görevi, emrindeki askerleri bir yerden başka bir yere götürmektir. Çeribaşılar, çoğunlukla timar, bazen de zeamet tasarruf eder ve topraklarının bulunduğu yerde ikamet ederlerdi³¹³.

Çeribaşılar bir nahiye bölgenin âmiri idiler. Ancak bir çeribaşının sorumluluk alanı birkaç nahiyeyi kapsayabilmekte ve çeribaşılık adedi de sancağın yapısına ve muhtemelen nahiyelerdeki sipahi sayısına göre değişiklik gösterebilmekteydi³¹⁴. Bunların başlıca vazifeleri ise memur olduğu yerlerin asayişini sağlamak ve sefer sırasında gereken askeri çıkarmaktı³¹⁵. Çeribaşılar, sancakbeyinin hükümete arzıyla atanırlardı³¹⁶.

Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Hama ve Humus Sancağı'nda timar sahipleri arasında serasker yani çeribaşılar da bulunuyordu. Mesela 1527'de Hama Nahiyesi seraskerlik makamında bulunan Doğan Çavuş 6.100 akçe, Humus Nahiyesi seraskeri Divâne Kâtib de 7.372 akçe tutarındaki birer timarı tasarruf ediyorlardı³¹⁷. Bunlardan Doğan'ın seraskerlik makamından önce "çavuş", Divâne'nin de "kâtip" olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Ma'arra Nahiyesi'nde 5.752 akçe tutarında bir timara

³¹² BOA, TD, nr. 137, s. 36.

³¹³ Abdülkadir Özcan, "Çeribaşı", DİA, 8, İstanbul, 1993, s. 270.

³¹⁴ Enver Çakar, "Suriye'de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği", s. 7.

³¹⁵ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1989, s. 353.

³¹⁶ BOA, DFE.RZ, nr.04, s.398.

³¹⁷ BOA, TD, nr. 137, s. 30, 38.

mutasarrıf olan Bali adında bir başka serasker³¹⁸ daha vardı ki, icmâl defterde belirtilmemekle birlikte, bunun da Ma'arra seraskeri olması kuvvetle muhtemeldir.

1538'de Hama Nahiyesi çeribaşısı olan Alagöz vefat etmiş ve bunun yerine Ekim 1538'de 9.567 akçelik timarla Hasan adında başka biri atanmıştır³¹⁹. Yine 1561 yılında 5.999 akçe timar tasarruf eden Ahmed için "Serasker-i sipahiyân-ı nahiye-i Hama" ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla bu tarihte Ahmed, Hama Sancağı'nın değil sadece Hama Nahiyesi'nde bulunan sipahilerin çeribaşısı idi³²⁰. İsmi tespit edebildiğimiz başka bir çeribaşı olan Ahmed b. İbrahim, 1552 yılında 3.000 akçe ile Hama Nahiyesi çeribaşılığına atanmıştır³²¹.

Çeribaşların yetişkin erkek çocukları da timar tasarruf ediyordu. Mesela 1554'te Hama çeribaşısı olan Şehsüvar'ın oğlu İbrahim'e bu tarihte yine Hama Sancağı'nda 2.000 akçelik bir timar verilmiştir³²². 1580 yılında Hama Çeribaşısı olan Mehmed'in oğluna da 13.000 akçe tutarındaki bir timar tevcih edilmiştir³²³.

Seferlerde yararlılık gösteren çeribaşının maaşına zam yapılırdı Bu bağlamda, Hama Çeribaşısı Şehsüvar'a Araplarla yapılan bir muharebede yoldaşlık etmesinden dolayı 15 Mart 1554 tarihinde maaşına 1.600 akçe terakki verilerek, 6.000 akçe olan timarı 7.600 akçeye çıkartılmıştır³²⁴. 1558 yılında Hama Çeribaşısı Sinan adında başka biri idi³²⁵.

Çeribaşı atamalarında bazen karışıklık çıktığı da oluyordu. Nitekim 11 Ekim 1581 tarihinde Hama sancakbeyine bir hüküm gönderilerek, Hama çeribaşılığı görevinin Piyale ve Sinan isimli iki şahsa verildiği ve bu karışıklığın düzeltilmesi istenmiştir³²⁶.

İsmi tespit edebildiğimiz diğer Hama Nahiyesi çeribaşları ise şunlardır:

Ahmed 5999 akçelik bir timarı tasarruf ediyordu³²⁷. Yusuf 1567'de 5.000 akçe³²⁸, aynı tarihte çeribaşı olan Mehmed 10.000 akçe³²⁹, 1574 yılında çeribaşı olan

³¹⁸ BOA, TD, nr. 137, s. 56.

³¹⁹ BOA, DFE.RZ, nr. 4, s. 398.

³²⁰ BOA, DFE.RZ, nr.14, s. 638.

³²¹ BOA, MAD, nr. 17642, s. 118.

³²² BOA, MAD, nr. 17642, s. 153.

³²³ BOA, KK, Ruus, nr. 237, s. 133.

³²⁴ BOA, MAD, nr. 17642, s. 154.

³²⁵ Enver Çakar, "313 Numaralı Timar Ruznâme Defteri ve bu Defterde Haleb Vilâyeti ile İlgili Bazı Tespitler", s. 239.

³²⁶ BOA, MD, nr. 45, s. 247, h. 2937.

³²⁷ BOA, DFE.RZ, nr. 22, s.190.

³²⁸ BOA, DFE.RZ, nr. 22, s.283.

³²⁹ BOA, DFE.RZ, nr. 22, s.314.

Piyale de 7.000 akçelik bir timarı tasarruf ediyordu³³⁰. Piyale'nin timarı kısa bir müddet sonra 10.000 akçeye çıkarılmıştır³³¹.

Hama Nahiyesi'nden başka Bârin Nahiyesi çeribaşısı da vardı. Mesela 1555 yılında Bârin Nahiyesi çeribaşısı Kasım adında biri idi³³². 1567 yılında Bârin çeribaşısı olan Abdi 6.900 akçe timar tasarruf ediyordu³³³. 1574'te de Abidin isimli başka biri Bârin Nahiyesi çeribaşısı idi. Abidin, Bârin Çeribaşısı iken 12 Nisan 1574 tarihinde vefat etmiş ve ondan mahlul kalan çeribaşılık görevi yine Hama'da timar tasarruf eden Mehmed adlı birisine verilmiştir³³⁴.

Şeyzer çeribaşısı da kendi bölgesindeki timarlı sipahilerden sorumluydu. 1573 tarihli bir Ruus kaydında Şeyzer Nahiyesi çeribaşısı olarak Hüseyin isimli birinin adı geçmektedir³³⁵.

1.3.1.4. Subaşı

Subaşı emniyet zabiti olup şehirde, köyde, askeri kışlalarda, timarlarda ve zeametlerde görev yapıyordu. Subaşı genelde ases ve bekçilerin yöneticisi idi. Kadının talebiyle suçluları yakalar, dedektiflik yapar, suç işleyenleri takip eder, sancakbeyinin isteklerini, özel istekler de olsa, yerine getirirdi. Hama'nın 1581 yılında subaşısı İsa adında biriydi³³⁶.

Subaşı, beylerbeyi ve sancakbeyinin kendi hakimiyet bölgesinde güvenliği sağlamakla görevlendirdiği kimse idi. Bundan dolayı yönetimde özel bir yeri olan subaşı, Osmanlı devletinin ilk yıllarından XV. yüzyılın sonlarına, hatta XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanan, askerî-idarî görevler yüklenmiş, örf mensuplarının önemli görevlilerinden biri iken, daha sonra beylerbeyi veya sancakbeyine bağlı ve onlar tarafından atanan bir görevli durumuna girmiştir³³⁷.

XVI. yüzyıldan itibaren bir sancak bir veya birden fazla kazadan oluşmakta ve bu kazaların en önemlisinde sancakbeyi ikamet etmekteydi. Sancakbeyi, her kazaya hem asayiş temin etmek hem de kadı veya naibinin hükmedeceği nakdi cerimeleri bey

³³⁰ BOA, DFE.RZ. nr. 39, s.232.

³³¹ BOA, DFE.RZ. nr. 39, s.236.

³³² BOA; DFE.RZ, nr. 7, s.528.

³³³ BOA, DFE.RZ. nr. 22, s. 177.

³³⁴ BOA, MD, nr. 25, s.109, h. 1215.

³³⁵ BOA, KK, Ruus, nr. 218, s. 48.

³³⁶ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 83.

³³⁷ Y. Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler", s. 666.

hesabına almak üzere birer subaşı yollardı. Sancakbeyi aynı zamanda köylere de birer “köy subaşı” tayin ederdi. Sancakbeyinin yolladığı ve kendisinin hususi memuru sayılan subaşılar, daha önce merkez tarafından gönderildiği zamanlarda olduğu gibi, tamamen kadının emrinde çalışır ve onun yardımcısı sayılırdı³³⁸.

Subaşının tayin işlemi, sancakbeyinin durumu bir mektupla kadıya bildirmesiyle bunun sicile kaydedilip resmileştirilmesinden ibaretti³³⁹. Subaşı bulunduğu yerde bâd-ı hevâ da denilen cürm-i cinayet, niyâbet ve resm-i arûsâne vergilerinin toplanması gibi mali görevlerinin yanında, genel güvenliğin sağlanması ve kadı hükümlerinin uygulanmasından da sorumlu idi³⁴⁰. Subaşılar tayin süreleri içinde topladıkları paraları ya aydan aya has sahibine teslim ederler ya da mukataa usulü ile daha önce belli bir para ile bu görevi üstlenirlerdi³⁴¹.

Sancak merkezi olan kazada subaşının yetkileri, kazanın merkezi olan şehir ile o şehrin nahiyelerini teşkil eden pek yakın birkaç köyden ibaretti. Kaza merkezi ile nahiyesi dışında kalan köyler serbest timar olarak verilmiş ise böyle yerlerin güvenliği dirlik sahiplerinin kendilerine veya kendisi dirliğinin başında bulunmuyorsa, vergi alacaklarını toplamaya memur kıldığı voyvodaya (veya emnlere) aitti³⁴².

Serbest olmayan köylerin asayışı ise sancakbeyinin tayin ettiği “sancak subaşı” tarafından sağlanırdı. Sancakbeyleri her kazaya birer “toprak subaşı”, köylere ise “köy subaşıları” gönderirlerdi. Bunlar kazanın kadısı emrinde olarak, sancakbeyi adına asayışı temin etmekle görevli idiler. Toprak ve köy subaşılarının başında sancak subaşı bulunurdu³⁴³.

Subaşının emri altında bir asesbaşı ve asesler kethüdası ile yeterli sayıda aseslerden ibaret bir emniyet kuvveti mevcuttu. Hama’da asesbaşına “haresbaşı” deniyordu. Şehrin bekçileri olan bu güvenlik görevlileri hizmetlerine karşılık olarak halktan belirli bir miktarda ücret alırlardı. Hama’da buna da daribetü’l-asesiye deniyordu. 1581 yılında şehrin haresbaşı Mahmud Çelebi b. İlyas adında biriydi. Fakat ahali bu güvenlik görevlilerine fazla güvenmemekteydi. Bu sebeple kendilerinin özel

³³⁸ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 50.

³³⁹ Y. Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, s. 667.

³⁴⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 69-70.

³⁴¹ Y. Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, s. 667.

³⁴² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 108.

³⁴³ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, II*, İstanbul, 1979, s.89-90.

olarak tayin ettikleri bir güvenlik görevlisi daha vardı ve buna da “el-Havvât” deniyordu³⁴⁴.

Subaşılar, emirlerindeki asesbaşı ve asesleriyle beraber hem asayiş korur hem de hâsıl olan bâd-ı hevâ resimlerini ve bazı şehir içi mukataa gelirlerini toplarlardı. Serbest olmayan timarlardaki bâd-ı hevâ ve cerîmeler bazı yerlerde sancakbeyi ve timar sahibi arasında bölüşülürken, bazı yerlerde de timar sahibine ait olmayan yarı hisse, sancakbeyi ve subaşı arasında ikiye bölünürdü³⁴⁵.

Subaşılar suç işleyenleri yakalayarak yargılanmaları için kadıya teslim ederlerdi. Ancak bazen bu görevlerini kötüye kullandıkları da oluyordu. Suçluları kadıya teslim etmek yerine, onlardan cerime alarak serbest bırakıyorlardı. Nitekim bunun önüne geçilmesine dair 1574 yılında Hama kadısı hükümete arzda bulunmuştur³⁴⁶. Subaşıların kanunlara aykırı hareketleri söz konusu olduğu zaman haklarında soruşturma açılır ve cezaları verilirdi³⁴⁷.

1.3.1.5. Mîralem (Emir-i Alem)

Mîralem, mehterân-ı tabl ü alem denilen sancaktarların ve mehterhanenin başı idi. Önemli bir sefere giden veya bir isyanı bastırmak için görevlendirilen vezîriazamın isteği durumunda sancak-ı şerîfi ona götürmek mîralem göreviydi³⁴⁸. Vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerine tayinleri sırasında padişah tarafından verilen sancak ve tuğların teslimi işi de ona aitti. Saray hazinesinden çıkarılan sancağı mîralem, sancaktarlar, mehter takımı ve bir kısım devlet erkânı ile birlikte teslim edilecek kişiye götürür, sancağı kapıda karşılayıp öpen paşa veya bey çevreye tepsiler içinde para dağıttıktan sonra mîraleme de muayyen aidatı ile at ve hil’at hediye ederdi. Sancakbeyi, beylerbeyi veya vezir görevde iken ölürse verilen tuğ ve sancaklar mîralem vasıtasıyla geri alınarak hazine-i âmireye konulurdu³⁴⁹.

Merkezdeki mîraleminden başka, her sancakta da bir mîralem bulunurdu. Bunlar bulundukları sancaklarda beyi sembolize eden sancakları muhafaza etmekle görevli idi³⁵⁰.

³⁴⁴ Abdülvedûd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

³⁴⁵ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987, s. xxviii.

³⁴⁶ BOA, MD, nr. 26, s. 188, h. 514

³⁴⁷ Halep beylerbeyi ve kadısına hitaben yazılan selh-i Rebiü’l-ahir 967 tarihli hüküm, 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, s.244, h. 701.

³⁴⁸ Erhan Afyoncu, “Mîr-i Alem”, DİA, 30, İstanbul, 2005, s. 124.

³⁴⁹ Erhan Afyoncu, “Mîr-i Alem”, DİA, 30, s. 124.

³⁵⁰ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 526.

Maaş olarak timar tasarruf eden mîralemelerin timarları kıdemlerine göre değişirdi³⁵¹. Mesela 22 Şubat 1554'te Hama mîralemliği görevine atanan Hasan'ın 6.402 akçe timarı vardı. Bundan önceki mîralem ise Tavşancı Mustafa olup, Hama'dan Selemiye mîralemliğine atanmıştır. Bahse konu olan Hasan, Arap isyancılarla yapılan bir savaşta yoldaşlık ettiği için 1550 yılında maaşına 1.000 akçe terakki verilmiştir³⁵². 1581 yılında ise Hama miralemi Hüseyin b. El-Hac Sâmiye adlı biriydi³⁵³.

1.3.1.6. Dizdar

Dizdâr, şehir kalesi ile ilgili her hususun sorumlusu ve kale erlerinin de başbuğu olup, genellikle kapıkulu askerleri arasından tayin edilirdi. Bu makama getirilen kapıkulunun ulûfesi hazineye kalır ve kendisine bulunduğu bölgeden tımâr tevcih edilirdi. Dizdâr görevi gereği, sancakbeyi ve kadıya karşı sorumlu ve onların denetimi altında bulunuyordu. Herhangi bir başarısızlığı veya görevini suistimal etmesi halinde, yine bu kişilerin arzı ile azledilirdi³⁵⁴.

Dizdârın en önemli görevi kaleyi ve doğal olarak şehri korumak ve o yöreden geçecek merkeze ait hazineye kılavuzluk hizmetinde bulunmaktı³⁵⁵. Bunun yanı sıra, kalede saklanan değerli eşyaların korunması, şehrin asayişinin sağlanması ve hapishaneden sorumlu olmak gibi çok çeşitli görevleri de vardı³⁵⁶.

Dizdârın emrinde kale erenleri veya müstahfızân denilen tımârlı askerler bulunurdu. Kalede bulunan kethüdâ ise dizdârın her işte yardımcısıydı. Kale erlerinin dirlik ve düzenliğinin sağlanmasında yetkisi ölçüsünde sorumluluk sahibiydi³⁵⁷.

Kale erlerinin bölükleri ve bölükbaşları vardı. Bir bölükbaşlığın herhangi bir sebeple mahlul kalması durumunda kale erleri arasından biri terfi ettirilerek bu göreve tayin edilirdi³⁵⁸.

³⁵¹ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 109.

³⁵² BOA, MAD, nr. 17642, s. 117.

³⁵³ Abdülvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

³⁵⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 78-79.

³⁵⁵ Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun, 1987, s. 153.

³⁵⁶ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *DİA*, IX, 1994, s. 481.

³⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 48.

³⁵⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 88.

1.3.2. Yerel Yöneticiler

1.3.2.1.Şehir ve Mahalle Kethüdâları

Kelime anlamı “yardımcı” olan kethüdâ, temelde halkın arasında devlet işlerine yardımcı olmakla mükellefti. Kethüdâ, şehirlerde, mahallelerde, köylerde ve konargöçer topluluklar içerisinde önemli görevler üstlenmekte ve buralarda halkın önderi, temsilcisi sayılmaktaydı³⁵⁹.

Her Osmanlı şehrinde, şehir halkını hükümet nezdinde temsil eden bir “şehir kethüdası” bulunuyordu. Kethüda, yürüttüğü görev itibariyle kısmen de olsa, bugünkü belediye başkanına benzetilebilir. Her ne kadar kadı bulunduğu kazanın aynı zamanda bir nevi belediye meclisi başkanı hükmünde ise de, uygulamada şehrin işlerinin büyük kısmını şehir kethüdası yerine getirmekteydi³⁶⁰.

Şehir kethüdasının atanması, şehir ileri gelenlerinin ve halkın üzerinde ittifak sağladığı bir kişinin hükümete teklif edilmesi şeklinde gerçekleştirilirdi. Halk tarafından tercih edilen bu kişi sancakbeyi tarafından merkeze arzedilir ve merkez tarafından verilen bir berât-ı hümayûn ile atama işlemi tamamlanırdı. Seçilen kişinin halk tarafından sevilen ve sayılan birisi olmasına dikkat edilirdi. Şehir halkının kethüdasından memnun kalmaması halinde, sancakbeyi vasıtasıyla bu durum merkeze bildirilir ve yerine bir başkasının atanması talep edilirdi³⁶¹.

Şehre gelen mübaşir ve ulak gibi resmi görevlilere hizmet etmek, barınma ve beslenmelerini sağlamak, bir şehirden başka bir şehre giden üst seviyedeki yöneticilerin yol boyunca ihtiyaçlarını karşılamak, sefere çıkan askerî birliklere gerekli olan zahireyi temin etmek gibi görevler şehir kethüdasının idari vazifelerindendi. Bunun yanı sıra, kethüdanın vergilerin tevzi ve taksim edilmesi, mahallelerde kimin ne kadar vergi vereceği, kimin muaf olduğunun tespit edilmesi gibi mali görevleri de vardı³⁶².

Şehir kethüdâsının yanı sıra her mahallenin de bir kethüdası vardı³⁶³. Diğer bir adı Reis olan bu kethüdânın temel görevi kendi mahallesinin düzenini sağlamaktı. Şehir kethüdâsına bağlı olarak çalışan mahalle kethüdâları, asayişin sağlanması konusunda mahalle bekçileriyle işbirliği yaparlardı³⁶⁴.

³⁵⁹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 39.

³⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 49.

³⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 49.

³⁶² Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s. 158-159.

³⁶³ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 65.

³⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 50.

1.3.2.2. Esnaf Yöneticileri, Muhtesip ve Pazarbaşı

Osmanlı şehirlerinde üretici kesim, mensup oldukları sanayi dalına göre, mali, idari ve sosyal faaliyetleri bulunan bir teşkilatın üyesiydiler. Bir Osmanlı şehri olan Hama'da da esnaf grupları liderlerinin etrafında toplanıp teşkilatlanmışlardı.

Başta bir usta ve yanında çıraklarıyla gerçek bir hoca-talebe grubunun temsil ettiği Osmanlı esnafını, endüstrici ve alışverişçi diye ikiye bölmek mümkün ise de bunların hepsi esnaf sayılıyordu ve bu iki zümreyi birbirlerinden ancak kendi özel dernekleri ayırabilmekteydi³⁶⁵.

Esnaf teşkilatlarının ilk görevi, üyelerinin mesleki etkinliklerini denetlemektir. Böylelikle üretim süreci boyunca ürünlerin kalitesini gözetim altında tutarak, fiyatların saptanmasında rol oynarlardı. Esnaf teşkilatları, bunun yanında üyeleri arasındaki tartışmalar ve müşterilerle çıkan anlaşmazlıklarla da ilgilenir, ayrıca mesleklerin coğrafi yoğunlaşmasından ötürü, çarşıyla birlikte, kentin belirli bir bölümünde bulunur ve yerleştikleri sokakta düzeni sağlamak da dahil, idarî nitelikte etkinliklere sahiplerdi³⁶⁶.

Her esnaf teşkilatının başında, devlet yöneticileri ile esnaf arasında veya esnafın birbirleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bir yönetici ile bunlara yardımcı olan yiğitbaşılar bulunuyordu. Yiğitbaşılar esnaftan ticari kurallara uymayanları veya kötü mal satanları, suçunun çeşidine göre ya mahkemeye götürür ya da kendisi dayak ile cezalandırırdı³⁶⁷.

Esnaf yöneticileri seçim yoluyla başa geçerlerdi. Esnaf, kendi mesleklerinden beğenip güvendikleri birisini liderleri olarak seçer, sonra da seçim sonucunu mahkemeye bildirerek berat için ilamın yazılmasını talep ederdi. Padişahın seçimi onaylaması ve sonucun ilgili mahkemece Sicill-i Mahfûz'a (Şer'iyye Sicili) kayıt edilmesi ile de atama işlemi tamamlanmış olurdu. Seçimlerde takip edilen diğer bir yol ise feragat ve atama usulüdür. Bazen bir esnaf yöneticisi kendi isteğiyle yöneticilikten vazgeçip görevini erbâb-ı istihkâktan birisine ferağ edip, elindeki atik berâtı da mahkemeye verirdi. Böyle bir olay karşısında kadı durumu merkeze bildirerek ferağ edilen kişinin atanması için berat talep ederdi³⁶⁸.

Osmanlı şehir hayatında önemli rol oynayan görevlilerden birisi de muhtesipti. Bunlar şehirlerde devletin sanat ve ticaret hayatını düzenleyici rolünü ve kontrolünü

³⁶⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, II, s. 145.

³⁶⁶ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 86.

³⁶⁷ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD*, XIII/1-2, Ankara, 1955, s. 51.

³⁶⁸ Rifat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s.405-409.

sağlarlardı³⁶⁹. Osmanlı toplumunda Dîvan ve kadının emirlerini yerine getiren muhtesibin iktisadi ve içtimai hayatın tanziminde büyük bir rolü vardı. Muhtesibin bu görevlerinin yanında dini ve adli görevleri de vardı. Özellikle iktisadi konularda kadının yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin, esnaf teşkilatları üzerinde büyük bir tesir ve nüfuzu olduğunu görmekteyiz. Muhtesip ayrıca şehirlerin asayişini sağlamak ve iâşesini temin etmek gibi önemli vazifelere de sahipti³⁷⁰.

Muhtesip kendisine tahsis edilen vergileri toplardı. Hama'da 1568-1571 yılları arasında ihtisab mukataasının üç yıllık geliri 57.640 akçe idi. Muhtesip ipek vergilerini takip eder, Tahtû'ş-Şecere mahallesindeki üzüm ve incir terazilerini ve vergilerini denetler, güvenlik güçlerine hırsızları yakalamakta yardım ederdi. Çarşı ve pazarlarda ürün fiyatlandırması yapardı. 1581 yılında Hama Şehri'nin muhtesibi el-Muallim Ali b. El-Hac Muhammed adında biri idi³⁷¹.

Her şehirde pazarlardan sorumlu pazarbaşılar da bulunmaktaydı. Bunlar ticari faaliyetlerin yürütüldüğü, birbirinden ayrı mahiyette olan pazarların idaresinden sorumluydu. Pazarbaşılar, bu anlamda şehirde muhtesibin işini kolaylaştıran yardımcıları hükmündeydiler³⁷².

1.3.2.3. Nakibü'l-Eşraf

Bir topluluğun, bir cemaatin veya bir kabilenin neseb ve durumlarını en iyi bilen, onların reisi veya vekili olan kimseye nakib denilmekteydi. İslam tarihinde nakibliğin ilk uygulaması Hz. Peygamber'in II. Akabe Bey'atı sırasında başlamıştır. İslam tarihinin sonraki dönemlerinde Hz. Peygamber'in torunlarının soyundan gelenlerle ilgilenen ve bu doğrultuda siyasi otorite ile ortak çalışanlara Nakibü'ül Eşraf denmiştir³⁷³.

Nakibü'l- Eşraf'lık, Osmanlı Devleti'nin bir yönüyle idari, diğer yönüyle ilmi teşkilatına bağlı bulunan müesseselerden biri idi. Nakibü'l- Eşraf'ın görevi; Hz. Peygamber'in neslinden gelmiş bulunan seyyid³⁷⁴ ve şerif³⁷⁵lerin işlerine bakmak, neseblerini kayıt altına almak, doğum ve ölümelerini deftere geçirmek, onları adi bir

³⁶⁹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 103.

³⁷⁰ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi (Ekonomik, Dini, ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 1987, 68-70.

³⁷¹ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 83.

³⁷² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 51.

³⁷³ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 264.

³⁷⁴ Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin neslinden gelenler için kullanılan bir tabirdir.

³⁷⁵ Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hasan neslinden gelenler için kullanılan bir tabirdir.

sanata girmekten ve fena hallerde bulunmaktan alıkoymak, haklarını korumak, sülaleden olan kadınların küfvü olmayanlarla yani kendilerine denk olmayanlarla evlenmelerine mani olmak gibi hususları ihtiva etmekteydi. Nakibü'l-Eşraf'ın bizzat kendisi de Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerden tayin edilirdi³⁷⁶.

Nakibü'l-Eşraf, başkentte oturur, sancak veya kazalarda da bunların temsilcilikleri bulunurdu. Nesepleri konusunda şüphe duyulan seyyid ve şerifler takibata tabi tutulur ve başlarında bulunan yeşil sarıklarının iadesi istenirdi. Sarıkları iade etmeyenler cezalandırılırlardı. Seyyid ve şeriflerden birinin cezalandırılması gerekirse, öncelikle başlarındaki emirlik alameti olan yeşil sarıklı başlıkları alınarak öpülür, cazaî müeyyide uygulandıktan sonra başlık iade edilirdi³⁷⁷.

1526 ve 1551 tarihli tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre, Hama Sancağı'nda şerif aileleri yaşamaktaydı. Bu aileler tespit edebildiğimiz kadarıyla sancağın Bârin, Şeyzer ve Ma'arretü'n-Nu'mân nahiyelerindeki bazı köylerde ikamet etmekteydiler. Buna göre; 1526'da Bârin Nahiyesi'nin Takdîn köyünde 5, Tell Du köyünde 2, Ma'arretü'n-Nu'mân Nahiyesi'nin Kefer Till köyünde ise 13 şerif ailesi yaşamaktaydı. 1551'de Şeyzer Nahiyesi'ne baktığımızda Ma'ar Zaf köyünde 9 ve Şihabiye'de 1 şerif ailesi yaşamaktaydı.

1594 tarihli bir Mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Nakibü'l-Eşraf'ın oğlu Hama'da oturuyordu. Ancak bu şahıs bütün ailesini ve yakınlarını bilemediğimiz bir sebepten Hama'dan alıp götürmüştür³⁷⁸.

1.3.3. Kaza Yönetimi (Ehl-i İlm)

1.3.3.1. Kadı

Osmanlı Devleti'nde beylik döneminden beri fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının tayini yerleşmiş bir gelenektir. Osmanlı kadısı İslam devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisiydi. Memuriyeti, meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştı. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibarıyla gelişmiş bir hiyerarşiye ve kurallar bütününe tabi idi. İlmiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı son İslam devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamı idi³⁷⁹.

³⁷⁶ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 264-265.

³⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 163.

³⁷⁸ BOA, MD, nr. 71, s. 187, h. 372.

³⁷⁹ İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 69.

Osmanlıda her kaza idaresinin başında en büyük sivil ve adli âmir olarak kadı bulunuyordu. Osmanlı merkeziyetçi idaresinin esasını, birer kazayı idare eden bütün kadıların hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya Divan'a bağlı olmaları ve oradan emir almaları teşkil etmekteydi. Sefer halindeki ordu ve askeri müesseselerin personel muamelatı dışında, devletin bütün müesseselerinin işleyişi kadıların murakebe ve nezaretleri altındaydı³⁸⁰.

Bir kimse, medreseden mezun olup, kadıasker divanında bir nevi staj gördükten sonra kadılığa tayin edilirdi. İsteyenler ise bir müddet müderrislik yaptıktan sonra doğrudan doğruya bir kazaya kadı tayin olunurdu. Bu gibiler müderrislikleri sırasındaki derecelerine göre kadılığa getirilirlerdi. Mesela yirmili bir medrese müderrisi kırk beş akçelik kadılığa, Sahn ve Ayasofya müderrisleri ise kadılığın en yüksek mertebesi olan "Taht Kadılığı" veya "Mevleviyet" adı verilen beş yüz akçelik eyalet kadılıklarına tayin edilirdi. Buna mukabil üç yüz akçelik kadıların defterdar olmaları, beş yüz akçelik kadıların ise beylerbeyi olmaları hükmü yer almaktaydı³⁸¹.

Bir kazaya tayin edilen kadıya, şer'î ahkamı icraya mezun olduğuna dair padişah tarafından tuğralı bir ruûs (berât) verilirdi. Bundan sonra kadı, mensup olduğu kazaskerden de bir mühürlü mektup alarak vazifesine giderdi³⁸².

Kadıların görev ve yetkilerini adli, idari ve beledi olmak üzere üç bölümde inceleyebiliriz.

Kadıların asıl görevi insanlar arasında meydana gelen hukuki ihtilafları sonuçlandırmak, hukuka aykırı davranışların cezasını hükme bağlamak, verdikleri hüküm ve cezaları icra ve infaz etmektir. Ancak kadılara dinî (imam-hatiplik gibi), malî, idarî, eğitim öğretim vb. kazaî olmayan görevlerin tevdi edildiği de oluyordu³⁸³.

Kadılar, su kaynaklarının paylaşımı ve kullanımı konusunda yetki sahibiydi. Bu konuda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümünde kadılar da önemli rol üstlenmekteydi. Mesela, 1568'de Selemiy ve Hama kadılarına gönderilen bir hükümde, Selemiy'de bulunan akarsuların zenginlerin tasarrufunda bulunmasından dolayı fakir halkın sudan yararlanamadığı bildirilmiş, konunun incelenip fakir halkın da herhangi bir haksızlığa meydan vermeden suyu kullanabilmelerinin sağlanması istenmiştir³⁸⁴.

³⁸⁰ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 48.

³⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 126.

³⁸² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 105.

³⁸³ Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 68.

³⁸⁴ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), *Tıpkıbasım*, s.777, h. 2125.

Kadılar, bütün davalara bakarlar, adli işleri görürlerdi. Kadıların bulundukları kazalarda şer'i mahkemeler bulunur, şer'i ve hükmi muamelatta kendilerine verilen beratlarla gösterilen vazifeleri görüp hüküm verirlerdi. Nikâh, evlenme, miras taksimi, yetim ve mal-i gâibin muhafazası, vâsi tayin ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine riayet edilmesinin nezaret, cürm-i cinayet ve diğer davalar, yani şer'î ve hukukî bütün işlemler kadılar tarafından görülür ve verilen hüküm hükümete bildirilerek oranın vereceği karara göre infaz olunurdu³⁸⁵.

Kadıların mahkemelerde kendi adlarına vazife gören nâibleri vardı. Kazanın büyüklüğüne göre kadının birden fazla nâibi bulunabilirdi. Bu sebeple nâibler vazifelerinin önemine göre kaza nâibleri, kadı nâibleri, mevali nâibleri, bâb nâibleri, ayak nâibleri ve arpalık nâibleri olmak üzere altı kısma ayrılmaktaydı³⁸⁶.

Yine kadının emrinde çalışan muhızırbaşı, bir çeşit kolluk gücü olup, yanındaki muhızırlarla ya gerekli kişileri mahkemeye çağırır ya da nâib ile birlikte mahkeme dışında yapılan keşif ve soruşturmalarda hazır bulunurlardı. Muhızırbaşılık, genellikle taşrada görevlendirilmesi gereken kapıkullarına verilir ve bunlara timar tevcih edilirdi³⁸⁷.

Mahkemede görev yapan kâtipler ise mahkemeyi ilgilendiren yazışmaları yürütürlerdi. Merkezden, beylerbeyinden ve diğer resmi makamlardan kadıya gelen yazılar ve davalara ait siciller, Sicill-i Mahfûz denilen deftere kaydedilir, vakfiye, ıtakname, hüccet vb. belgeler kâtipler tarafından usulüne uygun biçim ve üslupta düzenlenirdi³⁸⁸.

Bütün bunlardan başka her kaza merkezinde şer'i hükümleri en iyi bilen bir müftü bulunmaktaydı. Müftü, davalar hakkında verilecek kararların hangi şer'i esaslara istinat edeceğini açık olarak tayin eden bir fetva makamı olarak kadıya adli vazifesinde yardım ederdi³⁸⁹. Ayrıca mahkemelerde mukayyid, mahkeme imamı, kethüdâ, çukadar, feth-hân gibi görevliler de bulunmaktaydı³⁹⁰.

Kadılar, mahkemelerde davalara baktıklarında, dürüstlüğüne herkesin itimat ettiği o şehrin ahalisinden beş altı kişi celselerde daima müşahit olarak bulunurlar (şuhudu'l-hal) ve kâtipler tarafından Şer'iyeye Sicili denilen defterlere geçen hüccet

³⁸⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.108-109.

³⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 127-128.

³⁸⁷ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 98.

³⁸⁸ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 85.

³⁸⁹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", s. 49.

³⁹⁰ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 185-200.

suretlerinin altını imza ederlerdi. Bu kişiler böylelikle bir tür jüri oluşturmalarıydı. Büyük davalarda veya siyasi mahiyette olan davalarda bu jürinin kadrosu geniş tutulur ve bazen 30-40 kişi bile mahkemeye iştirak ederdi³⁹¹.

Kadıların bir diğer vazifesi ise idari işlerle ilgiliydi. Kadıya bu hususta hükümetçe ferman gönderilir ve o da gereken cevabı bizzat kendisi hükümete arz ederdi. Kadılar bulundukları şehir ve kasabaların güvenliği mahalli ve askeri sınıfına bırakılmıştı. Zahir ve amele tedariki, hayvan sevk, menzil emirleri, asker toplanması, iktisadi işler, hep kadılar tarafından görülürdü³⁹². Öte taraftan asayiş âmiri de kadı idi. Bu hususta kendisine bir subaşı ve onun emrinde bulunan asesbaşı ile asesbaşının emrindeki asesler yardım ederdi³⁹³.

Bütün bunlardan başka, kadılar şehir veya kazanın belediye reisliği görevini de üstlenmiş olup, bu hususta kendisine yardım edecek memurları vardı. Bunlar; muhtesip, pazarbaşı, esnaf yiğitbaşları, çöp subaşı ve mimarbaşı idi. Narh tespiti suretiyle fiyatların keyfiliğini önlemek, satışları kontrol etmek ve hükümete ait kazanç vergilerini toplamak gibi işleri kadı muhtesip vasıtasıyla idare ediyordu. Çöp subaşı da temizlik işlerine bakar ve bu hususta kadılardan emir alırdı³⁹⁴. İnşaat işlerinde kullanılmak üzere mimar temin etmek de yine kadının vazifeleri arasında yer alıyordu³⁹⁵.

Her eyalet ve sancakta XVI. yüzyıl sonlarına kadar “toprak kadısı” ismiyle seyyar kadılıklar da vardı. Gerek devlet merkezinde gerekse eyaletlerden tahkiki icap eden bir iş toprak kadıları vasıtasıyla tahkik ve teftiş olunurdu. Bunlar, köylülerin sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet ve timar sahipleri tarafından herhangi bir haksızlığa uğradıkları zaman eyalet ve sancak kadılarına ve Dîvân-ı Hümâyûn’a yaptıkları şikâyetleri tahkik edip icap ederse kendilerine verilen emirlerle davalara da bakarlardı³⁹⁶. Mesela Hama sancakbeyine gönderilen 27 Aralık 1567 tarihli bir hükümde; eşkıyalar tarafından köylerin basılıp insanların öldürüldüğü ve mallarının gasp edildiği bildirilmiş, bu eşkıyaların yakalanarak toprak kadısı tarafından teftiş edilmeleri ve gasp ettikleri malların hak sahiplerine iade edilerek sipahi olan suçluların da hapsedilmesi istenmiştir³⁹⁷.

³⁹¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, s. 100.

³⁹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 109.

³⁹³ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 118.

³⁹⁴ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 49.

³⁹⁵ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), *Tıpkıbasım*, s. 374.

³⁹⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 126.

³⁹⁷ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), *Tıpkıbasım*, s.197, h. 533.

Kadılar güvenilir kişilerden seçildikleri için tahrir gibi önemli işlerde de görevlendirilirdi. Mesela, 16 Aralık 1567 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Sis Sancağı'nın tahrir işlerini yürütmek üzere daha önce Hama Sancağı kadısı olan Mevlana Mahmud görevlendirilmiştir³⁹⁸.

Kadı, görevini icra ederken suçlu olan devlet görevlilerine de gerekli cezaları vermeyi ihmal etmezdi. Mesela, 1 Eylül 1574 tarihli bir hükümde, Hama kadısının bölgede çıkan büyük bir eşkıya hareketi karşısında eşkıyaların haricinde onlara yeteri kadar muamele etmeyen veya onları tutukladıktan sonra geri bırakan sancakbeyi subaşlarını da hapsedtiği bildirilmiştir³⁹⁹. Yine 18 Ekim 1576 tarihinde Hama Sancakbeyi Mehmed'in halka zulmettiği ve zorla para topladığına yönelik şikâyetler üzerine gerekenin yapılması hususunda Şam kadısına hüküm gönderilmiştir⁴⁰⁰.

Kadılar, hukuka aykırı davranışlarda bulundukları takdirde başka memleketlere sürgün olarak gönderilirdi. Mesela, 29 Nisan 1577 tarihli bir Mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Hama Kadısı Muhiddin hakkında ziyadesiyle şikâyet edildiği için Kıbrıs'a sürülmesi hususunda Halep beylerbeyine hüküm gönderilmiştir⁴⁰¹. 11 Eylül 1577 tarihinde Halep beylerbeyine gönderilen bir başka hükümde ise; Hama halkının kadı Mahmud'dan kendilerine zulmettiği ve zorla para topladığı yönünde şikâyetleri olduğu, bu meselenin araştırılıp merkeze bildirilmesi istenmiştir⁴⁰². 14 Ekim 1577 tarihinde Halep kadısına gönderilen bir hükümde, Hama kadısının halktan zorla para aldığı yönündeki şikâyetlerden ötürü Halep beylerbeyisinin, Ma'arra ve Harim kadıları ile birlikte durumu teftiş etmesi istenmiştir⁴⁰³. Trablusşam beylerbeyi ve Hama kadısına gönderilen 21 Ekim 1582 tarihli bir hükümde ise Hama kadısı iken azil ve hapsedilen daha sonra hapisten kurtulan ve halka zulmeden A'rec oğlu Mehmed hakkında gerekli olan işlemin yapılması istenmiştir⁴⁰⁴.

Kadıların hacıların güvenliğini sağlama konusunda da sorumlulukları vardı. Mesela, 1578 yılında Halep beylerbeyisi ve Şeyzer kadısına gönderilen bir hükümde; bazı hacıların kaza dahilinde bir derbentte basılıp katledildikleri ve mallarının gasp

³⁹⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, s.196, h. 529.

³⁹⁹ BOA, MD, nr. 26, s. 188, h. 514.

⁴⁰⁰ BOA, MD, nr. 28, s. 170, h. 394.

⁴⁰¹ BOA, MD, nr. 30, s. 74, h. 178.

⁴⁰² BOA, MD, nr. 31, s. 240, h. 529.

⁴⁰³ BOA, MD, nr. 31, s. 383, h. 851.

⁴⁰⁴ BOA, MD, nr. 48, s. 127, h. 343.

edildiği, bu yüzden de olayın faillerinin kadı tarafından tespit edilip gereğinin yapılması istenmiş, aksi takdirde kadının azledileceği bildirilmiştir⁴⁰⁵.

XVI. yüzyılda Hama'nın kaza yönetimine çok sayıda kadı tayin edilmiştir. Bunlar içerisinde 1534-1586 yılları arasında ismi tespit edilenler Tablo-5'te gösterilmiştir.

Tablo-5'te de görüleceği üzere, 1534-1586 yılları arasında toplam olarak 15 kadının ismi tespit edilebilmektedir.

Hama kadılığı, Halep ve Şam gibi mevleviyet olan bir kadılık değildi. Bu sebeple Hama kadısının maaşı bunlara nazaran oldukça düşüktü. Kadıların kazançları günlük hesabı üzerinden tespit edilirdi. Bu bağlamda, Hama kadısının günlük geliri 1522 yılında 60 akçe, Humus'un da 30 akçe idi. Oysa bu dönemde mevleviyet olan Halep kadısının günlük geliri 500 bin akçeydi⁴⁰⁶.

Tablo 5. Hama Kadıları

Sıra No	Kadılar	Görev Yılı
1	Yusuf Efendi ⁴⁰⁷	1534-35
2	Muhammed b. İsa ⁴⁰⁸	1546
3	Mahmud b. İbrahim ⁴⁰⁹	1554-55
4	Mevlana Şemseddin ⁴¹⁰	1560
5	Nasuh Efendi ⁴¹¹	1570-71
6	Mevlana Mehmed ⁴¹²	1574
7	Mevlana Muhiddin ⁴¹³	1576-1577
8	Mevlana Mahmud ⁴¹⁴	1577

⁴⁰⁵ BOA, MD, nr. 35, s. 70, h. 167.

⁴⁰⁶ Kanunnâme-i Sultan Süleyman, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, Nr. 1969, v. 116^b.

⁴⁰⁷ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

⁴⁰⁸ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

⁴⁰⁹ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

⁴¹⁰ Mevlana Şemseddin 1560 yılında Hama kadısı olarak görev yapıyordu. 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Tıpkıbasım, s. 520, h. 1539.

⁴¹¹ Abdülvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 82.

⁴¹² Mehmed, 1 Eylül 1574 tarihinde Hama kadısı olarak görev yapmaktaydı. BOA, MD, nr. 26, s. 188, h. 514. Mevlana Mehmed'i 2 Mayıs 1575 tarihinde de Hama kadısı olarak görmekteyiz. BOA, KK, Ruus, nr. 229, s.96.

⁴¹³ Mevlana Muhiddin Aralık 1576'da Hama kadısı olarak görev yapmaktaydı. BOA, MD, nr. 29, s. 45 h. 104. Fakat 1577 yılında görevine son verilmiş ve Kıbrıs'a sürgün edilmiştir. BOA, MD, nr. 30, s. 74, h. 178.

⁴¹⁴ Mahmud, 15 Haziran 1577 tarihinde Hama kadısı olarak görev yapmaktaydı. BOA, MD, nr. 30, s. 285, h. 662.

9	Mahmud b. Fazlullah ⁴¹⁵	1578
10	Salih Efendi ⁴¹⁶	1578
11	Ahmed b. Kemalüddin ⁴¹⁷	1580
12	Şemsüddin es-Sükûn ⁴¹⁸	1581
13	Veliyüddin b. Davud ⁴¹⁹	1581
14	Mevlana Ali Efendi ⁴²⁰	1585-?
15	Alaaddin ⁴²¹	1586

1.3.3.2. Müftü

Osmanlılarda, kendisine sorulan genel ve özel mahiyetteki şer’i ve hukuki meselelere dört ehl-i sünnet mezhebinden Hanefi fikhı üzerine cevap veren zâta müftü ve verilen karara da fetvâ adı verilmiştir⁴²².

Bir kazada müftülük vazifesi, o kazanın tanınmış bir müderrisine yine padişah tarafından tevcih olunmakla beraber, resmi bir vazife sayılmıyordu ve müftü olan müderris esas vazifesi olan müderrislikte devam edebiliyordu. Müftülük hizmetine ait ayrı bir maaş mevcut değildi ve verdikleri fetvalar karşılığında, fetva alan şahıs kendilerine muayyen bir resim öderdi. Her kazanın müftüsü aynı zamanda orada bulunan bütün imam, hatip, müderris ve sair ilmiye mensuplarının kethüdası yani bir nevi derneklerinin reisi idi ve bu meslek mensuplarının kendi aralarındaki ufak tefek ihtilaflarını da hallederdi⁴²³.

⁴¹⁵ Abdülvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

⁴¹⁶ Abdülvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

⁴¹⁷ Abdülvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

⁴¹⁸ Abdülvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

⁴¹⁹ Abdülvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 83.

⁴²⁰ Mevlana Ali Efendi 21 Eylül 1585 tarihinde Hama kadısı olarak atanmıştır. BOA, KK, Ruus, nr. 246, s. 54.

⁴²¹ Hama kadılarında Alaaddin muhtemelen mazul olduğu dönemde İstanbul’a giderken İznik kazasının Boyalı köyü yakınında Üsküdarlı İshak, Silahdar Mehmed ve onların on beşten fazla adamları tarafından hücumu uğramış, bu kişiler tutuklandıkları halde Mehmed Çelebi isimli birinin kefaletiyle serbest bırakılmışlardır. Bu konuyla ilgili gerekli işlemlerin yapılması hususunda 2 Eylül 1586 tarihinde Üsküdar kadısı ve Kocaeli beyine hüküm gönderilmiştir. BOA, MD, nr. 61, s. 82, h. 204.

⁴²² Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, s. 147-148.

⁴²³ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 49.

İKİNCİ BÖLÜM

2. YERLEŞME ve NÜFUS

2.1. Yerleşme

2.1.1. Şehir Yerleşmesi

2.1.1.1. Hama Şehrinin Genel Görünümü

Hama Şehri oldukça eski bir tarihi geçmişe sahipti. Bu sebeple Osmanlı dönemine gelinceye kadar çeşitli medeniyet ve devletlerin hakimiyeti altında kalmıştır. Bu süre zarfında da bu şehirde başta kalesi olmak üzere çeşitli fiziki yapılar inşa edilmiştir.

XI. yüzyıl seyyahlarından olan Nâsır-ı Hüsrev, Hama'nın Âsi Nehri kıyısında kurulmuş hoş ve mamur bir şehir olduğundan bahseder⁴²⁴. 1326 yılında Şam beldelerini dolaşan Seyyah İbn Battûta da Seyahatname'sinde Hama'nın Şam bölgesinin en bakımlı ve merkezi şehirlerinden biri olduğunu, güzelliği ile ün saldıgını, her yanının dolaplarla sulanan bahçelerle kaplı olduğunu, Mansuriye adı verilen bir dış mahallesinde de işlek çarşı ve muntazam hamamlarının olduğunu anlatır⁴²⁵.

XVI. yüzyılda Hama Şehri, sur içi ve sur dışı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Hama'da şehrin birinci kısmına Bâtın-ı Hama, ikinci kısmına ise Zâhir-i Hama deniyordu. Bâtın-ı Hama şehrin sur içinde kalan kısmını Zâhir-i Hama ise sur dışında kalan kısmını ifade ediyordu. Sur içi kısmı şehrin en eski yerleşim alanıydı. Yeni göçler ve nüfus artışı sebebiyle sur dışında da yeni yerleşim alanları kurulduğundan, zamanla şehirde böyle ikili bir görüntü ortaya çıkmıştır. Bu iki kısmı birbirinden ayıran surlar üzerinde şehre giriş ve çıkışı sağlayan kapılar bulunuyordu. Bunlar; Bâbü'l-Cisr, Bâbü'l-Hums, Bâbü'l-Garbî, Bâbü'l-Kıblî, Bâbü'l-Kavs, Bâbü'l-Meğar, Bâbü'n-Na'ûra ve Bâbü'n-Nehr adlarını taşıyordu⁴²⁶. Bunlardan Bâb-ı Humus Humus Şehri yönüne, Bâbü'l-Meğâr şehir yakınında yer alan ve içinde keçi ve koyun barındırılan mağaralara⁴²⁷, Bâbü'n-Nâ'ûra Âsi Nehri üzerinde yer alan bir su dolabına,

⁴²⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 18.

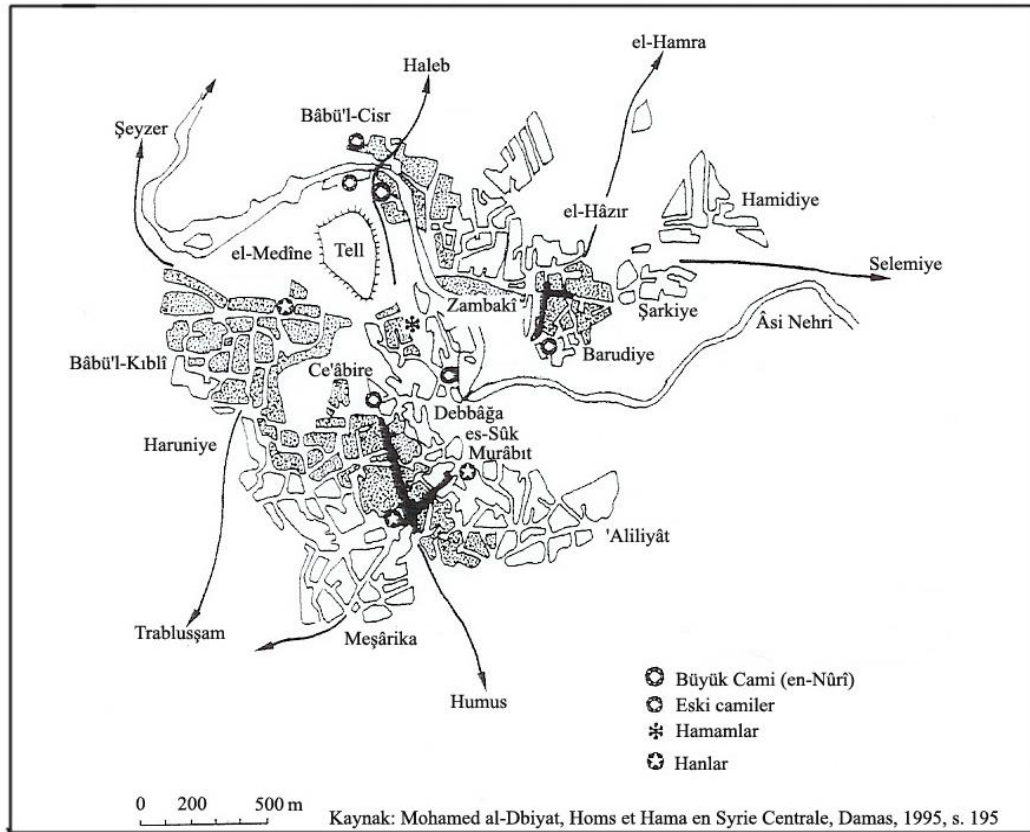
⁴²⁵ Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004, s. 101.

⁴²⁶ Abdülvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât el-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve'l-İdârî Müstemmeden min Sicili'l-Mahkemeti's-Ser'iyye li-'âm 989 h-1581 m", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Volume: XVI, Tome: 1 (1966), s. 61.

⁴²⁷ "Mahsûl-i resm-i ma'ze der meğârâ-i kurb-i Hama", BOA, MAD, nr. 516, s. 21.

dördüncüsü Âsi Nehri'ne, beşincisi Âsi Nehri üzerinde kurulmuş olan bir köprüye, diğerleri ise batı ve güney yönlerine açılıyordu (bkz. Plan-1).

Hama Şehri'nin en önemli yapısı Âsi Nehri kenarında ve yığma bir tepe üzerinde taştan inşa edilmiş olan kalesi idi. XVII. yüzyılda Hama'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, bir "iç il" olması sebebiyle kalenin eskiye nazaran önemini kaybettiğini, dört bir tarafında hendeğinin olmadığını⁴²⁸ ve iç kesiminde bin kadar bağ ve bahçeleri ile havuz ve şadırvanları olan sarayların bulunduğunu söylemektedir. Bu sarayların en meşhuru olan *Arnavud Mehmed Paşa Sarayı* Âsi Nehri kenarında üç yüz odası ve iki hamamı olan güzel ve büyük bir yapı idi. Ayrıca, *Abdülkadir-i Geylâni* neslinden *Şeyh İbrahim Efendi*'nin sarayı da pek meşhurdu⁴²⁹.

Plan-1 Hama Şehri

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hama Şehri'nde köşk olarak nitelendirilebilecek zengin ve nüfuzlu kişilerin yaşadığı konaklar da vardı. Bâbü'l-Hums mahallesindeki

⁴²⁸ Tahrir Defterlerinde yer alan bir mukataa kaydından anlaşıldığına göre, Kale'de bir hendek vardı ve bu hendek içinde ve çevresinde yeşeren çayır her yıl sancakbeyi hesabına satılıyordu ki, bunun yıllık mahsulü 1570'te 100 akçe, 1594'te de 120 akçe idi.

⁴²⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Ahmed Cevdet tab'ı), III, İstanbul, 1314, s. 58-59.

İbrahimiyye Köşkü, Nasâra mahallesindeki Dekkâkin Köşkü ve Şeyh ‘Ulvan’ın zaviyesi olan el-Fukara Köşkü ile İbnü’l-Hâsî Köşkü bunların önemli olanlarıydı⁴³⁰.

Hama evlerinde genelde üstü açık bir avlu bulunurdu. Bu avluların ortasında bir su fiskiyesi vardı. Bu fiskiyelerin suyu yakındaki bir su dolabı (ki buna Hama’da nâ‘ûra deniyordu) vasıtasıyla sağlanıyordu. Avluların tabanı işlenmiş taşla döşenirdi. Bazılarının zemini ise topraktı. Su fiskiyesinin olmadığı evlerde ise su ihtiyacı açılan bir kuyudan temin edilirdi. Avlunun dört tarafı duvarlarla çevrilmişti. Genellikle avluların içinde bir bodrum da bulunurdu. Evler bir veya iki katlıydı. Bazı evlerin alt katı dükkân, bazılarının ki de depo olarak kullanılırdı⁴³¹.

Resim 1. Hama Şehrinden Genel Bir Görünüm

(Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Hama,_Syria.jpg)

XVII. yüzyılın başlarında Hama’ya gelen Seyyah Polonyalı Simeon şehirdeki bütün yolların iki tarafında zeytin ve incir ağaçlarının olduğunu, yüksek bir dağın üzerindeki otuz Halep arşını kadar yüksek bir hurma ağacının dolap vazifesi görerek,

⁴³⁰ Abdulvedûd Bergûs, “TârîhuHamât”, s. 69.

⁴³¹ Abdulvedûd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 72-73.

suyu şehre akıttığını, şehirde eski, kârgir kiliseler ve mağaraların bulunduğunu, fakat hiçbir Hristiyan bulunmadığı için bunların harap olduğunu aktarır⁴³².

Yine XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi de; yukarı çarşı içinde yer alan Hama fatihi Ubeyde b. Cerrah Camii'nden bahsetmekte ve bu caminin önceleri bir kilise olduğunu, fetih sonrasında camiye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Yine Evliya Çelebi şehirdeki Güzelce Kasım Paşa Camii ile 72 sıbyan mektebi ve 7 tekkeden bahsetmekte, su dolabı ve kemerleri ile şehrin bütün cami, saray ve tekkelerin su ihtiyacının karşılandığını söylemektedir⁴³³.

Bütün bu anlatılanlardan hareketle, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hama'nın mamur, bağ ve bahçelerle donatılmış güzel ve bakımlı bir şehir olduğu söylenebilir.

2.1.1.2. Mahalleler

İslam şehirlerinde mahallelerin oluşmasında dinin önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu bağlamda mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştiği şehir kesimi şeklinde tanımlanmıştır⁴³⁴. Bazı batılı araştırmacılar, çeşitli dini ve etnik gruplara göre şehrin bölge ve semtlere ayrılmasının İslam şehrinin en önemli özelliğinden biri olduğunu vurgulamışlardır⁴³⁵.

Osmanlı şehirlerinde mahallenin en önemli özelliği temel yönetim birimi olmasıdır. Vergi yükümlüsü reâyâ tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına bulundukları mahallelere göre ismen yazılmış, oturdukları binaların hangi mahalle sınırları içinde bulunduğu belirlenmiştir. Mahalle halkı birbirine müteselsilen kefildir. Yani mahallelerinde meydana gelen bir olayın aydınlığa kavuşturulmasında ve doğan bir zararın karşılanmasında ortaklaşa sorumludur. Böylece, vergi mükelleflerinin hakkıyla tespiti ve vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması ile merkezî otoritenin ve genel dirlik düzenin lâıykıyla kurulması amaç edinilmiştir⁴³⁶. Mahallenin tanımı yapılırken bu sosyal durum göz önüne alınmış, genel hatlarıyla üyelerinin ortak bir

⁴³² Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, Baha Matbaası, İstanbul, 1964, s. 151

⁴³³ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, s.41.

⁴³⁴ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S. IV, İstanbul, 1984, s. 69.

⁴³⁵ Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mahalle", *DİA*, 27, Ankara, 2003, s.324.

⁴³⁶ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 147. Ayrıca bkz. Abdullah Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda KefâletUsûlü", içinde: Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon, 1998, s. 98-114.

mabette ibadet ettikleri ve nüfusu yaklaşık 1.000 kişiden oluşan yerleşim birimi olarak belirtilmiştir⁴³⁷.

Osmanlı şehrinde, mahallelerin bir sosyal birim olarak önemli rolleri vardı. Çünkü mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerd⁴³⁸.

İslam şehirlerinde Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar birbirinden ayrı mahallelerde yaşadıkları gibi, Müslümanlar arasında da Türkmenler, Kürtler ve Araplar gibi farklı etnik gruplar birbirinden ayrı olarak kendi mahallelerinde yaşayabiliyorlardı⁴³⁹. Mesela, Hama’da Yahudiler kendi adlarıyla anılan Yahudiyân mahallesinde yaşarken, Hristiyanlar da Nasârâ adlı mahallede yaşamaktaydılar⁴⁴⁰. Müslüman gruplar içerisinde Kürtler Rasyîn ve Ce‘âbire mahallelerindeki *Ekrâd* adlı iki ayrı sokakta ikamet ederken⁴⁴¹, Türkmenler de Tell, Bâbü’l-Cisr ve el-Murâbit mahallelerinde yer alan ve *Türkman* adını taşıyan üç ayrı sokakta yaşamaktaydılar⁴⁴². Nitekim Türkmenler’in oturdukları bu sokaklardan biri XVII. yüzyılda “mahalle” statüsü kazanmıştır. Ayrıca, Türkmenler Muhâlîbe ve Câmi‘ü’l-Kâk et-Tahta adlı mahallelerde de yerleşmişlerdi⁴⁴³. Fakat İslâm şehirlerinin genel yapısı böyle olmakla birlikte, bu yapı her zaman ve her yerde değişmez bir kural da değildi. Farklı kabilelere mensup olan Müslümanlar iç içe yaşadıkları gibi, Müslüman ve gayrimüslimler de birçok mahalle ve sokakta birbirine komşu olabiliyordu⁴⁴⁴.

Öte yandan mahalleler, yalnız sosyal türdeşlerden ibaret yerleşim yerleri olmayıp, aynı zamanda yönetim gayesi için bir araya gelmiş insan topluluklarını da ifade etmekteydi⁴⁴⁵. Her mahallenin başında mahalle sakinlerinin sorunlarıyla ilgilenen ve devlet ile mahalle sakinleri arasındaki ilişkilerde aracı rolünü oynayan bir *kethüda* bulunuyordu ki, Hama’da buna *Şeyhü’l-Hâre* deniyordu⁴⁴⁶.

⁴³⁷ Ali Murat Yel-Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”, s. 325.

⁴³⁸ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.145.

⁴³⁹ Ira M. Lapidus, “Muslim Urban Society in Mamlûk Syria”, *The Islamic City*, Oxford, 1970, s. 196-197.

⁴⁴⁰ TKA, *TD*, nr.92, v. 34^b, 35^a.

⁴⁴¹ TKA, *TD*, nr.92, v. 21^b, 23^a.

⁴⁴² BOA, *TD*, nr.564, s. 51, 58, 60; TKA, *TD*, nr.92, v. 25^b, 29^b.

⁴⁴³ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye Türkmenleri”, *Türkler*, 10, Ankara, 2002, s. 413-421; aynı yazar, XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2002), s. 325-340.

⁴⁴⁴ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama”, *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C.III, S.1, Elazığ, 2005, s. 29-30.

⁴⁴⁵ Ira M. Lapidus, “Muslim Urban Society”, s. 197.

⁴⁴⁶ Abdulvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât”, s. 75.

Osmanlı idaresinde Hama'nın 1526'da 12, 1570'te 21 ve 1594 yılında da 22 mahallesi mevcuttu (bkz. Tablo-6). Fakat 1526 yılındaki veriler gerçek durumu yansıtmamaktadır. Çünkü bu dönemi aydınlatan tahrir defterinde mahallelerin yer aldığı kısım eksiktir. Bu sebeple bu dönemde mahallelerin durumu ve nüfusu konusunda sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.

1570'te Hama Şehri'ndeki 21 mahallenin 20'sinde Müslümanlar 1'inde ise Hıristiyanlar yaşıyordu. 1594'te de durum pek farklı değildi. Müslüman ve Hıristiyan mahallelerine ilaveten daha önce cemaat olarak kendilerinden bahsedilen Yahudilerin de artık bir mahallesinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla mahalle sayısı 1594'te 22'ye yükselmiştir.

Tablo 6. Hama Şehrinin Mahalle Taksimatı (1526-1594)

Sıra No	Yıllar		
	1526 ⁴⁴⁷	1570 ⁴⁴⁸	1594 ⁴⁴⁹
1	‘Aliliyât-ı Fevkâ	‘Aliliyâtü’l-Fevkâ	‘Aliliyâtü’l- Fevkâ
2	‘Aliliyât-ı Tahtâ	‘Aliliyâtü’l-Tahtâ	‘Aliliyâtü’l- Tahtâ
3	Bâbü’l-Cisr	Bâbü’l-Cisr	Bâbü’l-Cisr
4	Ce‘âbire	Câmiü’l-Kâk et-Tahtâ	Câmiü’l-Kâk et-Tahtâ
5	Câmiü’l-Kâk el-Fevkâ	Câmiü’l-Kâk el-Fevkâ	Câmiü’l-Kâk el-Fevkâ
6	Cevvü’l-Medîne	Ce‘âbire	Ce‘âbire
7	Havârna nam-ı diğer Seydî Abdullah el-Fevkâ	Cevvü’l-Medîne	Cevvü’l-Medîne
8	Hâzır	Havârna nam-ı diğer Seydî Abdullah el-Fevkâ	Havârna nam-ı diğer Seydî Abdullah el-Fevkâ
9	Mu‘teziliyye-i Kıbliyye	Hâzır	Hâzır
10	Mu‘teziliyye-i Şimâliyye	Meşârika	Meşârika
11	Murâbit	Mu‘teziliyye-i Kıbliyye	Mu‘teziliyye-i Kıbliyye
12	Rasyîn	Mu‘teziliyye-i Şimâliyye	Mu‘teziliyye-i Şimâliyye
13		Muhâlibe	Muhâlibe
14		Murâbit	Murâbit
15		Rasyîn	Rasyîn
16		Safsâfa	Safsâfa
17		Şâri‘at-i Bâbü’l-Garbî mine’ş-Şimâlî	Şâri‘at-i Bâbü’l-Garbî mine’ş-Şimâlî
18		Şeyh Abdullah	Şeyh Abdullah
19		Şeyh Osman	Şeyh Osman
20		Tell	Tell
21		Nasârâ	Yahûdiyân
22			Nasârâ

⁴⁴⁷ 1526 tarihli tahrir defterinde Hama’daki 12 mahallenin kaydı mevcuttur. Fakat, defterin sayfaları eksik olduğundan çok sayıdaki mahalle de yer almamaktadır.

⁴⁴⁸ BOA, TD, nr.564, s. 10-64.

⁴⁴⁹ TKA, TD, nr.92, v. 5^b-35^a.

Mahallelerin bir kısmı eski şehri çepeçevre kuşatan duvarların iç kısmında yani surların içinde, bir bölümü de bu duvarların dışında yer alıyordu. Duvarların dışında kurulmuş olan mahalleler, sur içinde yer alan mahallelerden sayıca daha fazlaydı. Sur dışındaki mahallelerin bir kısmı şehre sonradan gelip yerleşenler tarafından kurulmuş (meselâ, Türkmen ve Ekrâd yerleşim birimleri), bir kısmı da nüfus artışı veya halkın duvarların dışındaki bağ ve bahçelerine daha yakın olan alanlar ile ticaret yolları üzerindeki alanlarda yerleşmeleri sonucunda kurulmuştur. Bu durum şehrin, Memluk ve Osmanlı dönemlerinde bir “iç il” olması ve artık dış tehditlere maruz kalmamasından kaynaklanmıştır⁴⁵⁰.

XVI. yüzyılda Hama’daki büyük mahalleler “zukâk” (sokak) adı verilen alt idarî birimlere taksim edilmişti. Buna göre şehirde; 1570’te 42, 1594’te de 94 sokak yer alıyordu. Hama’da en fazla sokak *Hâzır* adlı mahallede yer alıyordu ve bu mahallenin 1570’te 6, 1594’te de 17 tane sokağı vardı. *Cevvü’l-Medîne ma’a Şâri’at-i Bâbü’l-Garbî mine’l-Kıblî ve Zukâk-ı Bâbü’l-Meğar* adlı iskân bölgesinin sokak sayısı da 1570’te 3, 1594’te 16 idi. Diğer mahallelerin ise 2 ila 8 arasında değişen sokakları vardı. Buna karşın, ‘Aliliyât-ı Tahtâ, Mu‘teziliyye-i Kibliyye, Şeyh Abdullah, Şeyh Osman, Muhâlibe ve Câmi‘ü’l-Kâk et-Tahtâ adlı mahallelerin sokakları yoktu.

2.1.1.3. Fizikî Yapılar

2.1.1.3.1. Kale (Hama Kalesi)

Halep, Şam, Trablusşam ve diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Hama Şehri’nde de şehrin korunması maksadıyla yapılmış bir kale bulunmaktaydı. Bu kale aynı zamanda bir yönetim birimi özelliğini de taşıyordu. Kale yönetiminden ve korunmasından sorumlu çeşitli memurları vardı. Bunlar, başta dizdar olmak üzere, kethüda, topçular ve müstahfızlardı.

XVII. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde, Şenbetdâr Kalesi olarak isimlendirilen kalenin Âsi Nehri kenarında yığma bir tepe üzerinde ve kesme taştan yapıldığını, iç il olmasından dolayı burçlarının çok iyi durumda olmadığını ve dört tarafında hendeğinin bulunmadığını anlatır. Ayrıca kalenin dizdarı ve çeşitli neferatı olduğundan da bahseder⁴⁵¹. Fakat günümüzde kaleden geriye bir şey kalmamıştır. Kale, sadece bir toprak tepeden ibarettir (bkz. Resim-2). Bu tepede,

⁴⁵⁰ Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama”, s. 31-32.

⁴⁵¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, s.41.

1930’da Danimarkalıların yaptıkları kazılar sırasında kalenin bazı duvarları ortaya çıkmıştır. Ayrıca birkaç bin yıl öncesine ait yapı buluntuları ile Hitit dönemine ait aslan heykelleri de bulunmuştur. Moğol istilas ve 1548 depremi sırasında kalenin tamamen yıkıldığı tahmin edilmektedir⁴⁵².

Resim 2. Günümüzde Hama Kalesi

2.1.1.3.2. Camiler

Evkaf defterlerine göre Hama Şehri’nde XVI. yüzyılın ikinci yarısında toplam olarak 18 tane cami bulunmaktaydı. Bunlar, mescitlerden farklı olarak, Cuma namazı da kılınabilen ibadet mekânlarıydı.

2.1.1.3.2.1. Ulu Camii (Câmi‘ü’l-Kebîr)

Sukû’l-‘Ala Camii ve Ebu Ubeyde Camii adlarıyla da bilinmektedir⁴⁵³. Ulu Camii, Suriye’deki erken İslâm mimarisinin ilk örneklerinden biridir. Bina, Suriye’nin

⁴⁵² Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, Dımaşk, 1964, s. 39-40.

⁴⁵³ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 51.

fethi sırasında 636 yılında kiliseden camiye dönüştürülmüştür⁴⁵⁴. Emeviler zamanında yapılan tadilatla batıdaki üç açıklıklı kapısı kapatılarak giriş kuzeyden verilmiş, güney duvarına bir mihrap nişi ve önüne de revaklı bir avlu ilave edilmiştir. Abbasi Halifesi Mehdi-Billah döneminde (775-785) yapılan tamirattan sonra 1135 yılında İmâdüddin Zengi zamanında kare planlı minare eklenmiş, Eyyubiler'in Hama meliki el-Melikü'l-Muzaffer III. Mahmud (1284-1298) camiyi tamir ettirerek bitişiğine bir türbe ile bir medrese yaptırmış ve 1428 yılında da İbrahim el-Hâşimi avlunun doğu revakını küçük bir harim haline getirip giriş kapısını yenilemiştir. 1982 Hama olaylarında büyük ölçüde tahrip edilen cami yeniden restorasyona alınmıştır. Cami, bitişiğindeki türbe ve medrese ile birlikte kible yönünde uzanan harim mekânı ve büyük bir avludan müteşekkil olup Şam Emeviyye Camii gibi, orijinal taraflarını fazla yitirmeden günümüze ulaşmıştır⁴⁵⁵.

Evkaf kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1562 yılında caminin gelirleri toplamı 15.694 akçe idi. Bunun 9.624 akçesi personel maaşına harcanmakta, geriye kalan 6.070 akçesi ise caminin na'ûrası ile evkafın mühimmatı için kullanılmaktaydı⁴⁵⁶. 1573 yılına gelindiğinde caminin vakıf geliri 15.547 akçeye düşmüştür. Bunun 9.724 akçesi personel maaşları ile zeytinyağı, hasır ve kandiller için harcanır, kalan 5.823 akçesi ise cami ve na'ûrası ile evkafın mühimmatı için kullanılırdı⁴⁵⁷.

Vakfın nazır ve mütevellisinden başka camide, hatip, imam, biri reis olmak üzere sekiz müezzin, muvakkit, ferraş ve şeğğal, kürsihan, bevvab, kâtip, câbi ve muarriif olmak üzere 18 personel görev yapmaktaydı. Öte yandan camide görev yapan müezzinler için ayrı bir vakıf daha kurulmuştu. Fakat bu vakfın bahse konu olan tarihlerde herhangi bir geliri yoktu. Yine Muhammed b. Abdülkadir b. İzzeddin el-Mesbâni tarafından kurulan bir vakıftan da, cüz okunması ve Allah kelâmının konuşulması maksadıyla bir cihet ayrılmıştı. Bunun geliri ise 300 akçe idi⁴⁵⁸.

2.1.1.3.2.2. Abdurrahman Camii

Hazır mahallesinde bulunan, fakat bugün mevcut bulunmayan bu caminin vakıf geliri 1562 yılında 3.038 akçe olup bunun 2.900 akçesi personel maaşı için harcanır,

⁴⁵⁴ Bernard O'Kane "The Great Mosque of Hama Redux", içinde: Bernard O'Kane, *Creswell Photographs Re-examined: New Perspectives on Islamic Architecture*, American University in Cairo Press, 2009, s. 220; Abdüsselam Uluçam, "Hama Ulucamii", *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 398.

⁴⁵⁵ Abdüsselam Uluçam, "Hama Ulucamii", s. 398.

⁴⁵⁶ BOA, TD, nr.336, s. 5-7.

⁴⁵⁷ BOA, TD, nr.519, s. 9-11.

⁴⁵⁸ BOA, TD, nr.519, s. 11.

geri kalan 138 akçesi ise evkafın mühimmatına ayrılırdı⁴⁵⁹. 1573 yılında ise cami vakfı gelirinin bin akçe artarak 4.038 akçe olduğunu görmekteyiz. Bu gelir, çeşitli mezra mahsullerinden elde edilmekteydi. Bunun 2.900 akçesi personel maaşına harcanırken geri kalan 1.138 akçesi ise vakfın mühimmatına sarf olunmaktaydı⁴⁶⁰.

2.1.1.3.2.3. İmam Hüseyin Camii ve Mescidi

Cami, kalenin güneybatısında yer almaktadır. 1157’de meydana gelen büyük depremde ciddi zarar görmüş, ancak 1180 yılında Nureddin tarafından yeniden inşa edilmiştir. Burası Hama Ulu Camii’nin 100 m. batısında yer almaktadır. 1982 olaylarında tamamen harabeye dönmüş olsa da Suriye yönetimi tarafından daha sonra eski formda yeniden inşa edilmiştir. Bu yapı M.S. III. yüzyılda Roma tapınağının güneydoğu kısmında bir kilise olarak inşa edilmiş ve Emeviler döneminde camiye dönüştürülmüştür. Cami girişinin doğu duvarında Roma malzemesi kullanılmıştır. Batı duvarında ise muhtemelen VI. yüzyıla ait Yunanca bir kitabe yer almaktadır. Avlusu tonozlu revaklarla çevrili olan caminin kubbesi 1280 yılında Eyyubi Sultanı Melikü’l-Muzaffer tarafından, iki minaresi ise Memlûk yöneticileri tarafından yapılmıştır⁴⁶¹.

Caminin vakıf geliri çeşitli arazi mahsulleri ile gayrimenkullerden oluşuyordu. 1562 yılında toplamda 3.138 akçe olan vakıf gelirinin 2.842 akçesi personel maaşları için, 296 akçesi de caminin yağ ve hasır ihtiyacı için kullanılıyordu⁴⁶². 1573 yılında ise vakfın geliri 3.502 akçe idi. Bunun 2.842 akçesi vakıfta çalışan 9 personelin maaşına harcandıktan sonra, geri kalan 660 akçesi de caminin yağ, hasır ve mühimmatını karşılamak üzere ayrılıyordu⁴⁶³.

2.1.1.3.2.4. Şeyh ‘Ulvân Camii

Cami, adını Hama eşrafından olan ‘Ulvân ailesine mensup ve 1529 yılında ölen Şeyh ‘Ulvân’dan almıştır⁴⁶⁴. ‘Alîlîyâtü’t-Tahtâ mahallesinde yer alan bu caminin vakıf geliri 1562 yılında 4.490 akçeden oluşmaktaydı. Bunun 3.780 akçesi personel maaşları için, geriye kalan 710 akçesi ise caminin yağ, hasır ve mühimmatı için ayrılmıştı⁴⁶⁵.

⁴⁵⁹ BOA, TD, nr.336, s. 8.

⁴⁶⁰ BOA, TD, nr.519, s.12-13.

⁴⁶¹ Ross Burns, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, s. 164.

⁴⁶² BOA, TD, nr.336, s. 9.

⁴⁶³ BOA, TD, nr.519, s. 13-14.

⁴⁶⁴ James A. Reilly, *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, Lang, 2002, s. 28.

⁴⁶⁵ BOA, TD, nr.336, s. 9-10.

1573 yılına gelindiğinde ise vakfın gelir toplamı 4.590 akçeye yükselmiştir. Bunun 3.780 akçesi personel maaşlarına harcanırken geri kalan 810 akçesi de caminin yağ ve hasır gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrılmıştı.⁴⁶⁶

2.1.1.3.2.5. Karaca Camii

Bugün mevcut olmayan bir camidir. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarında cami vakfının kuruluş tarihi hicri 879 (miladi 1474-75) olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla caminin inşa tarihini de, bu bilgiden hareketle 1474-1475 olarak verebiliriz. Vakfının toplam geliri 11.238 akçeden oluşmaktaydı. Bunun 2.840 akçesi vakıf ve cami personelinin maaşlarına harcanırken, geriye kalan 7.398 akçesi de caminin imareti ve diğer masrafları için ayrılmıştı⁴⁶⁷.

2.1.1.3.2.6. İbn Mes‘ud Camii

Günümüze ulaşmayan, fakat XVI. yüzyılda mevcut olan bu caminin vakfı çeşitli gayrimenkuller ve arazi mahsullerinden sağlanmakta olup, 1562 ve 1573 yıllarında toplam geliri 1.914 akçe idi. Bunun 1.500 akçesi vakıfta çalışan personelin maaşı için kullanılırken, geriye kalan 414 akçesi de caminin yağ ve hasır ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştı.⁴⁶⁸

2.1.1.3.2.7. Sultan Melik Efdal Camii

Sultan Melik Efdal tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu cami günümüze ulaşmamıştır. Fakat XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehir halkına hizmet veriyordu. Evkaf defterlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, vakfının gelir miktarı 1562 yılında 7.934 akçe olup bunun 2.834 akçesi personel maaşları için, geriye kalan 5.100 akçesi de caminin mühimmatı ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı⁴⁶⁹. 1573 yılında cami vakfının geliri artarak 8.578 akçeye çıkmıştır. Bu gelirin tamamı çeşitli arazi mahsulleri ve gayrimenkul kiralardan oluşmaktaydı. Gelirin 4.560 akçesi personel maaşına harcandıktan sonra, geriye kalan 4.018 akçe vakfın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrılmıştı.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ BOA, TD, nr.519, s. 14.

⁴⁶⁷ BOA, TD, nr.336, s. 10-11; BOA, TD, nr.519, s. 15.

⁴⁶⁸ BOA, TD, nr.336, s. 11-12; BOA, TD, nr.519, s. 15-16.

⁴⁶⁹ BOA, TD, nr.336, s. 12-13.

⁴⁷⁰ BOA, TD, nr.519, s. 17.

2.1.1.3.2.8. Nûrî Camii

Melik Nureddin eş-Şehid tarafından yaptırılmıştır. Bu hususu aydınlatan caminin batı ve kuzey girişlerinde hicri 558 (m. 1163) tarihli kitabeler bulunmaktadır. Cami, mevki olarak Asi Nehri'nin batı kısmında ve kalenin güney çıkışında yer almaktadır (bkz. Resim-3). Meyilli bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Daha sonra doğu cephesine bir revak ilave edilmiştir. Bu revak üstünde üç kubbe yer almaktadır. Revak içerisinde bir mihrap bulunmakta, mihrabın üstündeki süsleme ve izafetler bunun el-Melik Ebü'l-Fida döneminde yapıldığına işaret etmektedir⁴⁷¹.

Camiye ait vakıf gelirinin tamamı arazi mahsullerinden sağlanmaktaydı. 1562 yılında 4.776 akçeden oluşan vakıf gelinin 4.140 akçesi personel maaşları, geriye kalan 632 akçesi de caminin mühimmatı ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı⁴⁷². 1573 yılında ise vakfın toplam geliri 6.690 akçeden oluşmaktaydı. Bunun 4.460 akçesi personel maaşları için harcanırken, geriye kalan 2.230 akçesi de cami ve vakfın çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştı.⁴⁷³

Resim 3. Nûrî Camii

⁴⁷¹ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 52.

⁴⁷² BOA, *TD*, nr.336, s. 13-14.

⁴⁷³ BOA, *TD*, nr.519, s. 18-19.

2.1.1.3.2.9. Cemaleddin Camii

Bu cami bugün mevcut olmamakla birlikte XVI. yüzyılda şehir halkına hizmet veriyordu. Caminin 1562 yılında 1.181 akçe vakıf geliri vardı. Bunun 650 akçesi personel maaşları için ve 531 akçesi de cami ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁴⁷⁴ 1573 yılında ise vakfın geliri 1.381 akçeye yükselmiş olup, bunun 650 akçesi personel maaşlarına harcanmaktaydı. Geriye kalan 731 akçesi de caminin mühimmatına ayrılmıştı.⁴⁷⁵

2.1.1.3.2.10. Argûn Camii

Asi Nehri yakınında yer alan Argun Camii'nin yıllık vakıf geliri 100 akçe olup bunun tamamı caminin yağı ve hasırı için sarfedilmekte, şayet artarsa imam ve hatibe verilmekteydi⁴⁷⁶. Argun Camii, XVI. yüzyılda mevcut olmakla birlikte günümüze kadar ulaşmamıştır.

2.1.1.3.2.11. 'Alîlîyatü'l-Fevkâ Camii

'Alîlîyatü'l-Fevkâ mahallesinde yer alan, fakat günümüze ulaşamayan bu caminin XVI. yüzyılın ikinci yarısı içindeki toplam vakıf geliri 276 akçe idi. Bunun 200 akçesi personel maaşına harcanmakta, geriye kalan 76 akçe ise caminin aydınlatılmasında kullanılan yağı ve sergisinde kullanılan hasırı ile diğer mühimmatına ayrılmaktaydı⁴⁷⁷.

2.1.1.3.2.12. Kâk Camii

Cami, Kâk mahallesinde yer almaktaydı. Günümüze kadar ulaşamayan bu caminin 1562 ve 1573 yıllarında toplam 762 akçe vakıf geliri vardı. Bunun 460 akçesi personel maaşları için harcanırken geriye kalan 302 akçesi de caminin yağ ve hasır ihtiyacı ile sair mühimmatına ayrılmıştı⁴⁷⁸.

2.1.1.3.2.13. Rahiyyin Camii

Cami, Tahte's-Şecere mahallesinde bulunmaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında cami vakfının toplam geliri 2.258 akçe olup bunun 1.980 akçesi personel maaşları için

⁴⁷⁴BOA, TD, nr.336, s. 14.

⁴⁷⁵BOA, TD, nr.519, s. 19.

⁴⁷⁶BOA, TD, nr.336, s. 16; BOA, TD, nr.519, s. 19.

⁴⁷⁷BOA, TD, nr.336, s. 15; BOA, TD, nr.519, s. 20.

⁴⁷⁸BOA, TD, nr.336, s. 15-16, BOA, TD, nr.519, s. 20

harcanmakta, geriye kalan 278 akçesi de caminin yağına, hasırına ve mühimmatına sarf olunmaktaydı⁴⁷⁹. Rahiyyin Camii de günümüze ulaşamamıştır.

2.1.1.3.2.14. Dehşe Camii

Günümüzde mevcut olmayan Dehşe Camii, Bâbü'l-Cisr mahallesinde bulunmaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında Cami vakfının geliri arazi mahsullerinden sağlanmakta olup 2.740 akçeden oluşmaktaydı. Bunun 1.980 akçesi personel maaşları için harcanırken geriye kalan 760 akçesi de caminin yağı, hasırı ve mühimmatı için sarf olunmaktaydı.⁴⁸⁰

2.1.1.3.2.15. Aşkar Camii

Aşkar Camii, Berâdi'yye Çarşısı'nda yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yılları evkaf defterlerine göre cami vakfının toplam geliri 1.146 akçeden oluşmaktaydı ve bunun 1.044 akçesi personel maaşlarına harcanırken kalan 102 akçesi de caminin yağı, hasırı ve mühimmatı için kullanılmaktaydı⁴⁸¹. Bu cami de günümüze ulaşamamıştır.

2.1.1.3.2.16. Cenablı Camii

Günümüzde mevcut olmayan bu cami, Bâbü'l-Kıblî mahallesinde yer almaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında caminin toplam vakıf geliri 228 akçe idi. Bunun 200 akçesi camide çalışan iki personelin maaşı için harcanır, kalan 28 akçesi de caminin yağ, hasır ve sair mühimmatı için ayrılırdı⁴⁸².

2.1.1.3.2.17. Murabıt Camii

Cami, Murabıt mahallesinde bulunmaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 1.027 akçe olup, bunun 680 akçesi camide çalışan üç personelin maaşına ayrılmıştı. Geri kalan 347 akçesi de caminin aydınlatılmasında kullanılan yağ ve sergisinde kullanılan hasır ile doğabilecek diğer masraflar için kullanılmaktaydı⁴⁸³. Murabıt Camii de günümüze ulaşmamıştır.

⁴⁷⁹ BOA, TD, nr.336, s. 16-17, BOA, TD, nr.519, s. 21-22.

⁴⁸⁰ BOA, TD, nr.336, s. 17, BOA, TD, nr.519, s. 22.

⁴⁸¹ BOA, TD, nr.336, s. 17-18, BOA, TD, nr.519, s. 23.

⁴⁸² BOA, TD, nr.336, s. 18, BOA, TD, nr.519, s. 23-24.

⁴⁸³ BOA, TD, nr.336, s. 19, BOA, TD, nr.519, s. 24.

2.1.1.3.2.18. Denûk Camii

Cami, Şeyh Abdullah mahallesinde yer almaktaydı. Günümüze ulaşmamakla birlikte XVI. yüzyılda şehir halkına hizmet vermeye devam ediyordu. Caminin vakıf geliri 1562 ve 1573 yıllarında 268 akçe olup bunun 200 akçesi vakıfta çalışan üç personelin maaşı için harcanıyordu. Kalan 68 akçe ise yağ, hasır ve mühimmata sarf edilmek üzere vakfa bırakılıyordu⁴⁸⁴.

2.1.1.3.2.19. Hayyat Camii

Nehrin sağ kıyısında inşa edilmiştir. Kalenin kuzey çıkışı karşısında yer alır. İçerisinde Eyyubi kültürel mirasını barındırmaktadır. Ziyaretçilerin en fazla dikkatini çeken kısmı kapı üzerindeki mermer kitabelerdir. Bunlardan biri, cami içerisinde kuzeybatı köşesinde yer alan el-Melik İsmail Ebu'l-Fida'nın mezarını gösterir. Bu kitabe hicri 732 (M. 1332) tarihlidir. Hayyat Camii ismini içerisinde bulunan mermer direkler üzerindeki birbirine dolanmış iki yılan motifinden almaktadır. Bu direkler üzerinde de hicri 727 (M. 1326-27) tarihli bir kitabe bulunmaktadır⁴⁸⁵.

Evkaf defterlerinde bu isimde bir camiden söz edilmemektedir. Bunun vakıflarının olmaması da pek mantıklı görünmüyor. Aksi takdirde caminin günümüze ulaşması pek mümkün olmazdı. Muhtemelen evkaf defterlerinde farklı bir isimde zikredilmiştir. Fakat mevcut verilerle bunun hangisi olduğu konusunda kesin bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Bu sebeple Hayyat Camii'ni ayrı bir başlık altında incelemeyi uygun gördük.

2.1.1.3.3. Mescitler

Evkaf defterlerinde Hama Şehri'nde yer alan toplam 51 tane mescitten bahsedilmektedir. Fakat bu mescitlerin hiçbirisi günümüze kadar ulaşmadığı için bunların fiziksel özellikleri hakkında bilgi vermemiz de mümkün olmamaktadır. Bu sebeple evkaf defterlerindeki verilerden hareketle, sadece mescit vakıflarının yıllık toplam gelir ve giderleri tespit edilebilmiştir.

⁴⁸⁴ BOA, TD, nr.336, s. 20, BOA, TD, nr.519, s. 26

⁴⁸⁵ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 54

2.1.1.3.3.1. Haşimiye Mescidi

Evkaf defterlerinde bu mescidin Ulu Camii içerisinde olduğundan söz edilmektedir. Fakat bunun ayrı vakfı vardı ve 1562 yılında yıllık geliri 961 akçe idi. Bunun 900 akçesi personel maaşlarına harcanırken kalan 61 akçesi de mescidin yağ ve hasır ihtiyacı ile sair mühimmatına sarf olunmaktaydı⁴⁸⁶. 1573 yılında vakıf yıllık gelirinin 1.048 akçeye çıktığını görmekteyiz. Bunun 900 akçesi vakıf personelinin maaşına, 148 akçesi de yağ, hasır ve mühimmatına harcanmak üzere ayrılmıştı.⁴⁸⁷

2.1.1.3.3.2. ‘Âşûre Mescidi

Bu mescit, Mu‘teziliye mahallesinde yer almaktaydı. Mescit vakfının geliri 1562 yılında 360 akçe olup, bunun 280 akçesi vakıfta çalışan iki personelin maaşı için harcanmakta, geriye kalan 80 akçesi de mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için ayrılmaktaydı⁴⁸⁸.

2.1.1.3.3.3. İshak Mescidi

İshak Mescidi, Babü'l-Meğar mahallesinde yer almaktaydı. Mescit vakfının geliri arazi mahsullerinden sağlanmakta olup, 1562 ve 1573 yıllarında 280 akçe idi. Bunun 150 akçesi personel maaşları için harcanırken, kalan 130 akçesi de mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için ayrılırdı.⁴⁸⁹

2.1.1.3.3.4. Fevkânî Mescidi (Şeyh Ali Camii)

Şeyh Ali Camii olarak da bilinen bu mescit, Meşârika mahallesi sınırları içerisinde yer alıyordu. Mescit vakfının toplam geliri 1562 ve 1573 yıllarında 172 akçe olup, bunun tamamı vakfın ihtiyaçları için harcanıyordu.⁴⁹⁰

2.1.1.3.3.5. Şeyh Bîrî Zâviyesi Mescidi

Kevâkibî Zâviyesi adıyla da bilinen bu mescit, Muhâlîbe mahallesinde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yılları evkaf defterlerine göre vakfının toplam geliri 1.040

⁴⁸⁶ BOA, TD, nr.336, s. 7-8.

⁴⁸⁷ BOA, TD, nr.519, s. 11-12.

⁴⁸⁸ BOA, TD, nr.336, s. 21.

⁴⁸⁹ BOA, TD, nr.336, s. 21, BOA, TD, nr.519, s. 27-28.

⁴⁹⁰ BOA, TD, nr.336, s. 21, BOA, TD, nr.519, s. 28.

akçe idi. Bunun 820 akçesi mescitte çalışan personelin maaşları için harcanmakta, kalan 220 akçe de çeşitli ihtiyaçların karşılanması için vakfa bırakılmaktaydı.⁴⁹¹

2.1.1.3.3.6. Hacı Ahmed b. El-Harîrî Mescidi

Bu mescit, Muhâlîbe mahallesinde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 148 akçe olup, bunun 100 akçesi vakıfta imamet ve te'zin işlerini yürüten tek personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 48 akçe ise mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için harcanmaktaydı⁴⁹².

2.1.1.3.3.7. Re'sü'l-Bakal Mescidi

Muhâlîbe mahallesinde yer alan Re'sü'l-Bakal Mescidi'nin vakıf geliri hemen yanında bulunan bir dükkânın kirasından sağlanmaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında mescit vakfının gelir toplamı 100 akçe idi ve bunun 80 akçesi imamet ve te'zin görevini yürüten personelin maaşı için harcanıyordu. Kalan 20 akçesi ise mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için ayrılıyordu⁴⁹³.

2.1.1.3.3.8. Zeytûne Mescidi

Mansuriye Çarşısı'nın yakınında yer alan Zeytûne Mescidi'nin 1562 ve 1573 yıllarında vakıf geliri iki dükkânın kirasından sağlanmakta olup, toplamda 360 akçe idi. Bunun 200 akçesi vakıfta imamet ve te'zin işlerini yürüten Abdurrahman adındaki personele maaş olarak verilmekteydi. Geriye kalan 160 akçesi ise mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılıyordu⁴⁹⁴.

2.1.1.3.3.9. Fevkânî Mescidi

Fevkânî Mescidi, mevki olarak Şecere Mahallesi'nde ve Beşâre kuyusunun yakınında yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yılları evkaf defterlerine göre vakfının toplam geliri 240 akçe idi. Bunun 170 akçesi iki personeline maaş olarak verilmekte, geriye kalan 80 akçe ise mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için kullanılmaktaydı.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ BOA, TD, nr.336, s. 21-22, BOA, TD, nr.519, s. 28.

⁴⁹² BOA, TD, nr.336, s. 22, BOA, TD, nr.519, s. 29.

⁴⁹³ BOA, TD, nr.336, s. 22, BOA, TD, nr.519, s. 29.

⁴⁹⁴ BOA, TD, nr.336, s. 23, BOA, TD, nr.519, s. 29.

⁴⁹⁵ BOA, TD, nr.336, s. 23, BOA, TD, nr.519, s. 30.

2.1.1.3.3.10. Abdusselam Mescidi

Abdusselam Mescidi, Meşârika Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında mescit vakfının geliri çeşitli gayrimenkul kiralardan sağlanmakta olup toplamda 1.188 akçe idi. Bunun 920 akçesi vakıfta çalışan dört personelin maaşını karşılamakta, geriye kalan 268 akçe ise mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı.⁴⁹⁶

2.1.1.3.3.11. Sarimüddin Mescidi

1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerinden Sarimüddin Mescidi ile ilgili edinebildiğimiz tek bilgi, çeşitli gayrimenkul kiralardan sağlanan vakıf geliri miktarının 5.249 akçe olduğudur⁴⁹⁷. Vakfın gider kalemleri ise belirtilmemiştir.

2.1.1.3.3.12. Tûleysî Mescidi

Tûleysî Mescidi, Mu'teziliyye-i Şimâliyye Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 40 akçe olup vakıfta çalışan personel bulunmadığı için bu miktarın tamamı mescidin yağ ve hasır ihtiyacı ile diğer mühimmatını karşılamak üzere kullanılmaktaydı.⁴⁹⁸

2.1.1.3.3.13. Zeytûne Mescidi

Mu'teziliyye-i Şimâliyye Mahallesi'nde yer alan bu mescidin, 1562 ve 1573 yıllarında 100 akçe toplam vakıf geliri vardı. Vakıftan maaş alan personeli bulunmadığı için bu gelirin tamamı mescidin yağ ve hasır ihtiyacı ile mühimmatı için kullanılmaktaydı.⁴⁹⁹ Hama'da Zeytûne adlı iki mescit daha mevcut olup, bunlar da Kak ve Havârna adlı mahallelerinde yer alıyordu.

2.1.1.3.3.14. İbnü'l-Buhum Mescidi

Mu'teziliyye-i Şimâliyye Mahallesi'nde yer alan bir başka mescit de İbnü'l-Buhum Mescidi idi. Mescidin toplam vakıf geliri 1562 ve 1573 yıllarında 178 akçe idi.

⁴⁹⁶ BOA, TD, nr.336, s. 23, BOA, TD, nr.519, s. 30.

⁴⁹⁷ BOA, TD, nr.336, s. 24, BOA, TD, nr.519, s. 31.

⁴⁹⁸ BOA, TD, nr.336, s. 25, BOA, TD, nr.519, s. 32.

⁴⁹⁹ BOA, TD, nr.336, s. 25, BOA, TD, nr.519, s. 32.

Yine vakıftan maaşını alan personeli bulunmadığı için vakıf gelirinin tamamı mescidin yağ, hasır ve sair ihtiyaçları için kullanılıyordu⁵⁰⁰.

2.1.1.3.3.15. Şeyh Şems Mescidi

Cevvü'l-Medîne Mahallesi'nde yer alan Şeyh Şems Mescidi'nin vakıf geliri 1562 ve 1573 yıllarında 132 akçe idi. Vakıftan maaşını alan personeli bulunmadığı için vakıf gelirinin tamamı mescidin yağ, hasır ve sair ihtiyaçları için kullanılıyordu⁵⁰¹.

2.1.1.3.3.16. Şeyh Muhammed el-Mücmî(?)Mescidi

Bu mescit, Tahte's-Şecere Mahallesi'nde yer almaktaydı ve vakfının yıllık toplam geliri 1562 yılında 34 akçe idi. Vakıftan maaşını alan personeli bulunmadığı için vakıf gelirinin tamamı mescidin yağ, hasır ve sair ihtiyaçları için kullanılıyordu⁵⁰². 1573 yılında ise vakfının geliri 44 akçeye çıkmıştır.⁵⁰³

2.1.1.3.3.17. Havrân Mescidi

Havrân Mescidi, Bâbü'l-Kıblî Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın geliri çeşitli gayrimenkul kiralarından sağlanmakta olup toplamda 253 akçe idi. Bu gelirin 25 akçesi mescitte çalışan personele maaş olarak verilmekte, kalan 228 akçesi de mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrılmaktaydı.⁵⁰⁴

2.1.1.3.3.18. Kıblî Mescidi

Kıblî Mescidi Şeyh Abdullah Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfının toplam geliri 64 akçe idi. Vakıfta çalışan personel bulunmadığından bu gelirin tamamı mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ BOA, TD, nr.336, s. 25, BOA, TD, nr.519, s. 32.

⁵⁰¹ BOA, TD, nr.336, s. 25, BOA, TD, nr.519, s. 32.

⁵⁰² BOA, TD, nr.336, s. 26.

⁵⁰³ BOA, TD, nr.519, s. 33.

⁵⁰⁴ BOA, TD, nr.336, s. 26, BOA, TD, nr.519, s. 33.

⁵⁰⁵ BOA, TD, nr.336, s. 26, BOA, TD, nr.519, s. 33.

2.1.1.3.3.19. Nakûş Mescidi

Nakûş Mescidi, Bâbü'l-Cısr Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 54 akçe olup, vakıfta çalışan personel bulunmadığı için bu gelirin tamamı mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılıyordu⁵⁰⁶.

2.1.1.3.3.20. Zeytûne Mescidi

Zeytûne Mescidi, Kâk Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın geliri 96 akçe olup, vakıftan maaşını alan personeli bulunmadığından bu gelirin tamamı mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılıyordu⁵⁰⁷. Öte yandan Hama'da Zeytûne adlı iki mescit daha mevcut olup, bunlar da Mu'teziliyye-i Şimâliyye ve Havârna adlı mahallelerinde yer alıyordu.

2.1.1.3.3.21. 'Atâkî Mescidi

'Atâkî Mescidi, Rasyîn Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 96 akçe idi. Bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve diğer mühimmatı için harcanıyordu⁵⁰⁸.

2.1.1.3.3.22. Abdülvehhâb Mescidi

Mescit, 'Aliliyâtü't-Tahta Mahallesi'nde bulunan Şüm'an sahasında yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 220 akçe idi. Bunun 90 akçesi vakıfta çalışan iki personele maaş olarak verilmekteydi. Geriye kalan 130 akçesi ise mescidin yağ ve hasır ihtiyacının karşılanması ile önceden kestirilemeyen diğer işler için kullanılmaktaydı⁵⁰⁹.

2.1.1.3.3.23. Ebu'l-'Alâ Mescidi

Mescit, Câmi'ü'l-Kâk Mahallesi'nde yer almaktaydı. Mescit vakfına bir çeşme de dahil olup 1562 ve 1573 yıllarında toplam geliri 260 akçeydi. Vakıf geliriyle mescidin yağ, hasır ve önceden kestirilemeyen diğer ihtiyaçları karşılanıyordu⁵¹⁰.

⁵⁰⁶ BOA, TD, nr.336, s. 26, BOA, TD, nr.519, s. 33.

⁵⁰⁷ BOA, TD, nr.336, s. 27, BOA, TD, nr.519, s. 34.

⁵⁰⁸ BOA, TD, nr.336, s. 27, BOA, TD, nr.519, s. 34.

⁵⁰⁹ BOA, TD, nr.336, s. 27, BOA, TD, nr.519, s. 34.

⁵¹⁰ BOA, TD, nr.336, s. 27, BOA, TD, nr.519, s. 34-35.

2.1.1.3.3.24. İbnü'l-Veli(?) Mescidi

Bu mescit, Mu'teziliyye Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 50 akçe olup bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve mühimmatına ayrılmıştı.⁵¹¹

2.1.1.3.3.25. Benî Zâhir Mescidi

Mescit, Bâbü'l-Cisr Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın geliri 800 akçe olup bunun tamamı bir hamamdan sağlanmaktaydı. Gelirin 700 akçesi mescitte çalışan iki personelin maaşı olarak verilmekte, geriye kalan 100 akçe ise mescidin yağ ve hasır ihtiyacı ile sair mühimmatı için harcanmaktaydı.⁵¹²

2.1.1.3.3.26. Desem(?) Mescidi

Bu mescit, 'Aliliyâtü't-Tahta Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 1.082 akçe olup bunun 1.000 akçesi vakıfta çalışan üç personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 82 akçesi ise mescidin yağ, hasır ve sair mühimmatı için kullanılmaktaydı.⁵¹³

2.1.1.3.3.27. Ebu Salâh Mescidi

Ebü Salâh Mescidi, Tahtü's-Şecer Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 168 akçe idi ve bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için harcanıyordu.⁵¹⁴

2.1.1.3.3.28. Ali Çelebi Mescidi (Şahincibaşı Mescidi)

Şahincibaşı adı ile de bilinen bu mescit Safsâfa Mahallesi'nde yer almaktaydı. Mescid Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Ali Çelebi muhtemelen Şahincibaşı olarak görev yaparken bu mescidi inşa ettirmiştir. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 180 akçe olup bunun 160 akçesi burada çalışan iki personele maaş olarak verilmekte,

⁵¹¹ BOA, TD, nr.336, s. 28, BOA, TD, nr.519, s. 35.

⁵¹² BOA, TD, nr.336, s. 28, BOA, TD, nr.519, s. 35.

⁵¹³ BOA, TD, nr.336, s. 28, BOA, TD, nr.519, s. 36.

⁵¹⁴ BOA, TD, nr.336, s. 28, BOA, TD, nr.519, s. 35.

geriye kalan 20 akçe ise mescidin yağ, hasır ve diğer mühimmatı için kullanılmaktaydı⁵¹⁵.

2.1.1.3.3.29. İbn Seyf Mescidi

Bu mescit, Ce‘âbire Mahallesi’nde yer almaktaydı. Mescit vakfının toplam geliri 1562 ve 1573 yıllarında 112 akçe olup bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılıyordu⁵¹⁶.

2.1.1.3.3.30. Neccârîn Mescidi

Bu mescit, Hama çarşısında Tahin Hanı’nın yanında yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 384 akçe olup bunun 260 akçesi burada çalışan iki personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 124 akçe de mescidin yağ, hasır ve diğer mühim işleri için kullanılmaktaydı.⁵¹⁷

2.1.1.3.3.31. İbn Mâzen Mescidi (Musa Mescidi)

Musa Mescidi olarak da bilinen bu mescit, Bâbü’l-Cisr Mahallesi’nde yer almaktaydı. Mescit vakfının toplam geliri 1562 ve 1573 yıllarında 746 akçe olup bunun 546 akçesi burada çalışan iki personelin maaşına harcanmakta, geriye kalan 200 akçesi de mescidin aydınlatılmasında kullanılan yağ ve sergisinde kullanılan hasır ihtiyacı ile doğabilecek diğer mühim işler için kullanılmaktaydı⁵¹⁸.

2.1.1.3.3.32. ‘Ancârî Mescidi

Bu mescit, Bâbü’l-Garbî Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 140 akçe olup bunun 80 akçesi ile vakıfta çalışan iki personelin maaşı karşılanmakta, geriye kalan 60 akçesi de mescidin yağ, hasır ve diğer mühim ihtiyaçları için kullanılmaktaydı⁵¹⁹.

2.1.1.3.3.33. Nureddin Mescidi

Nureddin Mescidi, Bâbü’l-Garbî Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 234 akçe olup bunun 120 akçesi ile burada çalışan iki

⁵¹⁵ BOA, TD, nr.336, s. 29, BOA, TD, nr.519, s. 37.

⁵¹⁶ BOA, TD, nr.336, s. 29, BOA, TD, nr.519, s. 36.

⁵¹⁷ BOA, TD, nr.336, s. 29, BOA, TD, nr.519, s. 37.

⁵¹⁸ BOA, TD, nr.336, s. 30-31, BOA, TD, nr.519, s. 37-39.

⁵¹⁹ BOA, TD, nr.336, s. 31, BOA, TD, nr.519, s. 39.

personelin maaşı ödenmekte, geriye kalan 114 akçesi ile de vakfın yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları karşılanmaktaydı.⁵²⁰

2.1.1.3.3.34. Semmâr Mescidi

Şeyh Abdullah Mahallesi'nde yer alan bu mescidin 1562 ve 1573 yıllarında toplam vakıf geliri 34 akçe idi. Vakıfta çalışan personel bulunmadığı için gelirinin tamamı yağ, hasır ve diğer ihtiyaçlar için harcanıyordu.⁵²¹

2.1.1.3.3.35. Dukeys Mescidi

Dukeys adlı bu mescit, 'Aliliyâtü'l-Fevkâ Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 248 akçe idi. Bunun 150 akçesi ile vakıfta çalışan iki personelin maaşı karşılanmakta, geriye kalan 98 akçesi de mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁵²²

2.1.1.3.3.36. Şeyh Hâlid Mescidi

Safsâfa Mahallesi'nde yer alan bu mescidin yıllık vakıf geliri 1562 ve 1573 yıllarında 116 akçe idi. Bu gelirle vakfın yağ, hasır ve benzeri ihtiyaçları karşılanır, şayet artan olursa mescidin imamına verilirdi⁵²³.

2.1.1.3.3.37. el-Muhsin (Hacı Muhammed b. el-Esved el-Muhsin) Mescidi

Bu mescit, Hâzır Mahallesi'nde yer almaktaydı. Vakfının toplam geliri 1562 ve 1573 yıllarında 256 akçe olup bunun 200 akçesi ile vakıfta çalışan iki personelin maaşları karşılanmaktaydı. Geriye kalan 56 akçesi de mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁵²⁴

2.1.1.3.3.38. Şeyh Mansûr b. Cebbâre Mescidi

Havârna Mahallesi'nde yer alan Şeyh Mensûr b. Cebbâre Mescidi'nin vakıfları vardı ve yıllık geliri 1562 ve 1573 yıllarında 296 akçe idi. Bunun 216 akçesi mescitte

⁵²⁰ BOA, TD, nr.336, s. 32, BOA, TD, nr.519, s. 40.

⁵²¹ BOA, TD, nr.336, s. 32, BOA, TD, nr.519, s. 40.

⁵²² BOA, TD, nr.336, s. 32, BOA, TD, nr.519, s. 40.

⁵²³ BOA, TD, nr.336, s. 33, BOA, TD, nr.519, s. 41.

⁵²⁴ BOA, TD, nr.336, s. 33, BOA, TD, nr.519, s. 41.

imam ve müezzinlik yapan bir personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 80 akçesi de mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁵²⁵

2.1.1.3.3.39. Duhân Mescidi

Bu mescit, Cevvü'l-Medîne Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 204 akçe olup bunun 140 akçesi mescitte çalışan iki personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 64 akçesi de vakfın yağ, hasır ve mühimmatına sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı.⁵²⁶

2.1.1.3.3.40. Cübb Delhâse Mescidi ve Türbesi

Bu mescit, Şeyh 'Ulvân Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 70 akçe olup bunun tamamı vakfın yağ, hasır ve mühimmatına sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı.⁵²⁷

2.1.1.3.3.41. Ebu'l-Hayr Aytemur Mescidi

Osmanlı evkaf defterlerinde vakfı kuran Aytemur'un mescit ve türbesinden bahsedilmektedir. Yöneticisinin yani mütevellisinin "evlâda meşrut" olması bunun yarı ailevî bir vakıf olduğunu göstermektedir.

1562 ve 1573 yıllarında mescit ve türbe vakfının toplam geliri 5.198 akçe olup bunun 2.320 akçesi personel maaşı ve diğer ihtiyaçlar için harcanmakta, geriye kalan 2.878 akçesi de, vakfiyesi gereği, öncelikli olarak mütevellinin maaşını ödemek için kullanılmaktaydı. Şayet artan olursa türbe, mescit ve evkâfın mühimmatı için harcanırdı. Yine artan meblağ olursa buna da vâkıfın evladı mutasarrıf olurdu⁵²⁸.

2.1.1.3.3.42. Dividâriye Mescidi

Aslında medrese olup, XVI. yüzyılın ikinci yarısında mescit olarak kullanılmaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 2.552 akçe idi ve

⁵²⁵ BOA, TD, nr.336, s. 33, BOA, TD, nr.519, s. 41.

⁵²⁶ BOA, TD, nr.336, s. 34, BOA, TD, nr.519, s. 42.

⁵²⁷ BOA, TD, nr.336, s. 34, BOA, TD, nr.519, s. 42.

⁵²⁸ "Tevliyeti evlâda meşrût olup vakıfnâmede ta'yîn olunan işbu cihâta vazifeleri virildükden sonra mahsulden ne kalursa türbenin ve mescidinin ve evkâfının mühimmâtı görölüb mühimmâtan fazla ne kalursa şurût-ı vâkıf mücebince evlâd mutasarrıf ola". BOA, TD, nr.336, s. 35, BOA, TD, nr.519, s. 43.

bunun 1.300 akçesi personel maaşı ve diğer masraflar için kullanılırken geriye kalan 1.000 akçesi de mescidin mühimmatı için sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı⁵²⁹.

2.1.1.3.3.43. Cürniye Mescidi

Bu mescit, Bâbü'l-Meğâr Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 224 akçe olup, bunun 150 akçesi mescitte imam ve müezzinlik yapan personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 74 akçesi de mescidin yağ, hasır ve sair mühimmatı için kullanılmaktaydı⁵³⁰.

2.1.1.3.3.44. Kaysar Mescidi

Meşârika Mahallesi'nde yer alan Kaysar Mescidi'nin vakıfları vardı. Mescid vakfının 1562 ve 1573 yıllarında 1.024 akçe toplam geliri bulunmaktaydı ve bunun 610 akçesi ile mescitte çalışan üç personelin yıllık maaşı ödenirdi. Kalan 414 akçe ile de mescidin diğer ihtiyaçları karşılanırdı.⁵³¹

2.1.1.3.3.45. Zeytûne Mescidi

Bu mescit, Havârna Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 144 akçe olup bunun 100 akçesi mescitte imam ve müezzin olan personele maaş olarak verilirken geriye kalan 44 akçesi de mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için harcanırdı⁵³². Bu mescitten başka Hama Şehri'nde yine Zeytûne adını taşıyan iki mescit daha vardı. Bunlar ise Hama'nın Kak ve Mu'teziliyye-i Şimâliyye adlı mahallelerinde bulunuyordu.

2.1.1.3.3.46. Şeyh Sâmit Mescidi

Bu mescit, 'Aliliyât Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 20 akçe olup bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf olunmaktaydı.⁵³³

⁵²⁹ BOA, TD, nr.336, s. 36, BOA, TD, nr.519, s. 44.

⁵³⁰ BOA, TD, nr.336, s. 36, BOA, TD, nr.519, s. 44.

⁵³¹ BOA, TD, nr.336, s. 36, BOA, TD, nr.519, s. 45.

⁵³² BOA, TD, nr.336, s. 37, BOA, TD, nr.519, s. 45.

⁵³³ BOA, TD, nr.336, s. 37, BOA, TD, nr.519, s. 44.

2.1.1.3.3.47. Safsâfa Mescidi

Bu mescit, adından da anlaşılacağı üzere Safsâfa Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 50 akçe olup bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf olunmaktaydı.⁵³⁴

2.1.1.3.3.48. Mergûn Mescidi

Safsâfa Mahallesi'nde yer alan bu mescidin de vakıfları vardı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 50 akçe idi ve bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve sair mühimmatı için sarf olunuyordu⁵³⁵.

2.1.1.3.3.49. Mescid

Bu mescidin evkaf defterlerinde adı verilmemiş, ancak mevki olarak Safsâfa Mahallesi'nde Kadı Hamamı'nın yanında yer aldığı ifade edilmiştir. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 70 akçe olup bunun tamamı mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf olunmaktaydı.⁵³⁶

2.1.1.3.3.50. Arab Mescidi

Bu mescit, Hama Çarşısı'nda ve Dimaşk Kapısı'nın dışında yer alıyordu. 1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 168 akçe olup, mescidin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf ediliyordu. Şayet artarsa kalan miktar imama verilirdi⁵³⁷.

2.1.1.3.3.51. Abdülkerim b. Ceğğâl Mescidi

Bu mescit, Ce'âbire Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yıllarında vakfın toplam geliri 68 akçe olup bununla mescidin yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları karşılanıyordu⁵³⁸.

2.1.1.3.4. Medreseler

Evkaf kayıtlarından anlaşıldığına göre, XVI. yüzyılda Hama Şehri'nde toplam olarak 15 tane medrese vardı. Ayrıca Kasımiye adlı bir medrese de harap durumdaydı. Fakat Hama'daki bu medreselerin hiçbiri günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu sebeple,

⁵³⁴ BOA, TD, nr.336, s. 37, BOA, TD, nr.519, s. 45.

⁵³⁵ BOA, TD, nr.336, s. 37, BOA, TD, nr.519, s. 46.

⁵³⁶ BOA, TD, nr.336, s. 37, BOA, TD, nr.519, s. 46.

⁵³⁷ BOA, TD, nr.336, s. 38, BOA, TD, nr.519, s. 42.

⁵³⁸ BOA, TD, nr.336, s. 38.

bunların fiziki durumlarından bahsedilmeyerek, sadece yıllık vakıf gelir ve giderleri hakkında bilgi verilmiştir.

2.1.1.3.4.1. Nureddin Medresesi

1562 yılında medrese vakfının toplam geliri 10.717 akçe olup, bunun 10.223 akçesi vakıfta çalışan 6 personelin maaşı olarak ödenmekte geriye kalan 493 akçesi demedresenin yağ, hasır ve mühimmat ihtiyacı için sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı⁵³⁹. 1573 yılında vakfın geliri 10.750 akçeye yükselmiştir.⁵⁴⁰

2.1.1.3.4.2. Muhlisiye Medresesi

Bu medrese, Mu‘teziliyye Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 tarihli evkaf defterinde vakfın geliri 6.335 akçe olarak gösterilmiştir. Fakat harap durumda olan Kasımiye Medresesi’nin de vakfı Muhlisiye Medresesi’ne dahil edildiğinden yıllık toplam geliri 8.967 akçe olmuştur. Bunun 8.870 akçesi medresede çalışan 5 personele maaş olarak ödenirken, geriye kalan 147 akçesi de vakfın önceden kestirilemeyen çeşitli işleri için harcanırdı⁵⁴¹. 1573 yılına gelindiğinde vakfın toplam geliri 9.395 akçeye yükselmiştir.⁵⁴²

2.1.1.3.4.3. Tavvâşiye Medresesi

Ulu Camii’nin yakınında yer alan bu medresenin vakıf geliri 1562 ve 1573 yıllarında 4.040 akçe idi. Bunun 3.960 akçesi medresede çalışan üç personele maaş olarak ödenir, geriye kalan 80 akçesi de medresenin ihtiyaçları için harcanırdı⁵⁴³.

2.1.1.3.4.4. İftihâriye Medresesi

Bu medrese, Bâbü’n-Nehr Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 yılında medrese vakfının toplam geliri 789 akçe olup bunun 720 akçesi medresede çalışan iki personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 69 akçesi ise medresenin diğer ihtiyaçları için ayrılmaktaydı.⁵⁴⁴ 1573 yılında bu medrese vakfının geliri 800 akçeye çıkmıştır⁵⁴⁵.

⁵³⁹ BOA, TD, nr.336, s. 39.

⁵⁴⁰ BOA, TD, nr.519, s. 47.

⁵⁴¹ BOA, TD, nr.336, s. 39-40.

⁵⁴² BOA, TD, nr.519, s. 47-48.

⁵⁴³ BOA, TD, nr.336, s. 40, BOA, TD, nr.519, s. 48.

⁵⁴⁴ BOA, TD, nr.336, s. 40.

⁵⁴⁵ BOA, TD, nr.519, s. 49.

2.1.1.3.4.5. ‘Asrûniye Medresesi

Asrûniye Medresesi, Bâbü’l-Hums Mahallesi’nde yer almaktaydı. Vakfın toplam geliri 1562 yılında 7.313 akçe olup bunun 6.120 akçesi medresede çalışan üç personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 1.193 akçesi de medresenin yağ, hasır ve mühimmatı için kullanılmaktaydı⁵⁴⁶. 1573 yılında vakfın geliri 7.288 akçeye düşmüştür⁵⁴⁷.

2.1.1.3.4.6. Hatibiye-i Kübra Medresesi

Hatibiye-i Kübra Medresesi, Bâbü’l-Meğâr Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 yılında medrese vakfının toplam geliri 3.901 akçe olup bunun 3.780 akçesi medresede çalışan üç personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 301 akçe de medresenin mühimmatı için sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı⁵⁴⁸. 1573’te vakıf gelirinin 3.935 akçeye çıktığını görmekteyiz.⁵⁴⁹

2.1.1.3.4.7. Fureyciye Medresesi

Evkaf defterinde hangi mahallede bulunduğu belirtilmeyen bu medreseye ait vakfın 1562 yılında toplam geliri 731,5 akçe idi. Bunun 720 akçesi medresede çalışan iki personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 11,5 akçesi de medresenin ihtiyaçları için ayrılmaktaydı⁵⁵⁰. 1573 tarihli evkaf defterine göre vakfın geliri 1.035,5 akçeye yükselmiştir⁵⁵¹.

2.1.1.3.4.8. Hammadiye Medresesi

1562 yılında medrese vakfının toplam geliri 920 akçe⁵⁵² iken 1573’te 1080 akçeye yükselmiştir⁵⁵³.

2.1.1.3.4.9. ‘İzziyye Medresesi

Bu medrese vakfının toplam geliri 1562 yılında 1.518 akçe olup bunun 1080 akçesi medresede çalışan iki personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 438 akçesi

⁵⁴⁶ BOA, TD, nr.336, s. 41.

⁵⁴⁷ BOA, TD, nr.519, s. 49.

⁵⁴⁸ BOA, TD, nr.336, s. 41.

⁵⁴⁹ BOA, TD, nr.519, s. 49-50.

⁵⁵⁰ BOA, TD, nr.336, s. 42.

⁵⁵¹ BOA, TD, nr.519, s. 50.

⁵⁵² BOA, TD, nr.336, s. 42.

⁵⁵³ BOA, TD, nr.519, s. 51.

de medresenin mühimmatına sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı⁵⁵⁴. 1573 yılında vakfın geliri 1.580 akçeye yükselmiştir⁵⁵⁵.

2.1.1.3.4.10. İbn Sîmâ Medresesi

1562 ve 1573 yıllarında medrese vakfının geliri bir bostandan sağlanmaktaydı. Ancak evkaf defterlerinde bunun geliri belirtilmemiştir⁵⁵⁶.

2.1.1.3.4.11. Tecmiye Medresesi

Bu medrese, Câmi‘ü’l-Kâk Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 1.500 akçe olup bunun 1.440 akçesi medresede çalışan iki personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 60 akçesi de vakfın yağ ve hasır ihtiyacı için ayrılmaktaydı⁵⁵⁷.

2.1.1.3.4.12. Şihâbiyye Medresesi

1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre medrese vakfının toplam geliri 380 akçe olup bunun tamamı vakıfta çalışan iki personele maaş olarak ödenmekteydi⁵⁵⁸.

2.1.1.3.4.13. Mu‘teziliyye Medresesi

Bu medrese, Bâbü’l-Cisr Mahallesi’nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfın toplam geliri 1.580 akçe olup bunun 1.440 akçesi medresede çalışan personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 140 akçesi de medresenin yağ, hasır ve sair ihtiyaçları için sarf olunmak üzere ayrılmaktaydı⁵⁵⁹.

2.1.1.3.4.14. Naciye Medresesi

1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerinde medrese vakfının geliri 4 feddan olarak ifade edilmiş, ancak akçe olarak değeri belirtilmemiştir⁵⁶⁰.

⁵⁵⁴ BOA, TD, nr.336, s. 43.

⁵⁵⁵ BOA, TD, nr.519, s. 51.

⁵⁵⁶ BOA, TD, nr.336, s. 43, BOA, TD, nr.519, s. 52.

⁵⁵⁷ BOA, TD, nr.336, s. 43, BOA, TD, nr.519, s. 51.

⁵⁵⁸ BOA, TD, nr.336, s. 44, BOA, TD, nr.519, s. 52.

⁵⁵⁹ BOA, TD, nr. 336, s. 44, BOA, TD, nr. 519, s. 52.

⁵⁶⁰ BOA, TD, nr. 336, s. 45, BOA, TD, nr. 519, s. 54.

2.1.1.3.4.15. Hayriye Medresesi

1562 ve 1573 yıllarında medrese vakfının toplam geliri 50 akçe idi⁵⁶¹. Fakat bunun ne şekilde harcandığına dair evkaf defterlerinde herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

2.1.1.3.5. Buk‘alar

Buk‘a kelimesi coğrafyadan coğrafyaya çeşitli anlamlarda kullanılsa da elimizdeki evkâf defterlerinde, muhtemelen medrese ile sıbyan mektebi arasındaki bir eğitim kurumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Anadolu’da, özellikle Suriye, Filistin ve Mısır’da bu nevi buk‘alara sık sık rastlanmaktaydı. Osmanlılar döneminde eğitim maksadıyla kullanılan yapılara buk‘a da denilmekteydi. Bir medresede müderris olan kimseye aynı yerde bulunan bir buk‘anın taltif maksadıyla ilâveten verildiği, böylece müderrisin iki yerde ders verip ücret aldığı görülmektedir. Meselâ Halep’te 25 akçelik bir yerde müderris olan Muhyiddin’e, buradaki bir medresede 8 akçelik Hicâziye buk‘ası ilâve olarak verilmiştir. Şam, Hama, Maraş gibi şehirlerde bulunan buk‘alara da benzer şekillerde tayinler yapılmıştır. Genellikle buralara tayin edilen müderrislerde mülâzemet şartı aranmadığı, şehir kadısının arzıyla uygun bir kişinin tayin edildiği görülmektedir⁵⁶². XVI. yüzyılda Hama’da iki tane buk‘a mevcuttu. Bunlar Celdekiye ve Hâtûniye adlı buk‘alardı.

2.1.1.3.5.1. Celdekiye Buk‘ası

1562 ve 1573 yıllarında vakfının toplam geliri 1.635 akçe olup bunun 1.440 akçesi buk‘ada çalışan iki personele buk‘a ve nezaret ciheti olarak ödenmekte, geriye kalan 195 akçesi de buk‘anın yağ, hasır ve mühimmatı için kullanılmaktaydı⁵⁶³.

2.1.1.3.5.2. Hâtûniye Buk‘ası

Sultan Mahmud’un kızı Hâmûnse tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak kaç yılında inşa edildiği evkaf defterlerinde belirtilmemiştir. Buk‘a, bir Memlûk dönemi eseridir. 1562 yılında vakfin toplam geliri 5.767 akçe olup bunun 4.720 akçesi burada çalışan 3 personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 1.047 akçesi de vakfin ihtiyaçları için

⁵⁶¹ BOA, TD, nr. 336, s. 46, BOA, TD, nr. 519, s. 54.

⁵⁶² Mehmet İpşirli, “Buk‘a”, *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s. 386-387.

⁵⁶³ BOA, TD, nr. 336, s. 44, BOA, TD, nr. 519, s. 52-53.

ayrılmaktaydı.⁵⁶⁴ 1573 tarihli evkaf defterine göre ise vakfın geliri 6.568 akçeye yükselmiştir⁵⁶⁵.

Söz konusu buk'ada bir müderris ve bir nazır görev yapmakta, ayrıca Cuma günleri 4 kişi de Kur'an okumaktaydı. Kur'an okuyan her nefere 100 akçe yıllık ücret ödeniyordu. Müderrise ise günlüğü 10 akçe üzerinden yıllık 3.600 akçe ücret tahsis edilmişti. Nazırın maaşı ise günlüğü 2 akçeden olmak üzere yıllık 720 akçe idi⁵⁶⁶.

2.1.1.3.6. Saraylar

2.1.1.3.6.1. Kasrû'l-Geylânî

Hama'da bulunan ve bugüne kadar ulaşabilen bu saray, taştan yapılmış, iki katlı büyük bir yapıdır. Nehrin sağ tarafındaki kıyıda ve Nurî Camii yanında yer almaktadır. Ebu'l-Fida Tarihi'nde anlatıldığına göre, Bağdat'tan Hama'ya gelen Şeyh Abdulkadir el-Geylânî'nin torunlarından olan Şeyh Seyfüddin tarafından 1298 yılında inşa edilmeye başlanmış, ondan sonra Şeyh Ali el-Haşimî el-Geylânî inşaatı devam ettirerek alt katlarını tamamlayabilmiş, Şeyh Yâsin el-Geylânî de üst katlarını yaptırmıştır⁵⁶⁷.

2.1.1.3.7. Bimâristânlar (Hastahaneler)

2.1.1.3.7.1. Nûri Bimâristânı

XVI. yüzyılda Hama'da bulunan tek bimâristân Nuri Bimâristânı idi. Bu yapı bugün de mevcut olup, Nuri Camii'ne bitişiktir ve çok sayıda hücreden oluşmaktadır. Nûri Bimâristânı beldenin tek hastanesi idi ve bölge halkına tıbbi ve sağlık hizmetleri sunmaktaydı⁵⁶⁸.

Vakfın ve binanın sahibi Nureddin eş-Şehid'dir. Bahse konu olan Nureddin Halep'te de yine Nûrî ismiyle bilinen bir bimaristân yaptırmıştır⁵⁶⁹. 1562 yılında vakfın mütevellisi, Şemsüddin b. Zeynüddin, kâtibi Süleyman b. Korkmaz, bimâristânın mütevellisi el-Hac Muhammed b. el-Hac Abdülkâfi, nâzırı Mahmud b. Abdullah, câbisi el-Hac Ali b. Ahmed, hazinecisi ise Hüseyin b. Muhyeddin el-Kadirî el-Geylânî idi. Bimâristânın vekil-i harcı Ahmed b. Yusuf el-Ulvânî, hekimi Kemalüddin b. el-Hac

⁵⁶⁴ BOA, TD, nr.336, s. 45.

⁵⁶⁵ BOA, TD, nr.519, s. 53.

⁵⁶⁶ BOA, TD, nr.336, s. 45.

⁵⁶⁷ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 54-55.

⁵⁶⁸ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 53.

⁵⁶⁹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 132.

Alaüddin, cerrahı Muhammed b. Zeynüddin, kâtibi Ahmed. b. eş-ŞeyhTakiyüddin, eczacısı Yakut b. Abdullah, hademesi de el-Hac Muhammed b. Fevvâz idi⁵⁷⁰.

1562 yılı evkaf defterine göre bimâristân vakfının toplam geliri 57.548,5 akçe olup bunun 52.420 akçesi personel maaşı ve diğer ihtiyaçlar için sarf edilirken, geriye kalan 6.128,5 akçesi de bimâristânın mühimmatı için ayrılmaktaydı⁵⁷¹. 1573 yılında vakfın toplam gelirinin artarak 68.125 akçeye çıktığını görmekteyiz⁵⁷².

Nûri Bimâristânı'nda müteveli ve nâzır, kâtip, tabib, tabbâh (aşçı), câbi, bevvâb ve kayyım, edhân, hâzin, kehhâl (göz hekimi), harrâc, şerâbî, hadimü'l-merzâ (hasta bakıcı), hadimü'n-nisâ (kadın bakıcısı), hâdim-i diğer, vekil-i harc olmak üzere toplam olarak 15 personel çalışmaktaydı. Hastalara, vakıf gelirinden yorgan ve döşek verildiği gibi, hastaların tedavisi için de ilaç, çeşitli merhem, şurup, macun ve sürmeler temin ediliyordu⁵⁷³.

2.1.1.3.8. Zâviye ve Hangâhlar

Bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları bina ya da bina topluluğuna zaviye denilmektedir. Tarikatların merkez zâviyesine hangâh, bundan daha küçük olanlara ise tekke adı verilmektedir⁵⁷⁴. Bu cümleden olarak XVI. yüzyılda Hama şehrinde 4 zâviye ile bir hangâh bulunmaktaydı.

2.1.1.3.8.1. Kâdiriye Zaviyesi

Hâzır Mahallesi'nde yer alan bu zaviyenin yapımı Abdülkadir-i Geylani evladından Şeyh Ebu'l-Vefâ hazretleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Zaviye vakfının toplam geliri 1562 yılında 5.518 akçe iken⁵⁷⁵, 1573 yılında 6.550 akçeye çıkmıştır.⁵⁷⁶

2.1.1.3.8.2. Hacı İbrahim b. Döğër Zaviyesi

1573 yılında zaviye vakfının gelir toplamı 6.000 akçe olup zaviyenin yağ, hasır ve sair mühimmatı için harcanıyordu⁵⁷⁷. 1562 tarihli evkaf defterinde bu zaviyeden

⁵⁷⁰ Abdülvedûd Bergûs, s. 64.

⁵⁷¹ BOA, TD, nr.336, s. 46-48.

⁵⁷² BOA, TD, nr.519, s. 54-56.

⁵⁷³ BOA, TD, nr.519, s. 54-56; BOA, TD, nr.336, s. 46-48.

⁵⁷⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 248; A. Yaşar Ocak-S. Faruki, "Zaviye", *İA*, XIII, s. 468.

⁵⁷⁵ BOA, TD, nr.336, s. 53.

⁵⁷⁶ BOA, TD, nr.519, s. 61.

bahsedilmediğine göre, vakfı bu tarihten sonra kurulmuştur. Dolayısıyla bir Osmanlı dönemi vakfı ve zaviyesidir.

2.1.1.3.8.3. Câ'iyye Zaviyesi

Zaviye, Bâbü'l-Hums Mahallesi dışında yer almaktaydı. 1562 ve 1573 yılları evkaf defterlerine göre zaviye vakfının toplam geliri 3.580 akçe olup bunun 1.270 akçesi vakıfta çalışan personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 2.310 akçesi ise vakfa kalmaktaydı.⁵⁷⁸

2.1.1.3.8.4. Şeyh Haşim b. Ömer Zaviyesi

1562 yılı evkaf defterine göre zaviye vakfının toplam geliri 296 akçe olup bunun tamamı zaviyenin yağ, hasır ve mühimmatına sarf olunmaktaydı.⁵⁷⁹ 1573'te ise zaviye vakfı gelirinin 500 akçeye çıktığını görmekteyiz.⁵⁸⁰

2.1.1.3.8.5. Nureddin Hângâhı

Nureddin Hângâhı, 'Asrûniye Medresesi'nin yakınında yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre vakfının toplam geliri 2.300 akçe olup bunun 1.440 akçesi personel maaşına harcanmakta, geriye kalan 860 akçesi de hângâhın mühimmatına sarf olunmaktaydı.⁵⁸¹

2.1.1.3.9. Türbe ve Mezarlar

Hama'da saygın kişilere ait çok sayıda türbe bulunmaktaydı. Bunların hemen hepsi Memluk döneminde yaşamışlardır. Vefat ettikten sonra, türbelerinin bakımı ve devamlılığı için ailesi tarafından veya vefat etmeden önce kendileri tarafından vakıflar kurulmuştur.

2.1.1.3.9.1. Merhum Esentemür b. Abdullah Türbesi

XVI. yüzyıl evkaf defterlerinde bu türbenin 1356-57 yıllarına ait olduğu ifadesi yer almaktadır. Dolayısıyla Esentemür'ün Memlûk döneminde Hama naibi olması

⁵⁷⁷ BOA, TD, nr.519, s. 62.

⁵⁷⁸ BOA, TD, nr.336, s. 55, BOA, TD, nr.519, s. 63.

⁵⁷⁹ BOA, TD, nr.336, s. 55.

⁵⁸⁰ BOA, TD, nr.519, s. 63.

⁵⁸¹ BOA, TD, nr.336, s. 45, BOA, TD, nr.519, s. 53-54.

muhtemeldir. 1562 yılında türbe vakfının yıllık geliri 9.000 akçe iken⁵⁸², 1573 yılında bu miktar 9.500 akçeye yükselmiştir.⁵⁸³

2.1.1.3.9.2. Sendemir Türbesi

1562 ve 1573 yıllarında türbe vakfının toplam geliri 200 akçe idi⁵⁸⁴. Bu şahıs da Memlûk emirlerinden olmalıdır.

2.1.1.3.9.3. Seyfiyye Türbesi

‘Aliliyât Mahallesi’nde yer alan türbe XVI. yüzyılın ikinci yarısında harap durumdaydı. Fakat vakfı halen mevcuttu. Buna göre vakfın yıllık geliri 1562 yılında 321,5 akçe iken⁵⁸⁵, bu miktar 1573 yılında 365 akçeye yükselmiştir⁵⁸⁶.

2.1.1.3.9.4. Sabıkiyye Türbesi

1562 yılında türbe vakfının toplam geliri 4.928 akçe olup bunun 2.880 akçesi vakıfta çalışan 6 personelin maaşı olarak ödenmekte, geriye kalan 2.048 akçesi de kadı marifetiyle vakfın mühimmatı için kullanılmaktaydı⁵⁸⁷. 1573 yılında türbe vakfının geliri 5.125 akçeye yükselmiştir⁵⁸⁸.

2.1.1.3.9.5. Sultan Muzaffer Türbesi

Türbe, Ulu Camii’nin içerisinde yer almaktadır ve Eyyubiler’in Hama meliki el-Melikü’l-Muzaffer III. Mahmud’a (1284-1298) aittir. Melikü’l-Muzaffer söz konusu camiye tamir ettirerek bitişğine bir türbe ile bir medrese yaptırmıştır⁵⁸⁹. 1562 yılındatürbe vakfının yıllık geliri 8.799 akçe olup bunun 7.560 akçesi personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 1.239 akçesi de vakfın yağ, hasır ve diğer ihtiyaçları için ayrılmaktaydı⁵⁹⁰. 1573 yılında vakfın gelirinin 10.800 akçeye yükseldiğini görmekteyiz⁵⁹¹.

⁵⁸² BOA, TD, nr.336, s. 48.

⁵⁸³ BOA, TD, nr.519, s. 56.

⁵⁸⁴ BOA, TD, nr.336, s. 48, BOA, TD, nr.519, s. 57.

⁵⁸⁵ BOA, TD, nr.336, s. 49.

⁵⁸⁶ BOA, TD, nr.519, s. 57.

⁵⁸⁷ BOA, TD, nr.336, s. 49.

⁵⁸⁸ BOA, TD, nr.519, s. 57.

⁵⁸⁹ Abdüsselam Uluçam, “Hama Ulucamii”, s. 398.

⁵⁹⁰ BOA, TD, nr.336, s. 49-50.

⁵⁹¹ BOA, TD, nr.519, s. 57-58.

2.1.1.3.9.6. Zeyne'l-'Abidin Türbesi

Bu türbe Hama'nın dışındaydı⁵⁹². 1562 yılı evkaf defterine göre türbe vakfının yıllık geliri 4.656 akçe olup bunun 1.388 akçesi vakıfta çalışan personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 3.268 akçesi de türbenin yağ, hasır ve mühimmatına sarf olunmaktaydı⁵⁹³. 1573 yılında vakfın yıllık geliri 4.775 akçeye yükselmiştir⁵⁹⁴.

2.1.1.3.9.7. Takviyye Türbesi

Türbe, XVI. yüzyılda harap durumda olmasına rağmen vakfı bulunmaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre, vakfının toplam geliri 1.080 akçe olup bunun tamamı vakıf personeline maaş olarak ödenmekteydi⁵⁹⁵.

2.1.1.3.9.8. Sultan Hasan Türbesi

1562 yılı evkaf defterine göre türbe vakfının toplam geliri 787 akçe olup bunun 720 akçesi vakıfta çalışan iki personele maaş olarak ödenmekte, geriye kalan 67 akçesi de vakfın yağ, hasır ve diğer ihtiyacı için sarf olunmaktaydı⁵⁹⁶. 1573 yılında vakıf gelirinin 2.500 akçeye yükseldiğini görmekteyiz⁵⁹⁷.

2.1.1.3.9.9. Şeyh Abdullah Mezarı

1562 yılında mezar vakfının yıllık geliri 710 akçe olup bunun tamamı vakfın mühimmatı için harcanırdı⁵⁹⁸. 1573 yılında vakfın geliri yükselerek 750 akçe olmuştur⁵⁹⁹.

2.1.1.3.9.10. Şeyh Muhyiddin Harirî Türbesi

Türbe, 'Aliliyât-ı Fevkâ Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre türbe vakfının toplam geliri 44 akçe olup bunun tamamı türbenin yağ, hasır ve mühimmatı için sarf edilmekteydi⁶⁰⁰.

⁵⁹² Abdülvedûd Bergûs, s. 65.

⁵⁹³ BOA, TD, nr.336, s. 50.

⁵⁹⁴ BOA, TD, nr.519, s. 58.

⁵⁹⁵ BOA, TD, nr.336, s. 50, BOA, TD, nr.519, s. 58-59.

⁵⁹⁶ BOA, TD, nr.336, s. 51.

⁵⁹⁷ BOA, TD, nr.519, s. 59.

⁵⁹⁸ BOA, TD, nr.336, s. 51.

⁵⁹⁹ BOA, TD, nr.519, s. 59.

⁶⁰⁰ BOA, TD, nr.336, s. 51, BOA, TD, nr.519, s. 60.

2.1.1.3.9.11. Miyâzeriye Türbesi

Türbe, Cami'ü'l-Kâk Mahallesi'nde ve Âsi Nehri'ne yakın bir yerde bulunmaktaydı. 1562 ve 1573 tarihli evkaf defterlerine göre türbe vakfının toplam geliri 4.000 akçe olup bunun 2.880 akçesi vakıfta çalışan personele maaş olarak verilmekte, geriye kalan 1.120 akçesi de türbenin yağ, hasır ve mühimmatına sarf olunmaktaydı⁶⁰¹.

2.1.1.3.9.12. Rıdvan Türbesi

Türbe XVI. yüzyılın ikinci yarısında harap durumda olmasına rağmen vakfi bulunmaktaydı. 1562 yılında türbe vakfının yıllık geliri 250 akçe iken⁶⁰², 1573 yılında bu miktar 270 akçeye çıkmıştır⁶⁰³.

2.1.1.3.9.13. Şeyh Ali es-Salus Mezarı

1562 yılında mezar vakfının toplam geliri 3.000 akçe olup bunun 970 akçesi personel maaşı olarak ödenmekte, geriye kalan 2.030 akçesi de mezarın yağ, hasır ve mühimmatı için ayrılmaktaydı⁶⁰⁴. 1573 yılında mezar vakfının toplam gelirinin 5.000 akçeye çıktığını görmekteyiz⁶⁰⁵.

2.1.1.3.10. Su Dolapları (Na'ûralar)

Âsi Nehri kenarında kurulduğu için, Hama Şehri su kaynağı bakımından oldukça şanslı bir konumda bulunuyordu. Şehrin su ihtiyacı, üzerinde çok sayıda kova bulunan ve *Muhammediye* adı verilen büyük bir dolapla sağlanıyordu. Hama'da su dolaplarına na'ûra (veya na'ûre) deniyordu. Muhammediye adlı büyük dolabın akıttığı sular bir kemerle cami, mescit, han, hamam, medrese, imaret, saray ve tekkelerin su ihtiyacını karşılamak üzere şehre taşınıyordu. Vakfi olan bu dolabın vergiden muâf tutulan dülgerleri ve 40-50 kadar da hademeleri vardı⁶⁰⁶. Fakat 1526 tarihli tahrir defterinde yer alan bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre, Hama Şehri'ndeki cami, mescit, mektep, medrese, türbe, hamam ve havuzların su ihtiyacı başka dolaplardan da temin edilmekteydi⁶⁰⁷. Bunlar da *Hulvâniyye*, *Me'mûriye* (*Me'mûre*) ve *Sahyûniye* adlı

⁶⁰¹ BOA, TD, nr.336, s. 52, BOA, TD, nr.519, s. 60.

⁶⁰² BOA, TD, nr.336, s. 52.

⁶⁰³ BOA, TD, nr.519, s. 60.

⁶⁰⁴ BOA, TD, nr.336, s. 52.

⁶⁰⁵ BOA, TD, nr.519, s. 60.

⁶⁰⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, s. 60

⁶⁰⁷ Bugün dahi Hama şehrinde bütün ihtişamıyla çalışmaya devam eden iki büyük dolap bulunmaktadır.

dolaplardı⁶⁰⁸. Evliya Çelebi de Seyahatnâme'sinde Hama'da Âsi Nehri'nin iki yakasında yer alan çok sayıdaki bağ ve bahçelerin sulanmasında kullanılan başka dolapların olduğunu zikretmektedir⁶⁰⁹. Bu dolaplar suyu yüksek yerlerde bulunan ev ve tarlalara taşımaktaydı. Son zamanlarda şehirdeki dolaplar, üzerlerine ışıklar takılarak süslenmiştir⁶¹⁰.

2.1.1.3.11. Havuzlar

XVI. yüzyılın başlarında Hama'da 14 tane su toplama havuzu yer almaktaydı⁶¹¹. Bu havuzların suyu *Muhammediye*, *Halvâniye* ve *Me'mure* adlı dolaplardan temin ediliyordu. Muhtemelen musluklarla akıtılan ve halkın içme suyu ile temizlik ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan bu havuzlar *İbn-i Haccâc*, *el-Melikü'l-Mansûr*, *Arîsiyye?*, *ez-Zay'?*, *Sekâtîn*, *Hakarfi?*, *Yunus*, *Ma'sara*, *ed-Dekkâkî*, *el-Balât*, *Bâbü'l-'Adl* ve *el-Cisr* adlı havuzlar ile biri *Hendek* üzerinde, diğeri de *Nasara Hanı*'nda yer alan 2 havuz olup, bunların yarısı bu zamanda kullanılamaz durumda idi⁶¹².

2.1.1.3.12. Hamamlar

XVI. yüzyılda Hama Şehri'nde, suyu Âsi Nehri üzerinde kurulmuş olan dolaplardan temin edilen 12 tane hamam vardı. Bunların kayda değer olanları; *ez-Zühûr*, *el-Harâm*, *ez-Zemîn*, *Ebu 'Afs*, *Dekkâkîn*, *Cedîd*, *Kasm*, *Zehnûr*, *Mansûriye*, *Zukâk*, *Zeheb* ve *Berdbek* adlı hamamlardı. Fakat bunların 4 tanesi (*Dekkâkîn*, *Cedîd*, *Kasm*, *Zehnûr*) kullanılamaz durumdaydı.

Hama'da bunlardan başka bir miri hamam da bulunmaktaydı. Fakat bu miri hamam 1559 yılında harap durumdaydı. Tamir olması dahi mümkün olmadığı için satılmasına dair Hama Kadısı tarafından Arap (Halep) Defterdarına mektup gönderilmiştir. Ancak Arap Defterdarına bir hüküm yazılarak hamamın satılmasında ne kadar fayda sağlanacağı, şayet tamir edilirse ne kadar masraf edileceği konusunda bilgi istenmiştir.⁶¹³

⁶⁰⁸ Bkz. BOA, TD, nr. 137/1, s. 53-54

⁶⁰⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, s. 61

⁶¹⁰ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 56.

⁶¹¹ BOA, TD, nr. 137/1, s. 54.

⁶¹² BOA, TD, nr. 137/1, s. 32, 37, 54

⁶¹³ 3 Numaralı Mühime Defteri (966-968/1558-1560), *Tıpkıbasım*, Ankara, 1993, s. 360, h.794.

Cedîd Hamamı Murâbıt Mahallesi'nin Türkmân Sokağı'nda, Hayyân Hamamı ve Sultan Hamamı Nuriye Medresesi'nin yanında, Kadı Hamamı da Safsâfa Mahallesi'nde yer alıyordu⁶¹⁴.

2.1.1.3.13. Kilise ve Sinagoglar

Hama'da Hıristiyan ve Yahudilerin de ibadet mekânları vardı. Bu bağlamda 1581'de şehirde Yahudilerin bir sinagogu ile Hıristiyanların *Kenise* ve *Nasara* adlı sokaklarda iki kiliseleri bulunmaktaydı⁶¹⁵.

2.1.1.3.14. Hanlar ve Çarşılar

1526 tarihli tahrir defterinde Cevvü'l-Medîne Mahallesi'nde *Yusuf Hanı*, *Nasarâ Hanı* ve *Yahudi Hanı* adlı üç ayrı handan bahsedilmektedir⁶¹⁶. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise kaynaklarda *Berdbek Hanı*, *Cedîd Hanı* ve *Milh Hanı* ile *Tahtü'ş-Şecer* ve *Tell* adlı mahallelerde bulunan iki handan söz edilmektedir⁶¹⁷. Berdbek Hanı, Rub' Çarşısı'nda, Milh Hanı, Safsâfa Mahallesi'nde, Cedîd Hanı da Rüstem Paşa vakfı içinde yer alıyordu⁶¹⁸. Bunlardan Milh Hanı, adından da anlaşılacağı üzere tuz ticaretinin yapıldığı bir handı. Diğer hanlardan ise Nasara Hanı daha çok Hıristiyan tüccarlar, Yahudi Hanı da Yahudi tüccarlar tarafından kullanılan hanlardı.

Şehrin belli başlı çarşıları ise Bâbü'l-Meğâr Mahallesi'nde bulunan *Sûkü'd-Dakk* yani Döğme Çarşısı, *Sûkü'l-Gazâl* (Kumaş Çarşısı), *Sûkü'l-Kudâmiye* (Kuruyemiş Çarşısı), *Sûkü'l-Mansûriye*, *Sûkü'l-'İbî* (Elbise Çarşısı) ve *Sûkü'n-Neccârîn* (Marangozlar Çarşısı) adlı çarşılardı⁶¹⁹. Fakat bunlar Halep ve Şam çarşıları kadar büyük değildi.

1526 tarihli Hama Kanunnâmesi'nden anlaşıldığına göre, Hama'daki muhtelif çarşı ve hanlarda genellikle Türkmenler ile Kürtler'in getirdikleri peynir ve yoğurt, Ba'albek ve Antakya'dan getirilen pekmez, Ba'albek ve sair yerlerden getirilen üzüm, incir, pirinç, nar tanesi, zeytinyağı ve şeker gibi gıda maddeleri ile kına, sabun, demir, nişadır, zencefil ve baharat çeşitleri satılmaktaydı⁶²⁰.

⁶¹⁴ Abdulvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 67, 68.

⁶¹⁵ Abdulvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 70

⁶¹⁶ BOA, TD, nr. 137/1, s. 53, 54

⁶¹⁷ Abdulvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 68

⁶¹⁸ Abdulvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 68.

⁶¹⁹ Abdulvedüd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 63

⁶²⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5, İstanbul, 1992, s. 667.

2.1.1.3.15. Hapishane

Hama Şehri'nde suçluların hapsedildiği bir hapishane bulunmaktaydı. Burası eş-Şer' adıyla da bilinmekteydi. Hama hapishanesi, Câmî'ü'l-Kâk mahallesinde ve Bâbü'l-Hums'un iç tarafında yer alıyordu⁶²¹.

2.1.1.3.16. Değirmenler

Hama'da Hacereyn Değirmeni olarak bilinen Beytü'l-Erhâ Değirmeni Halep'teki Hüsreviye Vakfı'na aitti. Bâbü'l-Mağar'da 'Avniyye Değirmeni, el-Gazele Değirmeni ve Muzafferiye Değirmeni kaynaklarda adı geçen Hama'daki diğer değirmenlerdir⁶²².

2.1.1.3.17. Ma'saralar

Tahtü's-Şecer Mahallesi'nde zeytin, üzüm vb. ürünlerin sıkıldığı ma'sara denilen bir atölye vardı⁶²³. Burada ücret mukabilinde halkın getirdiği zeytin ve üzüm preslenerek suyu veya yağı alınırdı.

2.1.1.3.18. Kahvehaneler

Cisrû'l-Merâkib'te Rüstem Paşa Vakfı'na ait olan bir kahvehane vardı⁶²⁴.

2.1.2. Kırsal Yerleşme

2.1.2.1. Nahiyeleler

Osmanlı taşrasında sancaklar, "nahiye" adı verilen idarî ve coğrafi bölgelere ayrılmaktaydı. Nahiye genellikle, onun merkezi konumunda bulunan ve tahrir defterlerinde "nefs" olarak tabir edilen bir kasaba ile muayyen sayıdaki köy ve mezralardan meydana gelmekteydi. Dolayısıyla her nahiyenin belirli bir coğrafi alanı vardı⁶²⁵. "Nahiye" tabiri bazen Irak, Bosna ve Dubrovnik gibi çok geniş bölge ve eyaletleri, bazen İstanbul'da üç dört mahalleden oluşan bir semti, bazen de bir caminin civarındaki mahalleleri ifade edebilmekteydi⁶²⁶.

⁶²¹ Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 69.

⁶²² Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 69-70.

⁶²³ Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 71.

⁶²⁴ Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 71.

⁶²⁵ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 182.

⁶²⁶ Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 38.

Kazalara tabi köyler nahiyeler halinde gruplandırılarak, buralara, adlî ve idarî işleri mahallinde yürütmek üzere kazanın kadısı tarafından kendi adına naibler tayin edildiği de vakidir. Bu şekildeki nahiyelere, asayişlerini temin için, serbest ise dirliğin sahibi, değilse, sancakbeyi tarafından subaşılar gönderilirdi ve bunlar kadının yolladığı naiblerin emri altında bulunurdu⁶²⁷.

Hama'da nahiyelerin sınırları genellikle dağ, deniz, nehir, çay, dere ve vadi gibi belirli bir coğrafi unsurla belirlenmiştir.

Nahiyenin merkezi olan kasaba, mahalleleri olan ve Cuma namazı kılınabilir bir veya birden fazla mescidi bulunan, köyden biraz büyük iskân yeri olup, vergilendirmede köyden ayrı tutulmakta ve şehir gibi muamele görmekteydi⁶²⁸.

2.1.2.1.1. Hama Nahiyesi

Hama Nahiyesi, ismini verdiği sancağın merkez nahiyesi idi. Nahiyenin merkezi olan Hama Şehri Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkiye ve Âsi Nehri'nin kenarında kurulmuştur. Şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmemekle birlikte, M.Ö. XIV. ve XIII. yüzyıllarda Kuzey Suriye'nin Hititler tarafından işgali sırasında mevcut olduğuna dair kitabeler bulunmaktadır.

Hama Nahiyesi, coğrafi olarak oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Burası, kuzeyden Şeyzer Nahiyesi, batıdan Masyâf ve Bârin nahiyeleri, güneydoğudan Selemiye ve güneyden de Humus Nahiyesi ile çevrelenmişti. Nahiye içerisinde, daha sonra müstakil sancak yapılan Selemiye de yer alıyordu. Nahiye sınırları içerisinde; 1526 yılında 73 köy ve 266 mezra, 1551 yılında 75 köy ve 284 mezra, 1594 yılında da 59 köy ve 69 mezra yer almaktaydı.

Hama Nahiyesi içerisinde yer alan köylerin bazıları oldukça kalabalık nüfusa sahipti (bkz. Ek-3 Tablo-25). Bu bağlamda, Hama'nın en büyük köyü karışık nüfuslu olan *Kefer Buhum* idi. Bu köyün 1526 yılında 477 hane ve 28 mücerred Hristiyan, 10 hane de Müslüman yetişkin erkek nüfusu vardı. Kefer Buhum'un nüfusu 1551 yılında ise artarak 963 hane Hristiyan ve 23 hane Müslüman nüfusa ulaşmıştır.

Hama Nahiyesi'nin ikinci büyük köyü olan *Ma'ar Tûb*'un 1526'da 231 hane ve 24 mücerred vergi nüfusu vardı. Diğer büyük köylerden olan *Akyûn*'un 1526'da 118 hane Hristiyan nüfusu mevcut iken 1594'te hızlı bir artışla 298 hane ve 107 mücerred

⁶²⁷ Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, s. 38.

⁶²⁸ Tuncer Baykara, "Kasaba", *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 525.

vergi nüfusa, *Elcezi* de 1526'da 130 hane ve 20 mücerred Müslüman vergi nüfuslu iken 1594'te 165 hane ve 74 mücerred vergi nüfusa ulaşmıştır.

Yukarıdaki nüfus verilerinden de anlaşılacağı üzere, Hama Nahiyesi'nde yer alan Kefer Buhum, Ma'ar Tûb, Akyûn ve Elcezi adlı köyler, coğrafi konumlarından dolayı sürekli göç alarak büyümüşlerdir. Yoksa bu köylerdeki aşırı nüfus artışı sadece doğumlardan kaynaklanan tabii bir artış değildir. Hama Şehri'ne yakınlıklarından dolayı bahse konu olan köyler ve nispeten de diğer köyler sürekli olarak büyümüşlerdir.

Hama Nahiyesi köyleri genellikle 4 ila 30 hane arasında değişen bir nüfusa sahipti. Köyler içerisinde Akyûn, Besellûm ve Elbiyât köyleri tamamen Hristiyan, Kefer Buhum karışık, diğer bütün köyleri ise Müslüman nüfuslu yerleşmelerdi. Nahiye 1526'da mezra statüsünde olan 11 yer sonraki yıllarda iskân görerek köy statüsü kazanmıştır.

Öte yandan, stratejik öneminden dolayı Hama sınırları içerisinde, önemli yolları kontrol eden kaleler inşa edilmişti. Bunlar içerisinde en önemlileri Selemiye ve Mudik kaleleri idi. Selemiye Kalesi çöl tarafından yani doğudan batıya uzanan yolları kontrol etmekteydi. Fakat kaleden günümüze sadece yıkıntıları ulaşabilmiştir⁶²⁹. Kalenin bulunduğu Selemiye köyü, XVI. yüzyılın ortalarında Hama'dan ayrılarak müstakil sancak yapılmıştır. Böylece Osmanlı yönetimi bu coğrafyadaki göçebe Arapları yerel yöneticiler vasıtasıyla itaat altına almaya çalışmıştır. Yine Hama Nahiyesi içerisinde yer alan tarihi Mudik Kalesi de Hama-Halep yolunu kontrol etmekteydi⁶³⁰.

Hama Nahiyesi, içinden Âsi Nehri aktığı için, su kaynağı bakımından oldukça şanslı bir konumda bulunuyordu. Na'ûra denilen su dolapları sayesinde, nahiye 1526'da bahçe ve bostanlar sulanabilmekteydi. Köy ve mezarlarında bulunan geniş tarım alanlarında önemli mahsulat elde edilmekteydi. Bölgede yaygın olarak yetiştirilen başlıca zirai mahsuller buğday, arpa, mercimek, nohut ve üzüm idi. Hayvancılıkta ise keçi yetiştiriciliği ve arıcılık ön plandaydı. Ayrıca Hama'nın köylerinde yaygın olarak değirmenlere de rastlanmaktaydı. Hububatın öğütülerek un veya bulgur haline getirildiği bu değirmenlerin bolluğu da yine Âsi Nehri'nin bu coğrafya içinde akmasından kaynaklanıyordu.

⁶²⁹ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 42.

⁶³⁰ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 41.

2.1.2.1.2. Humus Nahiyesi

Humus, esasen Hama gibi tarihi oldukça eskilere uzanan büyük bir yerleşim bölgesiydi. Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında Humus müstakil olarak bir sancağı oluşturuyordu. Fakat onun bu konumu, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışından kısa bir süre sonra değiştirilmiş ve sancak olmaktan çıkartılarak Hama'ya dahil edilmiştir. Dolayısıyla 1548 yılında yeniden sancak yapılcaya kadar Humus Nahiyesi ve onun merkezi olan Humus Şehri Hama Sancağı içerisinde yer almıştır.

Humus Nahiyesi'nin doğusunda Selemiye, batısında Bârin ve Masyâf nahiyeleri, kuzeyinde ise Hama Nahiyesi yer almaktaydı. Humus, bugün de Palmira ve Deyrizor vasıtasıyla İran Körfezi-Akdeniz ve Şam-Halep yolları ile Halep-Humus-Rayak-Beyrut demiryolu üzerinde önemli bir irtibat noktasıdır⁶³¹.

Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı oluşturduğu döneme ait elimizde sadece 1526 tarihli bir tahrir defteri bulunmaktadır. Bu deftere göre, Humus Nahiyesi'nin 1526 yılında 54 köyü ve 206 mezrası bulunmaktaydı. Nahiye merkezi olan Humus şehrinin ise 6 mahallesi vardı. Bunlar; Bâb-ı Derîb, Bâb-ı Tûdmûr, Firâvân, Bâb-ı Dimaşk ve Seyyid Hâlid b. Velîd adlı 5 Müslüman mahallesi ile Vehbe adlı Hristiyan mahallesi idi. Humus'un mahalleleri içerisinde nüfus bakımından en büyük olanı Bâb-ı Dimaşk, en küçük olanı da Seyyid Hâlid b. Velîd idi. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan meydana gelmekle birlikte, Hristiyan ve Yahudiler de bulunmaktaydı. Mahalle isimleri tetkik edildiğinde; Bâb-ı Tudmûr'un Tedmir yönündeki, Bâb-ı Dimaşk'ın ise Dimaşk yani Şam yönündeki sur kapısı civarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Seyyid Halid b. Velid adlı mahalle ise, Arap fatihlerinden Halid b. Velid'in mezarının burada bulunmasından dolayı bu isimi almıştır. Humus mahalleleri genellikle sokaklara taksim edilmişti. Bu bağlamda, 1526'da Bâb-ı Derîb mahallesinin 12, Bâb-ı Tûdmûr mahallesinin 14, Firâvân mahallesinin 19 ve Bâb-ı Dimaşk mahallesinin de 23 tane sokağı vardı. Seyyid Hâlid b. Velîd mahallesinin ise sokağı mevcut değildi. Dolayısıyla şehirde toplam olarak 68 tane sokak yer alıyordu⁶³².

Humus Şehri'nin göze çarpan en önemli yapısı kalesi idi. Bu kale yığma bir tepe üzerinde taştan inşa edilmiş sağlam bir yapı olup, batıya açılan demirden bir kapısı vardı. Kalenin dört bir etrafında hendeği yoktu ve iç kısmında evler yer alıyordu. Ayrıca, kalenin iç kısmında oturan ve onun yönetiminden sorumlu olan bir dizdari ile

⁶³¹ Robert Mantran, "Humus", *DİA*, 18, Ankara, 2003, s. 370.

⁶³² Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ 2003), s. 387-388.

yeterli miktarda kale erleri vardı. Şehrin su ihtiyacı bir kanalla Âsi Nehri'nden temin ediliyordu. Şehrin en önemli camisi Ulu Camii (Camiü'l-Kebîr) idi. Nureddin'in yaptırdığı bu camiye vakfedilmiş çeşitli gelir kaynakları vardı. Şehrin diğer camileri ise Ebû Lübâde, Fezâil, Ömerî ve Sirâc, Şeyh ve Şihâb adlı camilerdi. Nûrî Bimarhanesi Humus'un tek hastahanesi durumundaydı. Nûriye, Küçükî, Hüssâmiye ve Asrûniye medreseleri ise şehrin eğitim-öğretim kurumlarıydı. Büyük Arap fatihlerinden olan Hâlid b. Velîd'in mezarı da Humus şehrinde yer alıyordu. Humus Şehri ticarî bakımdan fazla gelişmemişti. Şehirde XVI. yüzyılın başlarında 5 tane han (ya da kervansaray) ile birkaç tane küçük çarşı bulunuyordu ve ticarî hayat bu mekânlarda cereyan ediyordu. Şehir, Âsi Nehri yakınında kurulduğu için burada da çok sayıda su değirmeni ile hamamlar yer alıyordu⁶³³.

Nahiye merkezinde çeşitli hanlarda süt, peynir, tahin gibi ürünler satılmaktaydı. Ayrıca, yün ve pamuktan yapılmış kumaşlar ve ipek de nahiyenin önemli birer geçim kaynağıydı. Şehirde bir hayvan pazarı bulunmakta olup bu pazarda küçük ve büyükbaş hayvanlarla yük ve binek hayvanlarının ticareti yapılmaktaydı.

Humus köyleri genellikle az nüfuslu küçük yerleşmelerdi (bkz. Ek-3, Tablo-30). Sadece iki köyü büyük olup, bunlar 86 hane vergi nüfuslu Cûsiyye ile 50 hane vergi nüfuslu Ristân adlı köylerdi. Humus köylerinin nüfusu tamamen Müslümanlardan oluşuyordu. Köylerinin başlıca mahsulatını ise buğday, arpa ve çeşitli bostan ürünleri meydana getiriyordu. Hayvancılık alanına gelince, koyun ve keçi yetiştiriciliği ön plana çıkmaktaydı.

2.1.2.1.3. Bârin Nahiyesi

Bârin Nahiyesi'nin doğusunda Hama ve Humus nahiyeleri, batısında Trablusşam Sancağı'na tabi olan Kulley'a Nahiyesi ile Masyâf Nahiyesi, güneyinde yine 1536 yılına kadar Trablusşam Sancağı'na tabi olan Hısnü'l-Ekrâd Nahiyesi ve kuzeyinde ise Hama Nahiyesi arazisi yer almaktaydı. Bârin Nahiyesi'nde; 1526 yılında 44 köy, 146 mezra, 1551'de 49 köy, 158 mezra, 1562'de 54 köy, 159 mezra, 1594 yılında ise 59 köy ve 190 mezra yer almaktaydı.

Nahiyenin merkezi olan Bârin Kasabası Hama Kalesi'ne 38 km mesafededir. Bugün harabe olan kalesini Frankların yaptığı ve daha önce burada Romalılara ait bir askeri kışla üzerinde inşa edildiği arkeologlar tarafından ifade edilmektedir. Bu kalenin,

⁶³³ Enver Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 378-379, 381.

1338 yılında el-Melikü'l-Muzaffer Mahmud tarafından haçlıları buradan çıkarmak gayesiyle tahrip edildiği sanılmaktadır⁶³⁴.

Bârin Kalesi'nden başka, Arap tarihçiler *Rafeniye Kalesi*'ni de Bârin'e bağlı olarak gösterirler. Roma döneminde inşa edildiği söylenen bu kale, Humus ve Trablusşam'ı birbirine bağlayan dar bir geçit üzerinde yer alıyordu ve bu sebeple stratejik bakımdan büyük öneme sahipti⁶³⁵.

Yine Bârin Nahiyesi içerisinde yer alan *Meryemin* adlı köy de oldukça eski yerleşmelerden biriydi. Nitekim bu köyün adı Kadeş Savaşı'nda da geçmektedir. Kalesi de stratejik bakımdan önemliydi. Mısır Firavunu II. Ramses tarafından Kadeş Antlaşması'ndan sonra inşa edilmiştir. Bu kalenin kuruluş amacı ise Hitit ordusunun gözetlenmesiydi. Bu kale Ortaçağ'da da özellikle Haçlı Savaşları sırasında önemli rol oynamıştır⁶³⁶.

Nahiye merkezi olan Bârin, tahrir defterlerinde “karye” yani köy olarak ifade edilmiştir. Burası iktisadi bakımdan da diğer köylerden pek farklı değildi. Sadece diğer köylere nazaran daha büyük ve kalabalık nüfusa sahipti. Nitekim 1551 yılında 75'i hane ve 16'sı mücerred olmak üzere 91 nefer⁶³⁷, 1562 yılında ise 68'i hane ve 28'i de mücerred olmak üzere 96 nefer⁶³⁸ yetişkin erkek nüfusu vardı.

XVI. yüzyılda Bârin Nahiyesi'nde Ali b. Ebi Talib Camii ismiyle bir cami⁶³⁹, Takdin Köyü'nde de Cemaleddin Abdullah el-Vefâî ismiyle bir zaviye bulunmaktaydı. Bu zaviyede beş vakit namaz ve Cuma namazları kılınıyordu. 1562 ve 1573 yıllarında zaviye vakfının toplam geliri 1.732 akçe idi ve bunun 1.260 akçesi zaviyede çalışan personelin maaşını karşılamakta, geriye kalan 112 akçesi de kadı marifetiyle vakfın mühimmatına sarf olunmaktaydı⁶⁴⁰.

Bârin Nahiyesi köylerinin başlıca mahsulâtını arpa ve buğday oluşturmakla birlikte incir, zeytin, üzüm, pamuk, nohut gibi ürünler de yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Hayvancılıkta ise koyun yetiştiriciliği ön plandaydı.

⁶³⁴ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s.49

⁶³⁵ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 48.

⁶³⁶ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 48-49.

⁶³⁷ BOA, TD, nr. 1052, s. 110-111.

⁶³⁸ BOA, TD, nr. 344, s. 5.

⁶³⁹ Cami vakfının yıllık geliri 1562 yılında 102 akçe, 1573 yılında da 200 akçe idi. BOA, TD, nr.336, s. 56;

BOA, TD, nr.519, s. 63.

⁶⁴⁰ BOA, TD, nr.336, s. 53, BOA, TD, nr.519, s. 61.

Bârin Nahiyesi köyleri genellikle az nüfuslu olan küçük yerleşmelerdi. Sadece *Mu'a* adlı köyünün vergi nüfusu 100 haneden fazlaydı. Bu köyün 1526'da 98 hane ve 7 mücerred, 1594'te 118 hane ve 85 mücerred vergi nüfusu vardı. Yine nispeten büyük olan köylerden *Tellü'z-Zeheb*'in 1526'da 74 hane ve 3 mücerred, 1594'te 84 hane ve 49 mücerred, *Tell- Dû*'nun da 1526'da 57 hane ve 4 mücerred, 1594'te 39 hane ve 11 mücerred vergi nüfusu vardı. Diğer köylerinin vergi nüfusu ise genellikle 4-25 hane arasında değişiyordu. Bârin Nahiyesi köylerinden sadece Tennûrîn karışık nüfuslu olup, diğerleri tamamen Müslüman nüfuslu yerleşmelerdi. Bu nahiyede 1526'da mezra statüsünde olan 8 yer de sonraki yıllarda iskân olarak köy statüsü kazanmıştır (bkz. Ek-3, Tablo-26)

Öte taraftan, Bârin Nahiyesi'nin birçok mezrasında Türkmenler de ziraat etmekteydi. Mesela 1526 yılında Melva, Mecidil, Şindyâne ve Şa'ye adlı mezralarında *Kınâkiyye Türkmenleri*⁶⁴¹, Meşhed ve 'Abid adlı mezralarında *Bayındır (Bayındırıyye) Türkmenleri*⁶⁴², Merbat mezrasında *Eyyubiye (Eyyublu) Türkmenleri*⁶⁴³ ve Barakiye mezrasında da *Barak Türkmenleri*⁶⁴⁴ ziraat yapmaktaydı. Bunlardan, tahrir defterinde "Kınâkiyye" adıyla zikredilen Türkmenlerin *Kınık Türkmenleri* olması kuvvetle muhtemeldir.

Bârin Nahiyesi diğer konargöçerlerin de yaşam alanıydı. Mesela, 1526 yılında 62 hanelik Atlin Köyü'nde *Ekrâd-ı Şafıyye* cemaatı yaşamaktaydı⁶⁴⁵. 1551 yılında yine Kürt cemaatlerinden olan *Ekrâd-ı Saçlu*⁶⁴⁶ ve 55 neferlik *Ekrâd-ı Cevâlkiyye (Hevâlkiyye)*⁶⁴⁷ cemaatleri de Bârin Nahiyesi sınırları içerisinde yaşamaktaydı.

1551 yılında Arap aşiretlerinden *Ben-i Ziyâd* ve '*Aşarne* cemaatleri de Bârin Nahiyesi'nde yaşayan konargöçerler idi⁶⁴⁸.

2.1.2.1.4. Şeyzer Nahiyesi

Şeyzer, 1550 yılından önce Halep Sancağı'na bağlı bir nahiye idi. 1550 yılından itibaren ise Hama'ya bağlanmıştır. Şeyzer'in doğusunda Hama Nahiyesi, batısında Halep Sancağı arazisi, kuzeyinde Ma'arra Nahiyesi ve güneyinde de Bârin ve Masyâf

⁶⁴¹ BOA, TD, nr.418, s. 208-209, 233.

⁶⁴² BOA, TD, nr.418, s. 160, 232.

⁶⁴³ BOA, TD, nr.418, s. 234.

⁶⁴⁴ BOA, TD, nr.418, s. 171.

⁶⁴⁵ BOA, TD, nr.418, s. 160.

⁶⁴⁶ BOA, TD, nr.1052, s. 118.

⁶⁴⁷ BOA, TD, nr.1052, s. 105.

⁶⁴⁸ BOA, TD, nr.1052, s. 115-118.

nahiyeleri yer almaktaydı. Ortasından Asi Nehri'nin geçtiği Şeyzer Nahiyesi oldukça geniş bir coğrafi alanı kaplamaktaydı.

Şeyzer Kalesi özellikle Ortaçağda önemli roller üstlenmişti. Fakat bu kale günümüze tamamen harap durumda ulaşmıştır⁶⁴⁹. Yine Şeyzer Nahiyesi'nde *Ebu Kubeys* adlı bir kale daha bulunmaktaydı. Deyr-i Şimâ'il köyünün kuzey batı tarafında ve Ebu Kubeys Vadisi'nin üst kısmında yer alan bu kale yüksek bir kaya parçası üzerinde inşa edilmiş olup Şeyzer'e kadar uzanan ovayı kontrol ediyordu. Fakat bu kale de günümüzde harap bir durumdadır. Harabenin içinde gözetleme kuleleri ve bir kilisenin kalıntıları görünmektedir. Tarihçiler bu kaleyi de Ortaçağda İsmaili kalelerden biri olarak göstermektedirler⁶⁵⁰.

Nahiyenin merkezini Şeyzer Kasabası oluşturunuyordu ve ismini buradan alıyordu. Bu kasabanın 1551 yılında 182 hane, 68 mücerred ve 3 imam yetişkin erkek nüfusu vardı. İktisadi bakımdan da nispeten gelişme kaydetmişti. Burada bir hassa hamam ile ipek tezgâhları ve kasap dükkânları bulunuyordu⁶⁵¹.

Şeyzer Nahiyesi'nde 1551 yılında 88 köy, 308 mezra, 1562'de 81 köy, 314 mezra, 1594 yılında ise 93 köy ve 325 mezra yer almaktaydı. Bu yönüyle Şeyzer, Hama Sancağı'nın en geniş nahiyesi özelliğini taşıyordu. Fakat köyleri nüfus bakımından pek kalabalık değildi (bkz. Ek-3, Tablo-27). En büyük köyü olan *Muharde*'nin 1551'de 181 hane ve 36 mücerred vergi nüfusu mevcut iken büyük bir artışla 1594'te 290 hane ve 20 mücerred nüfusa ulaşmıştır. İkinci büyük köyü olan '*Arîd*'in de 1551 yılında 168 hane ve 36 mücerred vergi nüfusu mevcut iken 1594'te 291 hane ve 23 mücerred vergi nüfusuna yükselmiştir. Diğer büyük köyleri ise *Ma'ar Zaf*, *Bakaslâ*, *Kariyyât* ve *Ma'ar Tûş* idi. 1551'de mezra olan 7 yer sonraki yıllarda iskân olunarak köy statüsü kazanmıştır.

Nahiyenin merkezi olan Şeyzer Kasabası iktisadi bakımdan köylerden pek farklı değildi. Halkın geçim kaynağını genel olarak keçi ve koyun yetiştiriciliği ile çeşitli bostan mahsulâtı oluşturmaktaydı. Ayrıca birkaç su değirmeni de bulunmaktaydı. Şeyzer'in köylerinde ise en önemli mahsulât buğday ve arpa olmakla beraber çeşitli bostan ürünleri de yetiştirilmekteydi. Nahiyede hayvancılık, keçi yetiştiriciliği ve arıcılığa dayanmaktaydı.

⁶⁴⁹ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 42.

⁶⁵⁰ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 51.

⁶⁵¹ BOA, TD, nr. 1052, s. 155-157.

Şeyzer Kasabası'nda *Nuri Camii* adıyla bilinen bir vakıf cami bulunmaktaydı.⁶⁵² Ayrıca *Şeyh Mehtâ Zaviyesi* ve peygamberlerden *Hazret-i Eyyub*'un mezarı ile Kartebû Köyü'ndeki *Şeyh Mahmud Mezarı*⁶⁵³ ve *Makam-ı Erba'în*⁶⁵⁴ adlı kutsal mekân da Şeyzer Nahiyesi sınırları içinde yer almaktaydı.

2.1.2.1.5. Ma'arra (Ma'arretü'n-Nu'mân) Nahiyesi

Ma'arra, Zaviye Dağları'nın doğusunda, Halep'i Hama üzerinden Humus'a bağlayan tarihî yol üzerinde yer almaktadır. Eski Arrâ'nın yerine kurulmuş olduğu düşünülen bu şehrin tarihi milâttan önce I. binyıla kadar uzanır. Adı Asur metinlerinde Ara, Hellen-Roma döneminde Arra olarak geçer. Strabo'nun Megara diye adlandırdığı şehrin ismi Latin tarihçiler tarafından Marra şeklinde kaydedilmiştir. Maarra'ya eklenen Nu'mân ismiyle ilgili farklı rivayetler vardır. İslâm tarihçilerinin çoğu Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî adlı sahabeye izafeten şehre bu adın verildiğini söylemektedirler. Fakat bazıları da bu adın Tenûh kabilesinden Nu'mân b. Adî b. Gatafân es-Sâtî'dan geldiği görüşündedir⁶⁵⁵. İbn Battuta da, şehre bakan bir dağın isminin Nu'man olmasından dolayı zamanla şehre Ma'arretü'n-Nu'man isminin verilmiş olabileceğini belirtir⁶⁵⁶.

Halep ve Humus arasında kavşak bir noktada bulunmasından dolayı, kuruluşundan itibaren faal bir ticaret merkezi olan şehir, İslâm tarihi kaynaklarında Zâtü'l-Kusûr, Ma'arretü Haleb ve Ma'arretü Hıms adlarıyla da anılmaktadır⁶⁵⁷.

1326 yılında bölgeye uğrayan İbn Battuta, Ma'arra'nın büyük ve güzel bir şehir olduğunu, şehirde çok sayıda incir ve fındık ağaçlarının bulunduğunu ve meyvelerinin Mısır ve Şam'a ihraç edildiğini, ayrıca şehre bir fersah mesafede Ömer b. Abdülaziz'in kabrinin bulunduğunu zikreder⁶⁵⁸.

Ma'arra Nahiyesi, Hama Sancağı'nın 1550 yılına kadar kuzeydeki en uç sınıırıydı. Nahiyenin kuzeyinde Halep'in Riha Nahiyesi, güneyinde Şeyzer Nahiyesi,

⁶⁵² Bu caminin 1562 ve 1573 yıllarında toplam vakıf geliri 3.976 akçe olup bunun 3.420 akçesi camide çalışan altı personelin maaşları için harcanmakta, geriye kalan 556 akçesi de caminin mühimmatı için kullanılmaktaydı. BOA, TD, nr.336, s. 20, BOA, TD, nr.519, s. 25-26.

⁶⁵³ Vakfının yıllık geliri 1562 ve 1573 yıllarında 500 akçe idi. BOA, TD, nr.336, s. 56; BOA, TD, nr.519, s. 64.

⁶⁵⁴ BOA, TD, nr.336, s. 55; BOA, TD, nr. 519, s. 62..

⁶⁵⁵ Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân", *DİA*, 18, İstanbul, 1998, s. 274.

⁶⁵⁶ İbn Battûta (Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004, s. 102

⁶⁵⁷ Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân", s. 274.

⁶⁵⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, s. 103

batısında Tarbluŝam'a bağlı olan Sahyun Nahiyesi ve doğusunda da Halep Sancağı arazisi yer alıyordu.

Nahiyenin 1526 yılında 60 köyü ve 202 tane de mezrası bulunmaktaydı. Ma'arra köyleri içerisinde en büyük olanı Kefer Rûma olup, vergi nüfusu 132 hane ve 26 mücerred idi. Kefer Rûma haricindeki büyük yerleşmeleri ise 120 haneli Henâk, 92 hane ve 8 mücerred vergi nüfuslu Kefer Bâsîn, 87 haneli Timna', 82 hane ve 8 mücerred vergi nüfuslu Hâss, 70 hane ve 31 mücerred vergi nüfuslu Tell Minnîş ve 62 hane ve 9 mücerred vergi nüfuslu Gadaka adlı köyleri idi. Diğer köylerinin nüfusu ise 50 haneden az olup, çoğunlukla 3-20 hane arasında değişiyordu (bkz. Ek-3, Tablo-29). Köylerinden Henâk ve Ma'ar Sehâtâ Hıristiyan, bunların dışında kalan bütün köyleri ise tamamen Müslüman nüfusluydu. Ma'arra köylerinin başlıca mahsulatını buğday, arpa, pamuk, zeytin, incir, fıstık, üzüm, darı ve susam gibi ürünler oluşturuyordu.

2.1.2.1.6. Masyâf Nahiyesi

Masyâf Nahiyesi, 1550 yılında Şeyzer Nahiyesi ile birlikte Halep'ten ayrılarak Hama'ya bağlanmıştır. Nahiyenin doğusunda Bârin ve Hama nahiyeleri, batısında Trablusşam Sancağı'na bağlı olan Kadmus Nahiyesi, güneyinde yine Trablusşam'a bağlı olan Kulley'a Nahiyesi ve kuzeyinde ise Şeyzer Nahiyesi yer almaktaydı.

Nahiyenin en önemli yapısı olan Masyâf Kalesi Bizans tarzında inşa edilmiş bir Arap kalesi idi. Haçlılardan Raymond Sancil 1141 yılında Tarblusŝam'a giderken bu kaleyi işgal etmiştir. Bir ana kaya parçası üzerine kurulan kale, özellikle İsmaililer döneminde önemli rol üstlenmiŝtir. Dört tarafında duvarlar inşa edilmiş olan kale içinde gözetleme kuleleri de vardı. Ancak kale etrafındaki surların çoğu zamanla yıkılmıŝtır. Kalenin en önemli özelliklerinden biri de içi içe olan iki kale modeline sahip olmasıydı. Böyle yapılmak suretiyle kale, kuŝatmalara karşı daha dirençli hale getirilmiŝtir⁶⁵⁹.

Masyâf Nahiyesi, 1551 yılında 15 köy ve 49 mezra, 1562 yılında 17 köy ve 55 mezra, 1594 yılında ise 16 köy ve 52 mezraya sahipti. Masyâf, Hama'nın en küçük nahiyesi idi.

Masyâf Nahiyesi'nin merkezini 4 mahalleden müteşekkil olan Masyâf Kasabası oluşturmaktaydı. Bu mahalleler bulundukları yöne göre Kıbliyye, Őarkıyye, Garbiyye ve Őimaliyye olarak adlandırılmıŝlardı. Kasabanın 1551 yılında toplam olarak 500 hane, 128 mücerred ve 7 imam ile 9 a'ma ve pir-i fâni yetişkin erkek nüfusu vardı.

⁶⁵⁹ Mueyyed el-Geylânî, *Muhâfazatu Hamât*, s. 50-51.

Dolayısıyla Hama Sancağı'nın Hama'dan sonra en büyük kasabası özelliğini taşıyordu. Burası iktisadi bakımdan da bir gelişme göstermişti. Kasabada, dükkân ve çarşılarından başka, bir boyahane, bir tabakhane (debbâğhane), fâhûre denilen keramikçiler (testi, küp, güveç, saksı vb. imalatçısı) ile değirmenler yer alıyordu⁶⁶⁰.

Masyâf Nahiyesi köylerinde genel olarak buğday ve arpa yetiştiriciliği ön plana çıkmakla beraber üzüm, dut ve zeytin gibi ürünler de yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Hayvancılıkta ise keçi yetiştiriciliği ve arıcılık başlıca uğraşlardandı.

Masyâf Nahiyesi köyleri, nüfusu genellikle 50 haneden az olan yerleşmelerdi. Sadece Kal'a-i Resâfe, Kefer Lâhâ, Kessurya ve Medâyâ adlı köylerinin nüfusu 50 haneden fazla idi. Ayrıca köylerinde gayrimüslim nüfus olmayıp tamamen Müslüman nüfuslu yerleşmelerdi (bkz. Ek-3, Tablo-28).

2.1.2.2. Köy ve Mezralar

Köyler, taşrada nahiyeleri oluşturan temel yerleşim üniteleriydi. Bunlar, neredeyse bütün ekonomik faaliyeti tarım ve hayvancılığa dayanan ve etrafını çevreleyen ziraat sahaları yani tarlalarıyla birlikte dikkate alınan iskân yerleri olup, sınırları ilgili makamlarca belli edilirdi⁶⁶¹. Köyün kendisi bir iskân yeri olabileceği gibi, birçok ayrı birimden (köyceğiz veya mahalle) de ibaret olabilirdi. O zaman ayrı ve belirli bir sınırı olurdu. Osmanlı dönemi kayıtlarında, köy yerine genellikle iskân edilen yer anlamında “karye” terimi kullanılırdı⁶⁶².

Hama Nahiyesi'ndeki bazı köylerin birden fazla ismi vardı. Böyle yerler tahrir defterlerinde iki isimle birlikte anılmıştır. Bazı köylerin halkı zamanla kendi köyleri civarında yeni bir yerleşim alanı yani köy ünitesi kurduklarından, bu yeni yerleşim birimi de eski köyün adı ile tanınırdı. Bu yerleşim birimlerini birbirinden ayırmak için ya bulunduğu yöne göre “şarkî”, “garbî”, “şimalî” ve “cenubî” (doğu-batı, kuzey-güney) ya da konumuna göre “fevkânî” ve “tahtânî” (yukarı-aşağı) gibi ifadeler kullanılmıştır⁶⁶³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köylerin yönetiminden sorumlu olan kişilere kethüda denilmekle birlikte, Hama'da bu kişilere reis veya şeyh⁶⁶⁴ de deniyordu.

⁶⁶⁰ BOA, TD, nr. 1052, s. 240-246.

⁶⁶¹ Halil İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987, s. XXVIII.

⁶⁶² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 41.

⁶⁶³ Mesela, Hama'nın *Düveyrî 'ş-Şarkî*, *Düveyrî 'l-Garbi*, *Harbetü 'l-Kıbliyye*, *Tayyibetü 'ş-Şimalî*, *Serîhînü 'l-Fevkâ*, *Serîhînü 's-Süflâ* adlı köylerinde olduğu gibi.

⁶⁶⁴ BOA, TD, nr.418, s. 179.

Kalabalık olan köylerin mahalleleri de bulunmakta ve bu mahallelerin başındakilere de aynı şekilde reis denilmekteydi⁶⁶⁵. Bugünkü muhtar gibi köy halkını devlet nezdinde temsil eden bu kişiler, köylü ile devlet arasındaki işlerin çözümünde ve vergi oranlarının belirlenmesinde, köyün diğer ileri gelenleriyle (ihtiyar heyeti) birlikte, önemli rol oynarlardı⁶⁶⁶.

Nüfusu kalabalık olan köylerde halkın ibadetlerini yapabilecekleri cami ve mescitler bulunmaktaydı. Bu ibadethanelerde imam, hatip veya müezzinler görev yapıyordu. Mesela, 1551 yılında Hama'nın Habîliye köyünde 1 kişi imam ve müezzinlik yaparken⁶⁶⁷, Kâzû köyünde 2 imam bulunmaktaydı⁶⁶⁸. Yine Bârin'e bağlı Mu'a köyünde 2 imam⁶⁶⁹, Tellü'z-Zeheb köyünde 1 imam⁶⁷⁰, Şeyzer'in 'Arîd köyünde 1 imam ve 1 hatip bulunuyordu⁶⁷¹. Cami ve mescitlerin olduğu köyler daha ziyade nüfus bakımından kalabalık olan yerleşmelerdi.

Bazı köylerde seyyid ve şeriflerin toplu bir şekilde yerleştiklerini görmekteyiz. Mesela, 1526 yılında Hama Nahiyesi'ne bağlı 63 neferlik Esâvid köyünün nüfusunun tamamı şeriflerden oluşmaktaydı. Bunlar Osmanlı kanunu gereğince ziraat ettikleri köylerde elde ettikleri mahsulü kendileri tasarruf ederler ve avâriz vergisinden de muaf tutulurlardı⁶⁷². Yine 1526'da Ma'arretü'n-Nu'mân Nahiyesi'nin Kefer Tîl köyünde 13 şerif meskûn olup, bunlar avârizdan muaf tutulmuşlardı⁶⁷³. Aynı tarihte Bârin Nahiyesi'nin Takdîn köyünde 5 ve Tell Dû köyünde 2 şerif yaşamaktaydı⁶⁷⁴. 1551 yılında ise Şeyzer Nahiyesi'nin Ma'ar Zaf köyünde 9, Şihâbiye köyünde de 1 şerif ikamet etmekteydi⁶⁷⁵.

Diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi Hama Sancağı'ndaki köylerin vergi gelirleri de padişah ve sancakbeyi hasları ile zeâmet, timar, vakıf ve mülklere tahsis edilmişti. Malikâne-divâni sisteminin olduğu yerlerde ise vergiler, vakıf ve mülk

⁶⁶⁵ BOA, TD, nr.418, s. 384.

⁶⁶⁶ Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566), s. 55.

⁶⁶⁷ BOA, TD, nr.1052, s. 54.

⁶⁶⁸ BOA, TD, nr.1052, s. 21.

⁶⁶⁹ BOA, TD, nr.1052, s. 102.

⁶⁷⁰ BOA, TD, nr.1052, s. 103.

⁶⁷¹ BOA, TD, nr.1052, s. 167.

⁶⁷² “Zikr olan şürefâ mezbûr Veli'nin evladından olup karye-i mezbûrede zirâ'at edüp hâsıllarına kendiler mutasarrıf olup mezbûr şeyhin türbesi harcın(?) ve sâir levâzımın iştirâk tarîkiyle görüp ve emr mücebince defter-i cedîd-i hakâniye 'avârizdan dahi muaf kayd olunmuşlardır. BOA, TD, nr.418, s. 10-11.

⁶⁷³ “Karye-i mezbûrede olan şürefâ emr mücebince ve kanûn-ı kadîm muktezâsınca 'avârizdan mu'âf ve müsellemler olmak üzere defter-i cedîd-i hakâniye kayd olundu. BOA, TD, nr.418, s. 385.

⁶⁷⁴ BOA, TD, nr.418, s. 179, 180, 181.

⁶⁷⁵ BOA, TD, nr.1052, s. 171, 216.

sahipleriyle mîrî yani has, zeâmet ve timar sahipleri arasında hisseler halinde paylaşılıyordu.

Bazı köyler tamamen vakıf olup, sadece rûsûm-ı örfiyesi ve ikinci öşrû mîrîye ait bulunuyordu. Bazıları ise serbest vakıf statüsünde olup bütün vergileri hangi vakfa bağlanmış ise onun adına tahsil ediliyordu. Osmanlı kanunlarına göre, padişah hassı, ümerâ ve diğer haslar ile zeâmet olan yerler serbest statüde idiler ve güvenliklerinin sağlanması, padişah hassı olan yerlerde emnlere, dirlik olan yerlerde ise dirlik sahiplerinin kendilerine veya adamlarına aitti. Bu durum serbest statüdeki vakıf köyler için de geçerli olup, buralarda da mütevellî olanlar sorumlu idiler⁶⁷⁶.

Osmanlı taşrasını köylerle beraber oluşturan bir başka ünite ise mezralardır. Mezralar, yakın bir köyün ekinliği yani ziraat edip işlediği yer olabildiği gibi, yörüklerin gelip işlediği topraklar da olabilirdi⁶⁷⁷. Bu yerler, genellikle köy alanı içerisinde yer alan, fakat köylerin esas tarlalarından ayrı olarak tepeler arasına yayılmış, küçük sürülebilir alanlardı⁶⁷⁸.

Tahrir defterlerinde mezraların yerleri ve hangi köye ait oldukları iyice tayin edilmiştir. Söz konusu defterlerde bir mezranın “Mezraa-i x der nezd-i karye-i x” şeklinde hangi köyün yanında bulunduğu ifade edilirken, bazen “Mezraa-i x tâbi‘-i karye-i x ibaresiyle hangi köye bağlı olduğu, bazen de “Mezraa-i x der yed-i ahâli-i karye-i x” ibaresiyle hangi köy halkı tarafından ziraat edildiği ifade edilmiştir.

2.2. Nüfus

Osmanlı demografi araştırmalarında 1830’dan önceki dönem için en önemli veriler “hâne” rakamlarıdır. Zira Osmanlı Devleti’nin tahrir sırasındaki hedefi bir yerde toplam ne kadar insanın yaşadığını tespit etmekten ziyade hâne ve nefer rakamlarını tespit ederek vergi verecek nüfusu ortaya çıkarmaktı. Bu yönüyle Osmanlı, vergi verecek nüfusu esas alırdı. Herhangi bir sebeple vergi vermeyecek olan nüfus bu defterlere kaydedilmezdi. Ancak bazen imam, müezzîn, hatip v.b. dinî görevlilerin muaf olarak kaydedildiğine rastlamak da mümkündür. Dinî, idarî ve askerî görevli olmayıp da

⁶⁷⁶ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 217.

⁶⁷⁷ Halil İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. xxix.

⁶⁷⁸ Wolf-Dieter Hütteroth-Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 29.

vergi muafiyeti tanınmış olanlar tahrir prosedürüne uygun olarak defterlere kaydedilmiyorlardı⁶⁷⁹.

Tahrir defterlerinde şehir ve köylerde oturanlar ile konargöçer olanların nüfusu, hâne ve mücerred olarak ifade edilmiştir. Bunlardan hâne ifadesi evli olanları, mücerred ifadesi ise bekâr olanları temsil etmekteydi. Kadınlar ve olgunluk çağına ulaşmamış çocuklar vergi vermekle yükümlü olmadıklarından tahrir defterlerinde belirtilmezlerdi. Fakat imam, hatip, şerif, a‘mâ, pîr-i fânî ve mecnûn gibi vergiden muaf sayılanlar ve sipahizadeler belirttikleri gibi, köy ve mezralarda bulunan ve aslında konargöçer olan unsurlar da ayrıca kaydedilirdi. 1526 tarihli Tahrir Defteri’nde mahalle, sokak ve köylerde yer alan imâm, hatip, müezzin ve a‘mâ gibi vergiden muâf olanlarla avârız vergisinden muâf olanlar fert fert işaret edilmişlerdir. Buna karşın, 1594 tarihli defterde sancaktaki vergi nüfusu hane ve mücerred ayrımı yapılmaksızın “nefer” olarak verilmiştir.

Tahrir defterlerinde bir hânede kaç kişinin bulunduğu ve hânedeki bütün fertlerin isimleri tek tek belirtilmediği için bu defterlerdeki verilere dayanarak bir yerleşim biriminin gerçek nüfusunu kesin rakamlarla tespit etmek mümkün değildir. Fakat tahmini nüfusu bulmak için Ö. Lütfi Barkan’ın hâne karşılığı olarak kabul ettiği 5 katsayısı pek çok araştırmacı tarafından kabul görmüş bir metottur. Ancak bu katsayıyı az bularak 7 katsayısını kullananlar olduğu gibi, daha az olması gerektiğini savunanlar da vardır⁶⁸⁰. Mücerred, yani bekâr olan erkekler ise babalarıyla birlikte aynı çatı altında yaşadıkları için bunların sayısını herhangi bir katsayıyla çarpmaya gerek yoktur.

2.2.1. Şehir Nüfusu

2.2.1.1. Hama Şehri

Hama Şehri’nde 1526’da 2.043 hane ve 160 mücerred ile toplam sayısı 153 olan sipahi, imam, hatip, şerif ve muâf bulunmaktaydı. Fakat bu defterin mahalle kayıtlarının yer aldığı sayfalarının bir kısmı eksik olduğu için verilen rakamlar vergi nüfusunun tamamını yansıtmamaktadır⁶⁸¹. 1551 ve 1562 yılları Hama şehir nüfusunu tespit etmek ise hiç mümkün görünmemektedir. Zira her iki döneme ait tahrir defterlerinin şehir kısmı mevcut değildir. Elimizde mevcut olan diğer tahrir kayıtlarına göre, Hama

⁶⁷⁹ Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999, s. 136.

⁶⁸⁰ Nejat Göyünç, “Hâne” Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, XXXII, 1979, s. 332.

⁶⁸¹ Meselâ, söz konusu defterde Hristiyan ve Yahudi mahalleleri yer almadığı gibi, bazı Müslüman mahalleleri de mevcut değildir.

Şehri'nin toplam vergi nüfusu 1570'te 4.272 hane, 697 mücerred ve 27 diğer (imam, müezzin vb.), 1594'te de 4.910 neferden oluşmaktaydı.

Tablo 7. Şehir Vergi Nüfusunun Dinî Gruplara Göre Dağılımı

Dinî Gruplar	1526			1570			1594
	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.	Diğer	Nefer
Müslüman	2.043	160	153	3.872	697	27	4.430
Hristiyan	-	-	-	280	-	-	355
Yahudi	-	-	-	120	-	-	125
Toplam	2.043	160	153	4.272	697	27	4.910

XVI. yüzyılda Hama şehir nüfusunun büyük bölümünü Müslümanlar teşkil ediyordu. 1570'te Hama Şehri'nde 3.872 hane, 697 mücerred ile toplam sayısı 27 olan imam, müezzin ve hatip bulunmaktaydı. Müslüman yetişkin erkek nüfusu 1594'te 4.430 nefer olup, bu nüfus Türk, Kürt ve Araplar'dan meydana geliyordu.

1570'te Hama Şehri'nin bazı mahalle ve sokaklarında 141 hane, 31 mücerred ile 3 imam ve hatipten oluşan 175 nefer Türkmen oturuyordu. Bunlardan 43 hane, 13 mücerred ve 1 imam yetişkin erkek nüfus Muhâlibe adlı mahallede, 10 hane ve 3 mücerred Câmi'ü'l-Kâk et-Tahtâ adlı mahallede, 47 hane, 5 mücerred ile 2 imam ve hatipten oluşan yetişkin erkek nüfus Bâbü'l-Cisr adlı mahallede, 41 hane ve 10 mücerred de Murâbit adlı mahallede sakindi.

Tablo 8. Müslüman Vergi Nüfusunun Mahallelere Dağılımı

Mahalleler	1526			1570			1594
	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.	Diğer	Nefer
'Aliliyât-ı Fevkâ	110	7	5	161	54	1	193
'Aliliyât-ı Tahtâ	300			789	104	2	762
Bâbü'l-Cisr	91	4	13	128	23	4	166
Câmi'ü'l-Kâk el-Fevkâ	65	5	1	52	16		148
Câmi'ü'l-Kâk et-Tahtâ				53	18	1	
Ce'âbire	150	8	5	130	36		151
Cevvü'l-Medîne	433	61	17	347	17	7	316

(Şâri‘at-i Bâbü’l-Garbî mine’l-Kıblî ve Zukâk-ı Bâbü’l-Meğâr ile birlikte)							
Havrâna nam-ı diğer Seydî Abdullah el-Fevkâ	86	12	2	126	15		140
Hâzır	204	5	30	219	27	5	206
Meşârika				188	21	3	330
Mu‘teziliyye-i Kıbliyye	119	14	60	300			300
Mu‘teziliyye-i Şimâliyye	205	21	17	271	132	1	376
Muhâlîbe				85	29	1	108
Murâbıt	153	10	3	238	68		342
Rasyîn	127	13		229	41		189
Safsâfa				145	17		146
Şâri‘at-i Bâbü’l-Garbî mine’ş-Şimâlî				148	51	2	181
Şeyh Abdullah				136	12		165
Şeyh Osman				127	16		91
Tell							120
Toplam	2.047	160	153⁶⁸²	3.872	697	27⁶⁸³	4.430

Hama Şehri’nde yaşayan Müslüman nüfusun önemli bir bölümü XVI. yüzyılda avârız vergisinden muâf olarak kaydedilmiştir. 1526’da *el-Hâzır* adlı mahallede 8’i şerîf ve 3’ü “sahib-i berât” (yani padişahın beratıyla muâf olanlar) olmak üzere toplam olarak 15 nefer *Seyyid Ahmed bin Abdülkadir-i Geylânî* cemaatine mensup olduklarından, 3 hane ve 1 mücerred de barut işlediklerinden⁶⁸⁴ avârız vergisinden muâf idiler. Yine aynı tarihte 300 haneden oluşan ‘*Aliliyât et-Tahtâ*’ adlı mahalle halkının tamamı *Şeyh ‘Ulvân* hazretlerinin müridi olduklarından bunlar da avârız-ı divâniye ve tekâlîf-i örfiye olarak adlandırılan bütün vergilerden muâf tutulmuşlardı. Ayrıca, *Mu‘teziliyye-i Kıbliyye* adlı mahallede oturan toplam 40 hane de “barutçu” olduklarından avârızdan muâf idiler⁶⁸⁵.

1570’te *Şeyh Ebü’l-Vefâ veled-i Hazret-i Kutbü’l-iftâ b. Hazret-i Mevlânâ Şeyh ‘Ulvân* fukaralarından olup, ‘*Aliliyât et-Tahtâ*’ adlı mahallede sakin olan 285 hane, *Kutbü’l-‘Ârifîn ve Zeynü’s-Sâlihîn Mevlânâ Abdullah*’ın fukaralarından 33 hane,

⁶⁸² Sipahi: 69, şerîf: 24, imam: 8, sahib-i berat: 9, barutçu: 43

⁶⁸³ İmam: 15, müezzin: 10, hatip: 1, a‘ma: 1

⁶⁸⁴ BOA, TD, nr. 137/1, s. 29.

⁶⁸⁵ BOA, TD, nr. 137/1, s. 32, 60

Kıdvetü's-Sâlihîn Şeyh Zeyneddin'in fukaralarından 25 nefer –ki bunların 15 hanesi ‘Aliliyât et-Tahtâ, 10 neferi de Mu‘tezile-i Şimâliye, Hâzır, Muhâlîbe ve Şarî‘a mahallelerinde sakinlerdi- avârizdan muâf kaydedilmiştir.

1594'te *Şeyh Ebü'l-Vefâ veled-i Hazret-i Kutbü'l-iftâ b. Hazret-i Mevlânâ Şeyh 'Ulvân* fukaralarından olup, ‘Aliliyât et-Tahtâ mahallesinde sakin olan 285 nefer, *Kıdvetü's-Sâlihîn Şeyh Zeyneddin* fukaralarından 15 nefer -ki bunların 9'u ‘Aliliyât et-Tahtâ, 6'sı da Mu‘tezile-i Şimâliye ve Hâzır adlı mahallelerde sakinlerdi-, *Şeyh Ebü'l-Vefâ veled-i Hazret-i Kutbü'l-Kuttâb Mevlânâ Şeyh 'Ulvân* fukaralarından 34 nefer, *Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdülkadir-i Geylânî* fukaralarından da 29 nefer avârizdan muâf kaydedilmiştir.

Hama Şehri'nde Müslümanlardan başka, Hristiyan ve Yahudilerden meydana gelen gayrimüslim nüfus da bulunmaktaydı. Fakat Hristiyanların sayısı Yahudilere nazaran daha fazlaydı.

Hristiyan vergi nüfusu 1570'te 280 hane iken 1594'te 355 nefere çıkmıştır. Yahudilerin vergi nüfusu da 1570'te 120 hane iken 1594'te 125 nefer olmuştur.

Hristiyanlığın *Ya'kubiye* yani Süryani mezhebinden olan gayrimüslimlerin Hama Şehri'nde ayrı bir mahalleleri vardı ve bu mahallenin 1570'te 5, 1594'te de 8 sokağı bulunmaktaydı. Yine Yahudilerin de kendilerine ait bir mahalleleri vardı⁶⁸⁶

Bu verilerden hareketle hane, imâm, şerîf ve sipahi toplam sayılarını 5 katsayısı ile çarptığımız takdirde, Hama Şehri'nin tahmini nüfusunu bulabiliriz. Fakat tahrir defterlerinde yer alan rakamlara sancakbeyi, kadı, kale görevlileri, mahkeme görevlileri, asesbaşı, asesler ve müderrisler gibi, yönetim, eğitim, yargı ve inzibat işlerine bakanlar dahil edilmiyordu. Meselâ, 1526 tarihinde 69 tane sipahinin şehrin muhtelif mahallelerinde oturduğunu tespit edebilmekteyiz. Buna göre, Hama Şehri'nde 1526 yılında toplam olarak 2.043 hane ve 160 mücerred ile 153 nefer sipahi, şerîf, imam ve muâf, 1570 yılında 4.272 hane, 697 mücerred ve 27 muâf, 1594'te 4.910 nefer yetişkin erkek nüfusu yer almaktaydı. Bunlara yönetim ve inzibattan sorumlu olanlar ile vakıf görevlilerini de ilave ettiğimizde (her tahrir yılı için 150 hane) Hama Şehri'nin tahmini nüfusu 1526'da 11.730 (fakat bazı mahalleler yer almadığı için bunu en az 15 bin olarak kabul etmek gerekir), 1570'te 22.245, 1594'te de 25.300 kişi olur.

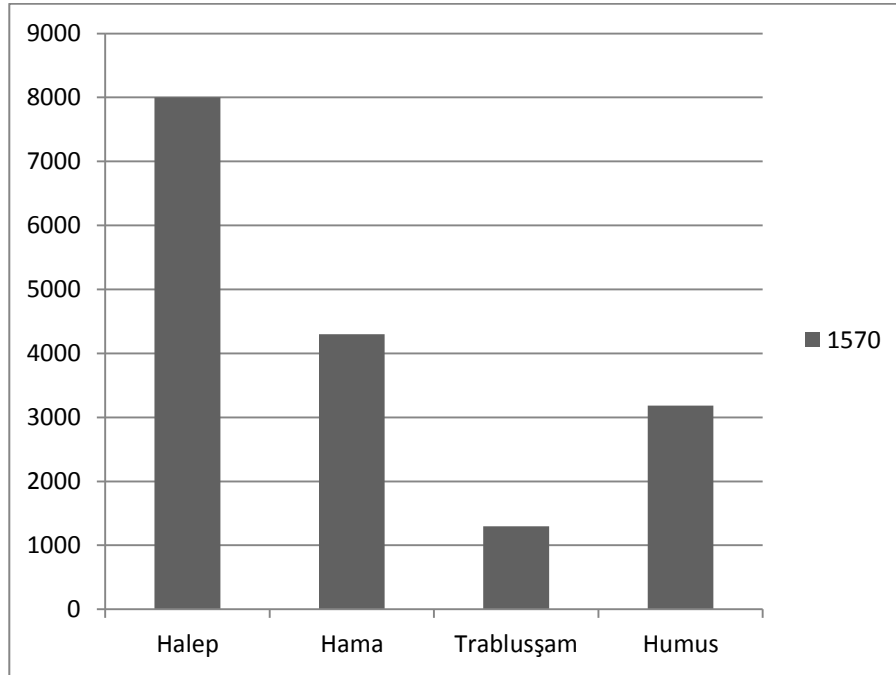
Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, şehrin nüfusu 1526-1594 yılları arasında takriben % 60 civarında artmıştır⁶⁸⁷.

⁶⁸⁶ Abdulvedüd Bergûs, “Târîhu Hamât, s. 70.

Hama şehir nüfusunu büyük çoğunlukla Müslümanlar meydana getirmekle birlikte, şehirde Hristiyan ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Hristiyan nüfus 1570’te 280 hane, 1594’te ise 355 nefer idi. Buna göre, Hama Şehri’nde yaşayan Hristiyanların tahminî nüfusu 1570’te 1.400 ve 1594’te 1.775 kişiden oluşuyordu. Yani, Müslümanlarda olduğu gibi, Hristiyan nüfusta da XVI. yüzyıl boyunca artış yaşanmıştır.

Yahudi nüfusa gelince; 1570’te 120 hane (tahminen 600 kişi) olan Yahudi nüfusu az bir artışla 1594 yılında 125 nefer (tahminen 625 kişi) olmuştur.

Netice itibariyle, Hama şehir nüfusunun 1570 ve 1594 yıllarında % 90’ını Müslümanlar meydana getiriyordu. Gayrimüslimler ise şehir nüfusunun her iki dönemde de %10’unu oluşturuyordu.

Grafik 1. Hama Şehri Vergi Nüfusunun Çevre Şehirlerle Mukayesesi

Hama’nın XVI. yüzyıldaki nüfus büyüklüğünü daha iyi kavrayabilmek için, bu şehir ile aynı bölgede yer alan Halep, Humus ve Trablusşam şehirlerinin 1570 yılındaki nüfusuyla mukayese etmemiz oldukça faydalı olacaktır. Bu cümleden olarak, 1570

⁶⁸⁷ Hama’nın güneyinde yer alan Humus Şehri’nin nüfusu da XVI. yüzyıl boyunca sürekli artmış (bkz. Enver Çakar, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, s. 391), fakat Hama’nın hemen kuzeyinde yer alan Halep şehri nüfusunda, özellikle salgın hastalıklar sebebiyle inişli çıkışlı dalgalanmalar meydana gelmiştir (bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 140-141).

yılında Halep Şehri'nin evli erkek nüfusu 7.889 hane ve 113 imam⁶⁸⁸, Humus Şehri'nin 3.164 hane ve 20 muaf⁶⁸⁹, Trablusşam'ın ise 1.269 hane ve 29 imam, şerif ve sipahiden⁶⁹⁰ meydana geliyordu. Dolayısıyla, XVI. yüzyılda Hama Şehri nüfus bakımından Halep Şehri'nden küçük, Humus ve Trablusşam şehirlerinden ise büyük idi.

2.2.1.2. Humus Şehri

Humus, 1548 yılına kadar Hama Sancağı'na bağlı olan aynı isimli nahiye'nin merkezi konumundaydı. Bu tarihten sonra ise müstakil bir sancak durumuna gelmişti. Bundan dolayı Humus Nahiyesi ile ilgili nüfus bilgilerini sadece 1526 yılı tahririne, yani Hama Sancağı'na bağlı olduğu döneme göre değerlendireceğiz. Anılan yıla ait tahrir defterine göre Humus Nahiyesi'nin 6 mahalleden oluşan bir kasabası (Nefs-i Humus) mevcuttu.

Humus Şehri'nin toplam vergi nüfusu 1526'da 1.827 hane ve 129 mücerred ile toplam sayısı 76 olan muâf, imam, şerif, sipahi, hademe, mütevellî ve sahib-i berattan ibaret idi. Şehir nüfusunun büyük bölümünü Müslümanlar teşkil ediyordu. 1526'da Bâb-ı Derîb mahallesinde 294 hane, 28 mücerred ve 14 muaf, Bâb-ı Tûdmûr'da 355 hane, 9 mücerred, 3 muaf, 22 şerif, 5 imam ve 1 sipahi, Firâvan mahallesinde 359 hane, 24 mücerred, 6 muaf ve 8 imam, Bâb-ı Dîmaşk mahallesinde 462 hane, 30 mücerred ve 2 imam, Seyyid Halid b. Velid mahallesinde de 25 hane ile 15 hademe ve berat sahibi yer alıyordu. Buna göre, şehirdeki toplam Müslüman nüfusu 1.495 hane ve 91 mücerred ile 76 kişiden oluşan imam, sipahi, şerif ve muafılardan meydana geliyordu. Muaf olanlar, Ca'fer-i Tayyâr hazretlerinin mezâr-ı şeriflerinde sakin olan Kutbü'l-'Arifin Şeyh Cemaleddin'in fukarasından olup, anılan şeyhin hürmetine Osmanlı padişahları tarafından avâriz-ı dîvâniyeden ve tekâlîf-i örfîyeden mu'af ve müsellemler tutulmuşlardı.

Humus Şehri'ndeki gayrimüslim nüfus Hristiyan ve Yahudilerden meydana gelmekteydi. Hristiyanların sayısı Yahudilere nazaran daha fazlaydı. Şehirde, 1526'da 304 hane, 34 mücerred Hristiyan vergi nüfusu yer alıyordu.

1526'da Vehbe adlı mahallede 193'ü hane ve 22'si mücerred olmak üzere 215 nefer Hristiyan yaşıyordu ve bunların cizye vergisi toplamı 8.450 akçe idi⁶⁹¹. Yine, Hristiyan Ya'kubiyye cemaatinin 49 hane ve 10 mücerred vergi nüfusu vardı. Bunların

⁶⁸⁸ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 140.

⁶⁸⁹ Enver Çakar, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri*", s. 389.

⁶⁹⁰ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 223.

⁶⁹¹ BOA, TD, nr. 418, s. 451-454.

da cizyeleri toplamı 1.600 akçe idi⁶⁹². Bir başka Hristiyan cemaati 49 hane, Beşirîn olarak adlandırılan bir cemaati de 13 hane, 2 mücerred vergi nüfusuna sahipti⁶⁹³.

Yahudilerin nüfusuna baktığımızda ise; Humus Şehri'nde 1526'da 28 hane, 4 mücerred Yahudi vergi nüfusu bulunmaktaydı.

Humus Şehri'nin tahmini nüfusunu elde edebilmek için tahrir defterlerinde belirtilen vergi nüfusundan başka, şehirde yönetim ve inzibat işlerinden sorumlu olanların da bulunduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Mesela, bu dönemde Humus'taki muhtelif vakıflarda yaklaşık 51 kişi görev yapmaktaydı⁶⁹⁴. Sağlıklı bir sonuç elde edebilmek için, bu rakama askerileri de dahil ettiğimizde toplam evli vergi nüfusuna en az 100 hane daha ilave etmemiz gerekir. Buna göre, Humus Şehri'nin tahmini nüfusu 1526'da 12.621 kişiden ibaret olmaktadır. Bu tarihte şehir nüfusunun yüzde 81'ini Müslümanlar teşkil ediyordu. Nüfusun ikinci önemli kısmını ise Hristiyanlar meydana getiriyordu. Yahudilerin sayısı ise Müslüman ve Hristiyanlara nazaran oldukça düşük bir seviyedeydi.

2.2.2. Kırsal Nüfus

Diğer Osmanlı sancaklarında olduğu gibi, Hama Sancağı'nda da XVI. yüzyılda nüfusun büyük bir bölümü kırsal alanda yaşamaktaydı. Yaşamlarını kırsal alanda sürdüren halkın geçim kaynağı genellikle tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. İncelediğimiz dönemde Hama Sancağı kırsal nüfusunu tespit etmek, tahrir defterlerindeki eksik sayfalardan dolayı pek mümkün değildir. Zira 1551 ve 1562 tarihli tahrir defterlerinin baş kısımları eksik olduğu için özellikle Hama Nahiyesi'nin XVI. yüzyıldaki kırsal nüfusunun takibatını yapmak oldukça zor görünmektedir. Ancak yine de 1526 ve 1594 tarihli defterlerin tam olması bize nüfus açısından yüzyılın başı ve sonunu mukayese etme şansı vermektedir. Bu durumda Hama Sancağı'nın kırsal nüfusunun sürekli artış gösterdiğini söylemek zor değildir. 1526 yılı itibariyle Hama Sancağı'nın kır nüfusu 5.761 haneden oluşmaktaydı. Bunun 161 hanesi Ma'arra Nahiyesi'nin kasaba merkezinde ikamet etmekteydi.

1551 yılı tahrir defteri verilerine göre Hama'nın kır nüfusu 7.439 haneye ulaşmıştı. Ancak bu dönemde Humus ve Ma'arra nahiyeleri Hama'dan ayrılmış buna

⁶⁹² BOA, TD, nr. 418, s. 454-455.

⁶⁹³ BOA, TD, nr. 418, s. 455-456.

⁶⁹⁴ Mehmet İpşirli, "A Preliminary Study of The Public Waqfs of Hama an Homs in The XVI. Century", *Studies on Turkish-Arab Relations*, İstanbul, 1986, s. 123-124.

mukabil Şeyzer ve Masyâf nahiyeleri Hama'ya bağlanmıştır. Bu nüfusun 682 hanesi Şeyzer ve Masyâf nahiyelerinin kasabalarında bulunuyordu.

Tablo 9. Kırsal Vergi Nüfusunun Dinî Gruplara Göre Dağılımı

Dinî Gruplar	1526			1551			1594	
	Hane	Müc.	Diğer ⁶⁹⁵	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.
Müslüman	4.876	384	15	6.118	1.472	42	8.487	2.294
Hıristiyan	885	32		1.321	134		1.622	221
Toplam	5.761	416	15	7.439	1.606	42	10.109	2.515

1562 yılı için kesin bir hane sayısı söylemek oldukça zor görünmektedir. Zira 1562 tarihli tahrir defterinde Hama Nahiyesi köylerinin nerdeyse tamamı mevcut değildir. Bu tarihte sancağın Bârin, Şeyzer ve Masyâf nahiyelerinin toplam hane sayısı ise 4.517 idi. Bunun 692 hanesini kasabalardaki nüfus oluşturmuyordu.

1594 yılına gelindiğinde, Hama Sancağı kırsal nüfusunda büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Bu tarihte toplam hane sayısı 10.109'a ulaşmıştır. Fakat bunun 1.082 hanesi Şeyzer ve Masyâf nahiyelerinin kasabalarında oturuyordu⁶⁹⁶.

Tablo 10. Müslüman Vergi Nüfusunun Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	1526			1551			1594	
	Hane	Müc.	Diğer ⁶⁹⁷	Hane	Müc.	Diğer	Hane	Müc.
Hama	1715	128		2042	279	3	2639	709
Humus	904	62						
Ma'arra	1413	153	15					
Bârin	844	41	7	1393	262	3	1968	550
Şeyzer				1719	688	18	2439	729
Masyâf				964	243	18	1441	306
Toplam	4.876	384	15	6.118	1.472	42	8.487	2.294

⁶⁹⁵ İmam, hatip, a'mâ, pir-i fani vb. muaf nüfus.

⁶⁹⁶ 1594 tarihli tahrir defterinde (TD 92) Masyâf kasabası mahallelerinin nüfusu verilirken hane ve mücerred ayrımı yapılmadan nefer olarak verilmiştir. Fakat mücerred olanların isimleri altına "m" (mim) harfi konmuştur. Dolayısıyla kasabanın hane sayısı, mücerred toplam sayısı tespit edilip nefer sayısından çıkarılmak suretiyle elde edilmiştir.

⁶⁹⁷ İmam, hatip, a'mâ, pir-i fani vb. muaf nüfus.

Tablo 11. Hristiyan Vergi Nüfusunun Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	1526		1551		1594	
	Hane	Müc.	Hane	Müc.	Hane	Müc.
Hama	701	29	1123	95	1305	190
Humus	18	-				
Ma‘arretü’n-Nu‘mân	166	3	-	-	-	-
Bârin	-	-	-	-	-	-
Şeyzer	-	-	198	39	317	31
Toplam	885	32	1.321	134	1.622	221

XVI. yüzyılda Hama Sancağı’nın kırsal kesiminde Müslüman nüfus gayrimüslim nüfustan daha fazlaydı. Müslüman nüfusta olduğu gibi, Hama’nın kırsal kesiminde yaşayan Hristiyan nüfusun da mütemadiyen arttığını söyleyebiliriz. 1526 yılında Hristiyan hane sayısı 885 olup bu sayı toplam hane sayısının yaklaşık olarak % 15’ine tekabül etmekteydi. 1594 yılına gelindiğinde ise Hristiyan nüfus 1.622 haneye ulaşmıştır ki, bu sayı kırsal kesimde yer alan toplam hanelerin % 16’sına tekabül ediyordu. Bu durumda yüzyılın sonlarına doğru Hristiyan nüfusta hafif bir artış yaşandığını söylememiz mümkündür. Kırsal kesimde Yahudi nüfusa ise hiç rastlanmamakta, bunlar şehirlerde oturmayı tercih etmekteydiler.

2.2.3. Konargöçer Nüfus

Konargöçerler, Osmanlı nüfusunu oluşturan en önemli unsurlardan biriydi. Bunlar yaşam biçimi itibariyle mevsimine göre yaylak ve kışlakları arasında daimi olarak hareket halindeydiler. Hayvancılıkla geçimlerini sağlayan konargöçerler, sürülerine otlak bulmak için zamanlarının önemli bir bölümünü değişik yerlerde geçirmek zorunda kalıyorlardı. Bunlar, yurd veya ev denilen, kolay kurulup kolay kaldırılacak türden çadırlarda yaşamaktaydılar⁶⁹⁸.

Gerçek anlamda göçebe hayatı yaşayan aşiretlerden farklı olarak, bazı konargöçer gruplarının, yazın hayvancılıkla uğraşmalarının yanı sıra, kışlaklarında ekinlik, yani küçük çapta ziraî faaliyetlerle meşgul oldukları da görülmektedir. Bu

⁶⁹⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987, s. 12-13.

sebeple bu gruplar için, kanunnamelerde ve resmi kayıtlarda göçebe yerine konargöçer tabiri kullanılmıştır⁶⁹⁹.

Konargöçer halk genellikle kendi kendine yeten aşiret içinde kapalı bir iktisadi yaşam sürdürürlerdi. Sahip oldukları hayvanlardan çeşitli şekillerde istifade ettikleri gibi, çobanlık ve muhtelif sanatlar ile de uğraşmakta idiler⁷⁰⁰.

Göçebelerin sosyal ve idari yapılanmalarını ifade eden en yaygın birim “cemaat” idi. Bu birim neredeyse bütün göçebelerin temel yapısı idi. Birbirleriyle uzaktan veya yakından akraba olan ve birbirlerini çok iyi tanıyan bu grup 10 ile 80 hane arasında ve hatta daha fazla haneden meydana gelmekteydi. Bir cemaatin yöneticisi olan kimse, o cemaat içerisinde seçkin olan bir ailenin reisi idi. Bu kimselere kethüda denilmekteydi⁷⁰¹.

Osmanlı Devleti’nde vergi mükellefi olan reaya sınıfına mensup olan konargöçerler, yaşam biçimleri bakımından şehir ve köylülerden farklı idi. Konargöçerler, yerleşik ahalinin mükellef olduğu vergileri ödemezlerdi. Ancak, bunlardan yaşam tarzlarına uygun olarak, başta âdet-i ağnâm (koyun vergisi) olmak üzere, resm-i yaylak, resm-i kışlak, resm-i ağıl, bâd-ı hevâ (niyâbet) ve diğer bazı vergiler alınırdı. Sürülerini mirî yaylaklarda veya timar sahibinin arazisinde otlatan konargöçerler resm-i yaylak veya resm-i otlak adıyla bir vergi öderlerdi. Yaylak resmi, yılda bir defa olmak üzere bazı yerlerde sürü başına, bazı yerlerde ise koyun başına alınmaktaydı⁷⁰².

XVI. yüzyılda Hama Sancağı dahilinde, Türkmen, Kürt ve Araplardan meydana gelen konargöçerler bulunuyordu. Bu gruplar tahrir defterlerine “cemaat” olarak kaydedilmiştir.

Hama’da Türkmen cemaatleri, taife adı verilen teşekküllerden meydana geliyordu. Mesela, *Salur* Türkmen taifesi oldukça kalabalık bir cemaat topluluğuydu. Bunun dışında *Hama Bayadı* isimli bir başka taife de yine Türkmen cemaatlerinden oluşmaktaydı. Ayrıca herhangi bir taifeye bağlı olmayan müstakil Türkmen cemaatleri de mevcuttu. Bunlar; Begiş Hacılı, İlbasanlı, Kıculu, Bayramlı, Kara Ahmedlu, Karapürçeklü, Babuçlu, Emir Gazilü, Süleyman Kethüda, Baseliye, Buğâyırlu, Gazavlı, İsa Hacılı, Karakoçlu, Arslan Basanlı, Hattabiye, Karaferec, Bostanlı, Şu’ayıblu,

⁶⁹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991, s. 14.

⁷⁰⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, s. 14.

⁷⁰¹ İlhan Şahin, “Göçebeler”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 137.

⁷⁰² Latif Armağan, “Osmanlı Devleti’nde Konar-Göçerler”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 147.

Karacalu, Ali Kethüda, Oğuz (Uğurlu) Kethüda, Bayındır, Kınık, Çalışlu ve Sakalsuzlu adlı cemaatler idi.

Ekrâd cemaatlerine baktığımızda, büyük kısmının Hama'nın Bârîn Nahiyesi'nde olduğunu görmekteyiz. Bunlar, Saçlu, Halebiyye (Salbiyye), Hevâlkiyye (Cevâlkiyye) ve Salihiiyye-i Disiyye adlı cemaatler idi. Ayrıca Humus Nahiyesi'nde de bir Ekrâd cemaati mevcuttu. Öte yandan, Saçlu cemaati Kilis ve çevresindeki İzzeddin Bey taifesi içerisinde de mevcuttu. Bunlar, kaynaklarda "Kürd-i Şâmî" yani Şamlı olarak zikredilmişlerdir. Bundan başka yine İzzeddin Bey'e tabi olup Hama taraflarında yaşayan Saçlu Kürd taifesi de vardı⁷⁰³.

Arap cemaatleri ise; Cemmâsin, 'Aşarne ve Ben-i Ziyâd adlı gruplardı.

Hama'daki konargöçer cemaatlerin hepsi Hama nüfusuna kayıtlı olmalarına rağmen sürekli hareket halinde bulundukları için Hama Sancağı'nda belirli bir yerde yaşamıyorlardı. Mesela; tahrir defterlerinde birçok Türkmen cemaatinin bir bölümü "der vilâyet-i Şam"⁷⁰⁴ ve "der vilâyet-i şark"⁷⁰⁵ gibi ifadeler kullanılmak suretiyle, başka sancak, kaza veya nahiyede bulundukları da zikredilmiştir. Bu sebeple Hama nüfusuna kayıtlı olduğu halde başka vilayetlerde yaşayan konargöçer nüfusu da zikretmek ihtiyacı duyduk.

Türkmenler sancak dahilinde çoğunlukla Hama Nahiyesi'nde meskunlardı. 1526'da Hama'daki Salur (Selluriye) taifesi 20 cemaatten ve 1.085 haneden meydana gelmekteydi. Ancak anılan hane sayısının 35'i şark vilayetleri ve Anadolu'da ikamet etmekteydiler. Diğer müstakil Türkmen cemaatleri ise 107 haneden müteşekkildi. Buna göre 1526 yılında Hama nüfusuna kayıtlı Türkmen cemaatlerinin hane sayısı 1.192 idi. 1551'de Salur Taifesi'nin cemaat sayısı 25'e yükselmiştir. Bu tarihte Türkmen cemaatlerinin toplam hane sayısı 1.828, mücerred sayısı ise 589 idi. Ancak bunun 627 hane ve 49 mücerredi Şam'da ve şark vilayetlerinde ikamet etmekteydiler. 1562 ve 1594 tarihli tahrir defterlerinin son kısmı eksik olduğu için bu her iki tarih için konargöçer nüfusu tam olarak tespit etmemiz mümkün görünmüyor. 1562 tarihli defterde Bayâd-ı Hama Taifesi'ne mensup iki Türkmen cemaatinin hane sayısı 129 ve mücerred sayısı da 5 idi. 1594 yılına baktığımızda, defterde zikredilen Türkmen nüfus 206 hane ve 18 mücerred idi.

⁷⁰³ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004, s. 31, 50.

⁷⁰⁴ BOA, TD, nr. 1052, s.267, 270, 273, 275,278, 283, 286, 289.

⁷⁰⁵ BOA, TD, nr. 1052, s. 273,275, 279, 285, 287.

Ekrâd cemaatleri çoğunlukla Bârîn Nahiyesi'nde ikamet etmekteydiler. 1526 tarihli defterde Bârîn'e bağlı Atlin köyüne kayıtlı olan 62 hanelik Ekrâd-ı Şa'fiyye cemaati zikredilmiştir. Yine aynı defterde Humus'ta bulunan bir Ekrâd cemaatinden bahsedilmektedir. Bu cemaat 44 hane ve 4 mücerredten meydana geliyordu. 1551 yılında tahrir defterlerinde zikredilen Ekrâd cemaatlerinin hane sayısı 69, mücerred sayısı ise 16 idi. 1562 yılına baktığımızda bu sayının 151 hane ile 34 mücerrede çıktığını görmekteyiz. 1594 yılında ise Bârîn'deki konargöçer Ekrâd sayısı daha da artarak 227 hane ve 65 mücerrede yükselmiştir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi, elimizdeki defterlerin neredeyse tamamının sonundaki cemaat kısmı eksik olduğundan, Hama'daki Ekrâd cemaatleri gerçek nüfusunun da tam olarak tespit edilemeyeceği âşikârdır. Anılan hane ve mücerred sayıları sadece defterlerde mevcut olanları yansıtmaktadır.

Hama'da bulunan Arap cemaatlerine baktığımızda; 1526 yılında 11 hane ve 2 mücerredten ibaretti. 1551'de tespit edebildiğimiz konargöçer Arap nüfusu 497 hane ve 7 mücerredten meydana gelmekteydi. 1562'de bu rakamın 152 haneye düştüğü gözlenmiş, buna mukabil mücerred sayısı ise 51'e yükselmiştir. Hane sayısındaki bu azalmanın sebebi Bârîn'de bulunan 'Aşarne cemaatinin tahrir esnasında gelip yazılmamasıydı⁷⁰⁶. 1594 yılında ise Arap cemaatlerinin hane sayısı 179, mücerred sayısı da 48 idi.

Tablo 12. Konargöçer Nüfusun Yıllara Göre Değişimi

Yıl	Türkmen		Ekrâd		Arap		Toplam	
	Hane	Müc.	Hane	Müc.	Hane	Müc.	Hane	Müc.
1526	1192	-	106	5	11	2	1247	6
1551	1828	589	69	16	497	7	2425	612
1562	129	5	151	34	152	51	432	90
1594	206	18	227	65	179	48	612	131

Hama'da bulunan konargöçerlerin bazıları, eşkıyalık faaliyetlerine karşı Hac yolculuğuna çıkan kişilere yardımcı olurlardı. Mesela, Sakalsuzlu Türkmenleri, hacılara

⁷⁰⁶ BOA, TD, nr. 344, s. 20.

geçiş esnasında hizmet ettikleri ve geçişlerini kolaylaştırdıkları için avâriz, nüzûl ve tekâlif-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardı⁷⁰⁷.

Arap kabilelerinden olan Hama taraflarındaki Aşarne ve Beni Ziyad kabileleri 1565 yılında isyan halinde olmuşlardır. Etraflarına hırsız ve haramileri de alarak soygun ve yağma hareketlerinde bulunarak halka zulmetmiş, defalarca uyarılmalarına rağmen bu kötü hallerine son vermemişlerdir. Bundan dolayı, Şam ve Halep beylerbeylerine ayrı ayrı birer hüküm yazılarak öncelikle bunların kanunlara uymaya davet edilmeleri, suçu sabit olanların cezalandırılması itaat etmeyip isyan edenlerin haklarından gelinmesi, ancak ailelerin esir edilmemesi ve kendi halinde olanlara da zarar verilmemesi istenmiştir.⁷⁰⁸

Hama'da Ebu Riş'in kabilelerine mensup Araplardan kira karşılığı tereke alınmaktaydı. Hama Sancakbeyine gönderilen 29 Eylül 1567 tarihli bir hükümde, kira karşılığı tereke taşıma işlemi mal sahiplerinin rızasıyla gerçekleştirildiği müddetçe herhangi bir müdahalede bulunulmaması, ancak bu işlem zorla yapılmak istenirse duruma müdahale edilmesi bildirilmiştir.⁷⁰⁹

2.2.4. Sancak Nüfusu

Hama sancak nüfusunu, Hama Şehri ve XVI. yüzyılın ortalarına kadar Hama'ya bağlı olan Humus Şehri'nde oturan şehirli nüfus ile köy ve kasabalarda oturan kırsal nüfus ve konargöçer bir hayat süren Türkmen, Ekrâd ve Arap taife ve cemaatleri meydana getiriyordu.

Tablo-13'teki veriler Hama sancak nüfusunun tamamını yansıtmamaktadır. Çünkü defterlerin 1594 tarihli olan biri hariç, hepsi de sayfa yönünden eksiktir. Dolayısıyla bir kısmında şehir bölümü, bir kısmında da nahiyeler kısmı, ya tamamen mevcut değildir ya da kısmen mevcuttur. Buna göre 1526 yılında –ki bu defterde az bir kısım eksiktir- sancağın toplam yetişkin erkek nüfusu 10.878 hane, 711 mücerred ve 251 muaftan oluşuyordu. 1594 yılında ise sancak nüfusu 15.631 hane ve 2.646 mücerred yetişkin erkek nüfusundan meydana geliyordu. Diğer tarihlere ait veriler, defterlerde büyük eksikliklerin olması sebebiyle değerlendirme dışında tutulmuştur.

⁷⁰⁷ TKA, TD, nr. 92, s. 381.

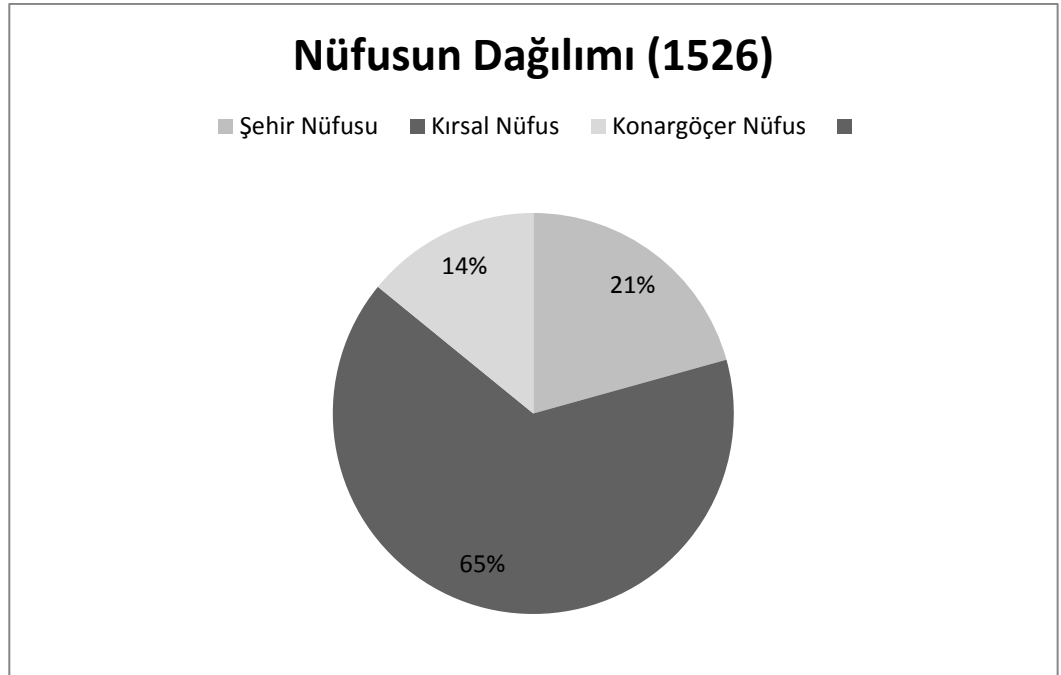
⁷⁰⁸ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Tıpkıbasım, Ankara, 1994, s. 157, h.374, s. 179, h. 437.

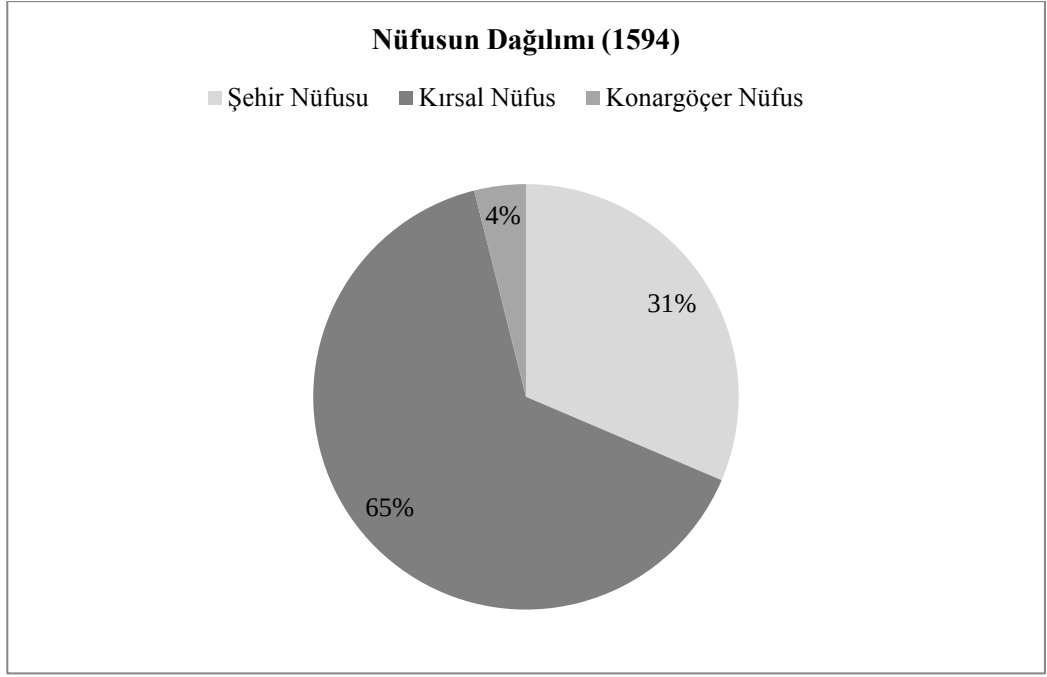
⁷⁰⁹ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), Tıpkıbasım, s.112, h. 293.

Tablo 13. Hama Sancağı Vergi Nüfusu

	1526			1551			1594	
	H	M	D	H	M	D	H	M
Hama Şehir Nüfusu	2.043	160	153	-	-	-	4.910	-
Humus Şehir Nüfusu	1.827	129	76	-	-	-	-	-
Kırsal Nüfus	5.761	416	22	7.439	1.606	42	10.109	2.515
Konar-Göçer Nüfus	1.247	6	-	2.425	612	-	612	131
Toplam	10.878	711	251	9.864	2.218	42	15.631	2.646

H:Hane, **M:** Mücerred, **D:**Diğer (İmam, hatip, şerif, mecnun, pîr-i fânî, garip).

Grafik 2. Hama Sancak Nüfusunun Dağılımı (1526)

Grafik 3. Hama Sancak Nüfusunun Dağılımı (1594)

Grafik-2’de de görüleceği üzere, 1526 yılında Hama sancak nüfusunun % 21’ini şehir nüfusu, % 65’ini köy ve kasabaların nüfusu, % 14’ünü ise konargöçerlerin nüfusu oluşturuyordu. Köylerde oturanların oranı sancak nüfusunun yarısından fazlaydı. Bu tarihte, Hama Sancağı içerisinde Humus’taki Türkmenler de yer aldığı için, konargöçer nüfus sonraki yıllara göre fazlaydı.

Grafik-3’te ise 1594 yılında Hama sancak nüfusunun dağılımı verilmiştir. Bu grafikte de görüleceği üzere, Hama sancak nüfusunun % 31’ini şehir nüfusu, % 65’ini köy ve kasabaların nüfusu, % 4’ünü ise konargöçerlerin nüfusu oluşturuyordu. Dolayısıyla sancak nüfusunun takriben 2/3’ünü köylerde oturan kırsal nüfus meydana getiriyordu. Sancak nüfusu içerisinde konargöçerlerin payı ise diğer nüfus türlerine nazaran oldukça düşüktü.

1594 yılından önce düzenlenmiş olan Hama tahrir defterlerinin verileri eksik olduğundan, başka tarihlerdeki şehir ve sancak nüfusunu mukayese etme şansımız bulunmamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADÎ DURUM

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sistemi ve bu sistemin temel prensipleri, eski çağlardan beri büyük oranda kendinden önceki Yakın-Doğu devletlerinde hakim olan geleneksel idare anlayışı ve toplum düzeni görüşüne dayanmaktaydı. Buna göre temel amaç, hakim unsurun yani hükümdarın gücünü koruması ve devamlılığıydı. Bu sebepten dolayı sosyal ve siyasal kurumlar ile iktisadi faaliyetlerin her türü, bu amacı gerçekleştirmek endişesiyle bizzat devlet tarafından şekillendirilmiştir⁷¹⁰.

Osmanlı iktisadî düzeni, genel olarak, köy ve mezralarda tarım ve hayvancılığa, şehirlerde ise ticaret ve sanayi faaliyetlerine dayanmaktaydı. Dolayısıyla Hama Sancağı'ndaki durum da bundan farklı değildi.

3.1. Toprak Yönetimi

Fitrî kanunlardan olan iaşenin, yani insanların karnını doyurması olgusunun temeli ziraattır. Ziraat sadece iaşenin değil, taşıdığı önemden dolayı, devlet ekonomisinin de temeli olmuştur. Çünkü ziraî istihsal, herkesin muhtaç olduğu mahsullerdir. Bu yönüyle sınırsız bir pazar konumunda olan zirâî mahsullerin stratejik önemi söz konusudur. O halde ziraatla, toprakla büyük kazançlar elde edilebilir ve merkez aleyhine, merkezi tehdit edebilecek güçler ortaya çıkabilir. Bu da saltanatla özdeşleşmiş bulunan devleti tehdit edebilirdi. Bundan dolayı bütün klasik dönem devletlerinin en önemli meselesi, stratejik öneme sahip olan toprağın mülkiyeti, tasarrufu ve intikalidir⁷¹¹.

Türk-İslam devletlerinin teşkilat yapısı temelde İslami hukuk kurallarına dayanmakla birlikte, devlet yapıları, idari, mali teşkilatı ve genel iktisadi durumuna göre değişen toprak rejimi, şekil bakımından birbirinden farklıydı⁷¹².

Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyet ve tasarrufu üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlar; Osmanlı toprak sisteminin en büyük kısmını oluşturan ve devlete ait olan mirî topraklar, şahıslara ait olan mülk topraklar ve vakıf topraklarıdır. Devlet bu toprakların gelirlerini, devlete yaptıkları hizmetler karşılığında hizmet erbabına verirdi.

⁷¹⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 109.

⁷¹¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Ankara, 2010, s. 269-270.

⁷¹² Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserleri I*, İstanbul, 1980, s. 249-250.

Osmanlı iktisadî düzeninin daha iyi anlaşılabilmesi için, anılan toprak rejimlerinin ana hatlarıyla incelenmesi ve Hama Sancağı'ndaki durumunun tespit edilmesi gerekmektedir.

3.1.1. Mirî Toprak Rejimi

Mirî rejim, devletin idarî, askerî ve iktisadî düzeninin tam anlamıyla uygulandığı rejimdir. Bu yönüyle devletin vergi aldığı, tasarruf tevcih ettiği ve buna karşılık yükümlülük istediği bir rejimdir⁷¹³.

Osmanlı Devleti kendisinden önceki Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi, yeni fethedilen yerlerdeki bütün araziye devletin mülkü (mirî) kabul ederek şahıslara toprak mülkiyeti tanımamış, sadece bağ, bahçe ve içine ev yapılmış olan çevrili yerleri, yani imar görmüş araziye ferdin mülkü saymıştır⁷¹⁴. Dolayısıyla mirî arazi yalnız hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazidir. Çünkü büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi, hububat ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekimindeki noksandan ileri gelir. Bu sebeple devlet, tarla ziraatini, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur⁷¹⁵.

Bu anlayışa uygun olarak, Osmanlı Devleti'nde bir yer fethedildiği zaman, hemen fethedilen yere bir tahrir memuru yollanarak, belli usul ve kaideler çerçevesinde o yerin arazisi yazılırdı. Osmanlı mali sözlüğünde arazi tahriri denilen bu işlem ile mirî topraklar “çiftlik” adı verilen ve her biri müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olan parçalara bölünürdü. Çiftlik, bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder⁷¹⁶. Nitekim nim/yarım çift için tek öküzle sürülebilecek toprak manasında öküzlük tabiri de kullanılmıştır. Balkanlar'da özellikle Slavların yaşadığı bölgelerde bu kelimenin karşılığı olarak “Baştina” tabiri kullanılmıştır. Çiftlik önceleri timar sistemi çerçevesinde bir çiftçi aileye yetebilecek büyüklükte toprak birimi iken daha sonraları büyük ziraî işletmeleri ve malikâneleri ifade eden bir anlam kazanmıştır⁷¹⁷.

⁷¹³ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I ,Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye (23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara, 1996, s. 187.

⁷¹⁴ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCFD*, XIII/1-2, Ankara, 1955, s.41-42.

⁷¹⁵ Halil İnalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 3.

⁷¹⁶ Halil İnalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 7.

⁷¹⁷ Halil İnalcık, “Çiftlik”, *DİA*, 8, İstanbul, 1993, s. 313.

Çiftlikler, onları işleyebilecek konumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, daimi ve ırsî bir nevi kiracılık mukavelesiyle, bütün olarak terk edilirdi. Böylece devlet topraklarında ayrılan çiftliklerden biri veya yarısı (nim-çift) kendisine verilmiş olan ve durumu, nüfus ve arazi tahrirleri neticesinde, defterlere geçirilmiş bulunan köylü, toprakları işlemekle mükellef tutulurdu⁷¹⁸. Bu sistemde köylü devletin toprağını işler ve elde ettiği ürünün bir bölümünü toprağın sahibine vergi olarak öderdi. Hangi köyün mahsulünden ne oranda vergi alınacağı ise tahrir defterinde belirtilirdi.

Çiftliğin parçalara bölünmesi, köylünün temel birimi olduğundan yasaklanmıştı. Bir çiftlik en fazla ikiye bölünebilirdi ve temelde çift ile nim-çift arasında uygulamada herhangi bir farklılık yoktu. Sadece vergi olarak nim çiftten yarısı alınırdı. Bir çiftliğin birkaç kişi arasında bölünmüş olduğu fark edildiğinde toprak muhakkak önceki haline getirilirdi. Eğer çiftlik sahibi arkasında birkaç oğul bırakarak ölürse, oğullar toprağın tasarrufunu topluca üstlenirdi⁷¹⁹. Böylelikle fiiliyatta tarla kardeşler arasında taksim edilse de, devlet çiftlik esasına sadık kalarak vergiyi bu esasa göre tahsil ederdi⁷²⁰.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluştururdu. Bu ünite, devletin bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesi olup çift resmi denilen bir vergi sistemine bağlıydı. Çift-hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kanunnâmelerde ve tahrir defterlerinde ilk sırada daima çift resminden söz edilirdi. Çift-hane, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane sistemini ifade ederdi⁷²¹. Çiftliği olmayan evli kişiler ise başkalarının tarlalarında çalışarak geçimini temin ettiklerinden yine vergi mükellefi olarak kabul edilir ve bunlardan da “bennâk resmi” alınırdı. Ayrıca kazanç temin edebilecek olgunluktaki erkekler de bu sistem içinde vergi mükellefi kabul edilir ve bunlardan da “mücerred resmi” alınırdı⁷²².

Osmanlı Devleti’nde genel toprak yapısı böyle olmakla birlikte, Osmanlı idaresine geçtiği 1516 yılından XVI. yüzyılın ortalarına kadar Hama Sancağı’nda, Anadolu ve Rumeli’deki sancaklar ile Suriye coğrafyasındaki Halep Sancağı’nda

⁷¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İA*, III, s. 392.

⁷¹⁹ Halil İnalıcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 38; aynı yazar, “Çiftlik”, s. 313-314.

⁷²⁰ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 43.

⁷²¹ Halil İnalıcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s. 6.

⁷²² Osmanlı Devleti’nde reayadan alınan resimler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V, Ankara, 1947, s. 483-511.

görülen “çift-hane” sistemi mevcut değildi. Dolayısıyla bu sistemin bir vergilendirme modeli olarak ortaya çıkan resm-i çift, resm-i bennâk ve resm-i mücerred kavramları da yüzyılın başlarında Hama Sancağı için geçerli değildi. Anladığımız kadarıyla, Osmanlılar, Hama’yı Memlûk Devleti’nden devraldıktan sonra onlar tarafından burada uygulanan toprak düzenini ve buna bağlı olarak da vergilendirme metodunu, bazı vergileri kaldırmak ve bazılarını da hafifletmekten başka bir değişiklik yapmadan büyük ölçüde devam ettirmiştir. Esasen bu durum sadece Hama için geçerli olmayıp, Suriye coğrafyasındaki Trablusşam ve Humus sancakları için de söz konusuydu⁷²³.

Osmanlılar, Suriye coğrafyasında yer alan sancaklardan sadece Halep’in toprak düzenini⁷²⁴ Anadolu ve Rumeli’deki sancaklarına benzetmişlerdir. Ancak Hama Sancağı’nda, yüzyılın ortalarında yani 1551 yılında yapılan tahrir sırasında, burada da ziraat olunup öşür alınan yerlerde çift, bennâk ve mücerred resimlerinin alınmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla Hama Sancağı ve ona bağlı olan nahiyelerde çift-hane sistemi bu tarihten itibaren benimsenmiş görünmektedir.

Miri toprak rejiminde her köylünün üzerine yazılan tarlanın esas mülkiyeti devlette kalmakla beraber, ekip biçmesi şartıyla çiftçiye devredilmiştir. Ancak bu hak, yani tarlayı tasarruf keyfiyeti, mülkiyet demek olmadığından fertler arasında toprak alım ve satımı söz konusu olamazdı. Yalnız devletin razı olması şartıyla bir çiftçi (raiyyet) elindeki tarlanın tasarruf hakkını başka bir çiftçiye devredebilirdi⁷²⁵.

Osmanlı arazi rejimi kız çocuklara tarla mirası tanımadığı için bir şahıs erkek evlat bırakmadan ölürse, kız evladı bulunsa dahi, tarlaları ona verilmeyerek müzayedeye çıkarılır ve tasarruf hakkı muayyen bir para karşılığında o köyden başka birisine verilir. Fakat, eğer kız evlat babasından kalan tarlaları kendisi almak isterse, bu arttırmada, başkalarının vermeye razı olduğu miktarı ödemek şartıyla bu arazi tercihen kız evlada bırakılırdı⁷²⁶. Yine dedenin yeri torununa intikal edemezdi. Ancak torun, tapu resmi vermek suretiyle dedesinin yerini tercihen alabilirdi. Bir raiyyet veya çiftçi vefat edip, mirasçısı olarak birkaç oğlu kalsa, yeri çocuklarından mücerred olanın üzerine kaydedileceği gibi, miras kalan yerin kardeşler arasında müstereken tasarrufu da

⁷²³ Margaret L. Venzke, “Syria’s Land-Taxation in The Ottoman ‘Classical Age’ Broadly Considered”, V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 419-434.

⁷²⁴ Halep örneği için bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003, s. 215-225.

⁷²⁵ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 43.

⁷²⁶ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 43.

mümkündü⁷²⁷. Bu gibi durumlarda, diğer kardeşler babaları mülkünü ve tarlalarını müştereken tasarruf edip, öşür ve rûsumunu da müştereken eda ederlerdi⁷²⁸.

Hali, yani boş bir araziye ihya eden kişiden genellikle tapu resmi alınmazdı. Köylü böyle bir araziye timar sahibinin muvafakatiyle ihya eder, öşür ve rûsumunu eda etmek suretiyle, tapu resmi vererek veya mirasla intikal etmiş bir arazi gibi tasarrufa devam edebilirdi⁷²⁹.

Gördüğümüz üzere, Osmanlı Devleti bütün topraklarını köylüye ekip biçmek üzere muayyen bir kira karşılığında vermiştir. Yani çiftçi, tasarrufunda olan tarlaları devletten kiralamış durumda idi. Bu nedenle Osmanlı hukuk dilinde çiftçi halka devletin kiracısı anlamına gelen “raiyyet” denilmekteydi. Şehir halkından bir kimse, köyden herhangi bir suretle arazi sahibi olup da ziraat ettirse, icar mahiyetinde olan öşür ve haracını öder, fakat raiyyet sayılamayacağı için sair vergiler kendisinden alınmazdı⁷³⁰.

Devlet köylülerin elinde bulunan toprakların muntazam olarak işlenmesini istiyordu. Köylünün, miktarı ne olursa olsun üzerinde kayıtlı bulunan araziden o sene ekilmesi gereken kısmını ektikten sonra, ancak başka topraklarda çalışmasına müsaade ediliyordu. Hatta kendi topraklarını ektikten sonra, aynı köyde ve civar bir köyde çalışmak isteyen çiftçileri kanunlar teşvik dahi ediyorlardı⁷³¹.

Raiyyet elindeki mirî toprağı işletmesi karşılığında devlete veya onun belirlediği kişilere birtakım vergileri ödemekle mükellef bulunduğu gibi, devletin de raiyyete karşı bazı sorumlulukları vardı. Mesela, tapu resmini alıp da tasarrufunu devrettiği çiftliği çiftçiden istediği zaman geri alamazdı. Eğer kiracı toprağı üç yıl süreyle sebepsiz yere boz bırakırsa ancak o zaman devlet böyle bir yeri geri alarak, başka birine tapu resmi karşılığında vermeye hak kazanmış olurdu. Boz bırakılma üç yıldan az ise, devlet veya onun dirlik sahibi mahsulün öşrünü almamaktan gelen zarara karşı, böyle bir köylüden “çift bozan akçesi” alırdı⁷³².

⁷²⁷ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 156.

⁷²⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ’nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1952, s. 430.

⁷²⁹ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ’nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, s. 429-430.

⁷³⁰ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 43-44.

⁷³¹ Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964, s. 48.

⁷³² Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, s. 279-280; Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 49-50.

Tahrir defterleri incelendiği zaman, Hama Sancağı nahiyyelerinde aynı köyde yaşayan raiyetten bazılarının bennâk, yani yarım çiftlikten az yer tasarruf ettikleri, bazılarının nim-çift ve bir çiftlik, bazılarının ise 2, 2,5 hatta 5 çiftlik yer tasarruf ettikleri görülmektedir. Mesela, 1551’de Şeyzer Nahiyesi’ne tâbi olan ‘*Arîd* köyünde Osman oğlu Ebubekir 1 çiftlik, Mehmed oğlu Ömer 2 çiftlik, Mehmed oğlu Dahli 2,5 çiftlik, Ebubekir oğlu Şaban da 3 çiftlik yer tasarruf etmekteydi⁷³³. Bu durum, Hama Sancağı’nın neredeyse bütün köyleri için geçerliydi. Dolayısıyla toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu kır toplumunda, çiftliklerin dengesiz bir şekilde dağılmış olması, hane reisinin sahip olduğu çift hayvanları sayısından ve ailenin iktisadî gücünden kaynaklanmıştır⁷³⁴.

Tablo 14. Nahiyelere Göre Hanelerin Tasarruf Ettikleri Çiftlik Miktarları (1551)

Nahiyeler	5 Ç	4 Ç	3 Ç	2,5 Ç	2 Ç	1,5 Ç	Ç	NÇ	TÇ
Hama	-	-	-	-	12	-	601	113	726
Bârîn	-	-	-	-	15	-	400	69	484
Şeyzer	1	2	6	1	40	2	543	101	696
Masyâf	-	-	-	-	-	-	125	11	136
Toplam	1	2	6	1	67	2	1.669	294	2.042

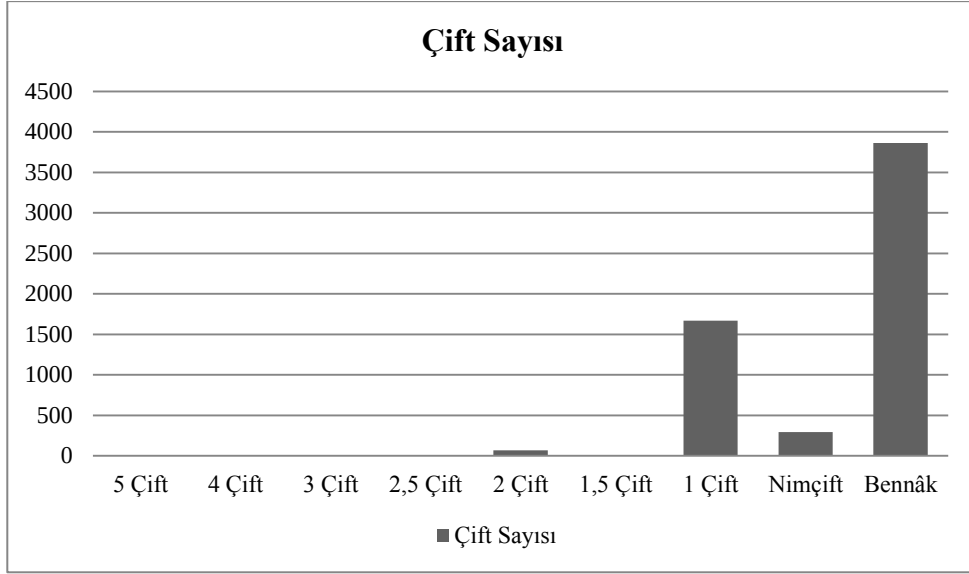
Ç: Çift NÇ: Nim-Çift TÇ: Toplam Çiftlik Sayısı

Tablo-14’te 1551 yılında Hama Sancağı’nda nahiyelere göre hanelerin tasarruf ettikleri çift (çiftlik) miktarları verilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, 1551’de 1 hane 5 çiftlik, 2 hane 4 çiftlik, 6 hane 3 çiftlik, 1 hane 2,5 çiftlik, 67 hane 2 çiftlik, 2 hane 1,5 çiftlik, 1.669 hane 1 çiftlik ve 294 hane de nim çift yani yarım çiftlik büyüklüğündeki toprağı tasarruf ediyordu. Hama’da 5 çiftlik tasarruf eden 1 hane ile 4 çiftlik tasarruf eden 2 hane Şeyzer Nahiyesi’nde ikamet eden Cemâsîn cemaatine mensuptu⁷³⁵. Dolayısıyla bunlar, o çevrede nüfuzlu olan ve ekonomik bakımdan da zenginliği olan kimselerdi.

⁷³³ BOA, TD, nr. 1052, s. 165-166.

⁷³⁴ Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566), s. 220.

⁷³⁵ BOA, TD, nr. 1052, s. 209-210.

Grafik 4. Hama Sancağında Köylünün Tasarruf Ettiği Toprak Miktarları

İstisnalar dışında, Hama Sancağı'nda raiyyetin yani köylünün tasarruf ettiği yaygın toprak miktarı, tam-çift yani 1 çiftlik yerd. Bir çiftlik yer tasarruf edenlerin oranı (% 81), diğer çift sahiplerinin yarısından fazlaydı. İkinci sırada ise nim-çift yani yarım çiftlik yer tasarruf eden köylüler gelmekteydi. Bennâk yani topraksız köylülerin sayısı (3.861) ise daha fazlaydı. Zira Hama Sancağı'nda bennâk olanlar, toplam evli nüfusun (hane ve bennâk) % 57,14'ünü oluşturuyordu (bkz. Tablo-15 ve Grafik-4). Bir başka ifade ile Hama Sancağı köylerinde yaşayan halkın yarıdan fazlası hiç toprak tasarruf etmiyor veya yarım çiftten az bir yeri ekip biçiyordu. Köylülerin çoğu genellikle başkalarının tarlalarında ırgatlık yaparlardı. Bütün bu veriler Hama Sancağı'nda yaşayan köylülerin esasen ekonomik bakımdan çok da iyi durumda olmadığını göstermektedir.

Tablo-15'te Hama Sancağı'nda topraksız köylülerin yani bennâk olanların nahiyele göre dağılımı verilmiştir. Bu tablodan da anlaşılaacağı üzere, topraksız köylüler en fazla Şeyzer nahiyesinde bulunuyordu. Bunların nahiyeledeki toplam evli nüfusa oranı % 73,6 idi. İkinci sırada yer alan Masyâf Nahiyesi'nde de durum bundan pek farklı değildi. Zira bu nahiyeledeki topraksız köylülerin nahiye nüfusuna oranı % 72,2 idi. Topraksız köylülerin nispeten az olduğu nahiye ise Hama olup, burası diğer nahiyelele göre daha mümbit arazilere sahipti.

Tablo 15. Topraksız Köylülerin Nahiyelere Göre Dağılımı (1551)

Nahiyeler	Bennâk Sayısı	Hane Sayısı	Hane Sayısına Oranı (%)
Hama	1.345	3.165	42,5
Bârîn	904	1.393	64,9
Şeyzer	1.277	1.735	73,6
Masyâf	335	464	72,2
Toplam	3.861	6.757	57,14

Tablo-16’da Hama Sancağı’ndaki çiftliklerin 1551 yılında nahiyelere göre dağılımı verilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, toplam çiftlik sayısı bu tarihte 2.042, toplam hane sayısı ise 6.757 idi. Dolayısıyla hane başına düşen çiftlik miktarı yarım çiftten az idi. Bu durum bütün nahiyeler için de söz konusu idi. Sadece Şeyzer Nahiyesi’nde hane başına düşen çiftlik miktarı 0,40’ı buluyordu. Diğerlerinde ise bu oran 0,23 ila 0,34 arasında değişiyordu. Oysa Şeyzer Nahiyesi bennâk oranının da en yüksek olduğu nahiye idi. Bu çelişkili durum, yukarıda da ifade olunduğu üzere, birçok hanenin birden fazla çiftlik tasarruf etmesinden kaynaklanıyordu.

Tablo 16. Çiftliklerin Nahiyelere Göre Dağılımı (1551)

Nahiyeler	Toplam Çiftlik Sayısı	Toplam Hane Sayısı	Hane Başına Düşen Çiftlik Sayısı
Hama	726	3.165	0,23
Bârîn	484	1.393	0,34
Şeyzer	696	1.735	0,40
Masyâf	136	464	0,29
Toplam	2.042	6.757	0,30

Yukarıdaki bilgilerden, Hama Sancağı köylerindeki raiyyetin, genellikle geçimini temin edebileceği ve devlete ödemekle yükümlü olduğu vergilerini ödeyebileceği miktarda bir gelir tasarruf ettiğini, çok az bir kesimin ise zengin ve nüfuzlu kimseler olduğunu anlamaktayız.

Köylerdeki tarlaların yani çiftliklerin haricinde reâyânın zirâat yaptığı başka yerler de vardı. Bunların en önemlisi, köylerin çevresinde yer alan ve yine köylünün

ekinliğı olan arazilerdi ki, bunlara “mezra” denirdi. Bir diğerk toprak çeşidi ise köyler ve özellikle de kasabaların çevresinde bulunan küçük toprak parçaları olup, sayıları fazla olmayan bu gibi yerler, tahrir defterlerinde “kıt’a arz” veya “arazi” olarak zikredilmiştir. Mezra ve arazi gelirleri, köylerde olduğu gibi, dirlik (has, zeamet ve timar), vakıf veya mülk sahipleri tarafından tasarruf ediliyordu. Ayrıca, şehir ve kasabaların çevresi ile köylerde bostan ve bahçe olarak kullanılan araziler de olup, bunlar da bostan resmi karşılığında işletiliyordu.

3.1.2. Malikâne-Divânî Toprak Rejimi

Hama Sancağı’nda, Suriye coğrafyasındaki Şam, Halep, Humus ve Safed sancaklarında olduğu gibi, Memlûk Devleti’nden intikal etmiş olan ve malikâne-divânî denilen bir toprak işletme biçimi daha vardı.

Malikâne-divânî sisteme göre, vakıf veya mülk olan şey, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylüden alınan her türlü vergiler olmayıp, sadece toprağın kuru bir mülkiyet hakkıdır. Nitekim 1550 tarihli Halep Sancağı Kanunnâmesi’nde malikâne ve divânî şu şekilde tarif edilmektedir:

*“Malikâne didükleri tasarruf-ı arz olub vakf ve mülk sahipleri tasarruf iderler ve divânî didükleri meûnet-i arzudur ki ‘ulemâ ve sulehâ ve fukarâ ve guzâtın hakkıdır beytü ’l-mâle zabt olunur.”*⁷³⁶

Vakıf veya mülk sahipleri mülkiyeti kendilerine ait olan bu toprakları işleyen köylüden yalnız bir toprak kirası istemek hak ve yetkisine sahip idiler. “Malikâne” hissesi olarak anılan bu toprak kirası genellikle mahsulün beşte, yedide veya onda biri olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeye mecbur oldukları diğerk bütün hak ve resimler ise “divânî” adı altında doğrudan doğruya devlete, yani orada devleti temsil eden sipahi veya âmile ait bulunuyordu. Bu haklar arasında, örf ve adetlere ve toprağın verim kabiliyetine göre değişen ve mahsulün onda birinden yarısına kadar yükselebilen toprak haracı ile şer’î ve örfî bütün vergiler yer alıyordu. Bu durumda, her köyün biri malikânesini, diğeri divânîsini tasarruf eden iki sahibi bulunmaktaydı ve köylü yetiştirdiğı mahsulün bir veya iki onda birini malikâne hissesi olarak toprak sahibine, ayrıca bir onda bir veya

⁷³⁶ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 316.

beşte birini de divânî hissesi adıyla toprak gelirini tasarruf eden sipahiye yani devletin temsilcisine veriyordu⁷³⁷.

Malikâne sahipleri, mülkleri olan topraklarını başkalarına satmak, hibe etmek, vakfetmek veya varisler arasında şer'î hukuk kurallarına göre taksim etmek gibi, mutlak bir mülkiyetin bütün şartlarına sahipti. Fakat buradaki mülkiyet hakkı tamamen mutlak değildi. Çünkü malikâne sahipleri mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakların tasarruf hakkına sahip bulunmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda da tamamen serbest değillerdi. Bu konuda her şey örf ve kanunlarla tayin edilmiş olup, toprak sahipleri ile köylü arasındaki münasebetler, genellikle mîrî topraklar üzerindeki benzer bir şekilde, yani daimî ve irsî kiracılık münasebetleri şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu durumda, malikâne sahibiyle köylü birbirine şahsi bir kira mukavelesiyle değil, belki şekillerinin teferruatı devlet kanunlarıyla tayin edilmiş bir toprak kiracılığının mükellefiyetleriyle bağlı bulunuyorlardı⁷³⁸.

Devlet, bu toprakları esasen kendi mülkü olarak gördüğünden bunlardan ikinci bir öşr (öşr-i şer'î) almak suretiyle doğrudan müdahale edebiliyordu⁷³⁹. Hatta malikâne gelirinden kendisi de bir hisse alıp ve örfî olan vergileri kendi eliyle toplayarak bu şekilde olan topraklara olan müdahale alanını daha da genişletebiliyordu⁷⁴⁰.

Hama Sancağı'nda bir köyün veya mezranın malikâne ve divânî hisselerinin tespiti, Osmanlılar'dan önceki Türk ve İslâm devletlerince bu bölgede uygulanan ve Osmanlılar tarafından da devam ettirilen “feddân” esasına göre yapılıyordu. Feddân, bir Mısır alan ölçüsü olup, 6.368 metrekarelik bir alana karşılık gelmekteydi⁷⁴¹. Uygulamada birkaç farklı feddân vardı ve bunlar Şam Eyaleti Kanunnâmesi'nde şu şekilde tarif edilmiştir:

“Ve feddân deyü çifte derler ammâ feddân-ı rumânî ve islâmî ve feddân-ı hurrâs ve feddân-ı arz vardır. Feddân-ı rumânî bir çift, bir gün, bir gece, ne mikdâr sürse ana

⁷³⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-Divânî Sistemi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 154-155.

⁷³⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-Divânî Sistemi”, s.155-157.

⁷³⁹ “*Vakf ve mülk olan tasarruf-ı arzudur, öşr-i şer'î didükleri meûnet-i arzudur vakf ve mülk olması şer'î değildir 'ulemâ ve sulehâ ve fukarâ ve guzâtın hakkıdır beytü'l-mâle zabt olunması lâzımdır*”, 1550 Tarihli Halep Sancağı Kanunnâmesi, Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 316.

⁷⁴⁰ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012, s. 258.

⁷⁴¹ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 80.

feddân-ı rumân-i derler. Eğer bir gün tamam sürse feddân-ı islâmî derler ve feddân-ı ‘arabî dahi derler. Ve bir çift öğle vaktine dek sürse feddân-ı hurrâs derler ve feddân-ı arz dahi derler.”⁷⁴²

Hama’da hem İslâmî hem de Rumanî feddân kullanılıyordu. Burada 2 İslâmî feddân 1 Rumânî feddâna eşitti⁷⁴³.

Feddânın alt birimleri ise “kırat” ve “sehm” olup, kırat 1/24 (175,035 m²), sehm ise 1/24 kırat (7,293 m²) kadardı⁷⁴⁴. Yine Şam Eyaleti Kanunnâmesi’nde kırat ve sehm ile ilgili bilgi de verilmiş olup şöyle tarif edilmektedir:

“Kırât bir kânûn-ı mukarrerdir. Her nesneyi bir miskâl ki, yirmidört kırâtıdır, yirmi dört hisse farz edüp taksim iderler. Ve sehme nihayet yokdur, yirmidört olur ve dahi ziyâde olur ve nâkıs dahi olur. Şol evkâf hisseleri ki, sehme vaki’ olmuştur, kaç sehmden taksim olunmuş ise beyân olunmuştur.”⁷⁴⁵

Tahrir defterinde her köyün kaç feddân olduğu ifade edilmiştir. Böylece bir köyün veya mezranın malikânesinden faydalanan hisse sahiplerinin hakları feddân olarak belirlenmiş ve hasıl’dan payı da buna göre hesap edilmiştir. Mesela arazisi 100 feddân olup hâsılı 1.000 akçe olan bir köyün mâlikânesinde, feddân başına 10 akçe pay (1.000:100=10) düşmekteydi. Buna göre 20 feddân hissesi olan bir vakfın veya mülk sahibinin geliri de 200 akçe (10x20=200) olmaktaydı.

Şayet kırat olarak hesap edilirse, hisse sahiplerinin hakları da kırat olarak belirlenirdi. Buna göre bir köy veya mezranın hasıl olan yıllık vergisi 24 kırat olarak kabul edilir ve malikânedeki hisse sahiplerine hakları yine kırat üzerinden hesap edilerek ödenirdi. Mesela 1.000 akçelik bir hasıldan 10 kırat payı olan bir malikane sahibine, hissesinin bedeli olarak hasıldan 416 akçe pay ödenirdi (1.000:24=41,66 41,66x10=416).

Malikâne-divânî sistemin uygulandığı yerlerde köy veya mezranın hâsılı o yerin malikânesi, rüsumu ise divânîsi olarak kabul ediliyordu. Ayrıca devlet, malikânedeki bir hisse alabilirdi. Mesela Hama Nahiyesi’ne tabi olan Ra’yûn köyünde 1526 yılında yapılan uygulama şu şekildeydi:

“Karye-i Ra’yûn tabi’-i Hama vakıf tamâmen

Feddân: 12 Hane: 38 Mücerred: 3 Bâd-ı hevâ: 190

⁷⁴² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 22-23.

⁷⁴³ BOA, TD, nr. 418, s. 82.

⁷⁴⁴ Walther Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, s. 34, 82.

⁷⁴⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 22.

Mahsul mekkûk: 50 3.000 el-Öşr maktu': 800

ed-Devre maktu': 1.000 Himâye: 672 timar

Be-cihet-i vakf-ı medrese-i Muhlisiye hisse: 750

Be-cihet-i vakf-ı Muhlisüddin 'ala evlâdihi ve zürîyatıhi der yed-i evlâd-ı Hibbetullah ve bakî şürkâtihi hisse: 2.250''⁷⁴⁶

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, köyün toplam 3.000 akçe olan mahsulü yani malikânesi iki vakıf arasında hisseler halinde paylaşılmıştır. Rüsûmu olan devre ve himâye ise devletin hakkı olarak kaydedilmiştir. Bu vergi sistemi Memlûk Devleti'nden intikal eden halini yansıtmaktadır. 1551 yılında Osmanlı vergi düzeni Hama'da tam manasıyla uygulanmaya başlayınca aşağıdaki örnekte gösterildiği gibi bir değişim meydana gelmiştir.

"Karye-i Ra'yûn tabi'-i Hama

Neferen: 31 Hane: 30 çift: 7 Bennâk: 22 Mücerred: 1

Hinta 8 mekkûk: 800 Şa'ir 5 mekkûk: 250 Mal-ı sayfî ma'a rüsûm: 450

Hisse-i vakf-ı medrese-i Muhlisiye: 375

Hisse-i vakf-ı Muhlisüddin İbrahim b. Kurnâz: 1.125

el-Öşr 'an cümle-i mütehassıl: 1.300

Resm-i çift: 280 Resm-i bennâk: 264 Resm-i mücerred: 6 Resm-i deştânî: 20

Resm-i ma'ze ve nahl: 100

Yekûn el- öşr ma'a rüsûm-ı örfiye: 2.330 Bâd-ı hevâ: 150''⁷⁴⁷

Yine Ra'yûn köyünün daha önce 3.000 akçe olan toplam malikânesi 1.500 akçeye indirilmiştir. Bu düşüşte üretimin veya vergilendirmenin yarı yarıya azalmış olması etkili olmuştur. Köyün malikânesi önceden olduğu gibi yine iki vakıf arasında hisseler halinde paylaşılmıştır. Divanîsi ise çeşitlendirilmiştir ve toplam miktar "Yekûn" ibaresiyle ayrıca gösterilmiştir. Yekûn olarak ifade edilen 2.330 akçe ise el-öşr olarak belirtilen ikinci öşür ve rüsûm-ı örfiyeden oluşmaktadır. Bâd-i hevâ bunun dışında olup, tabii olarak bu da devletin hakkı olarak kaydedilmiştir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, devlet köyün vergisinden hisse almak veya divânîsini kendi adına kaydettirmek suretiyle o köye doğrudan müdahale etme hakkını elde etmiştir. Vergi sisteminde değişikliğe gidildiği 1551 yılından itibaren de devlet, bu hakkını başka vergiler koymak suretiyle korumuştur.

⁷⁴⁶ BOA, TD, nr. 418, s. 64.

⁷⁴⁷ BOA, TD, nr. 1052, s. 55.

3.2. Tarım ve Hayvancılık

Osmanlı Devleti, diğer bütün klasik dönem devletleri gibi iktisadî gücünü esas itibarıyla tarım ve hayvancılıktan sağlamaktaydı. Hama Sancağı'nda da nüfusun büyük kısmının yaşadığı kırsal alanlarda iktisadî faaliyetler önemli oranda ziraata dayanıyordu.

Hama'nın Asi Nehri kıyısında olması, köylerinin tarım faaliyetleri açısından gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda sancağa bağlı köylerde ve mezralarda bulunan tarla ve bahçelerde önemli mahsulat elde edilmekteydi. Köylerde yaygın olarak yetiştirilen mahsuller buğday (hınta), arpa (şâir), mercimek (ades), nohut (hummus), pamuk (kutn) ve küşne gibi ürünlerdi. Bunun dışında, meyvelerden de üzüm, zeytin, incir ve dut yaygın olarak yetiştiriliyordu. Hayvancılıkta ise en fazla küçükbaş hayvanlardan olan keçi ve koyun besleniyordu. Bunlardan başka birçok köyde arıcılık ve ipekböcekçiliği de yapılmaktaydı.

Öte taraftan, Âsi Nehri Hama halkına başka imkânlar da sunmaktaydı. Meselâ, Âsi üzerinde balıkçılık yapanlar⁷⁴⁸ olduğu gibi, çok sayıda değirmen işletenler de vardı.

3.3. Ticaret ve Sanayii

Hama, Halep'i Şama bağlayan yol üzerinde ve önemli bir mevkide kurulduğu için ticari faaliyetler açısından tarih boyunca canlı kalmıştır. Hama, Ortaçağlardan beri Suriye'de yetişen pamuğun da merkezi konumundaydı. Burada yetişen pamuk Hama'yı pamuk ihracatında oldukça önemli bir noktaya taşımıştır⁷⁴⁹.

Hama Sancağı'nda üç çeşit ticaret yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi mahalli ticaret, ikincisi iç ticaret, üçüncüsü ise Avrupalılarla olan dış ticaret idi.

Mahalli ticaret, Hama'nın çarşı, pazar ve köylerinde yapılmıyordu. Her ticarete mahsus bir han veya pazar bulunmaktaydı. Buralarda satılan ürünler, köylerden ve sancağın çöl kısmından gelen mahsuller ile şehirdeki zanaat erbabının ürettiği ürünlerdi⁷⁵⁰. Kanunnâmesinden anlaşıldığına göre, Hama'daki *Dârü'l-vekâle*'de⁷⁵¹ Türk

⁷⁴⁸ Balıkçılık yapanlar devlete muayyen bir vergi öderlerdi ki, bunun mukataa bedeli 1570 ve 1594 yıllarında 2 bin akçe, 1645'de ise 1.750 akçe idi. BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b; BOA, MAD, nr. 516, s. 20.

⁷⁴⁹ Eliyahu Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London, 1978, s. 679.

⁷⁵⁰ Abdüvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât el-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve'l-İdârî müstemmeden min Sicili'l-Mahkemeti's-Şer'iyye li-'âm 989 h-1581 m", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Volume: XVI, Tome: 1 (1966), s. 80-81.

⁷⁵¹ "Dârü'l-vekâle" burada "han" anlamında kullanılmıştır. Zira, Kanunnâmenin devamında "Zikr olan bedâyi' tahînden gayri Dârü'l-vekâle'de satılub kapancı her hımle bir osmanî ve hâncı nisf osmanî almak kanûn-ı mukarrer olmuştur" denmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 670, madde: 33.

ve Kürt peyniri ile yoğurdu, Hama şehir ve köylerinden getirilen yerli yoğurt, Antakya pekmezi, Ba'albek pekmezi, yerli üzüm, Ba'albek üzümü, kuru üzüm, yaş ve kuru incir, zeytin, şeker, kına, demir, na'l, fülful, nil, nişadır, zencefil ve sair baharat, dane hurma, acur, kayısı, elma, ayva, nar, nar tanesi, hıyar, zerdali, karpuz, kavun, pirinç, sabun, bal ve tereyağı ile kömür ve tahta gibi mallar satılmaktaydı⁷⁵².

Bundan başka İmparatorluğun muhtelif bölgelerine Hama'dan deve, at ve katırlarla taşınan ve oralarda pazarlanan mallar da vardı. Yine, Hama çarşılarında yabancı tüccarlara, başta işlenmiş pamuk olmak üzere, çeşitli ürünler de satılıyordu. Trablusşam'da bulunan ve Avrupalı tüccarların temsilciliğini yapan bir kişi buradaki limana gelen malların muhtelif ülkelere gönderilmesini sağlıyordu⁷⁵³. Sadece Suriye bölgesinin değil aynı zamanda Çukurova bölgesinin pamuğu da tüccarlar tarafından Hama Şehri'ne intikal ettiriliyor ve Suriye bölgesinin pamuğu ile birlikte Trablusşam Limanı'ndan Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu.

Hama'da yaşayan Hristiyan ve Yahudiler şehre satmak için getirdikleri veya kendileri için imal ettikleri şarap için muayyen bir vergi öderlerdi. Her iki batmana bir akçe bac alındığına ve toplam vergi miktarı da 1570'te 4 bin akçe, 1594'de 4.800 akçe olduğuna göre, Hama'da 1570'te 8 bin batman, 1594'te 9.600 batman şarap tüketiliyordu demektir. XVI. yüzyıl tahrirlerinde maktu' olarak alınan bu verginin yarısı Hristiyanlardan, diğer yarısı da Yahudilerden alınıyordu⁷⁵⁴.

Hama'da yetişen ve "üşnan" veya "çoğan" adı verilen bir bitki özellikle Trablusşam'da uluslararası ticarete önemli bir yere sahipti. Konargöçerler tarafından çölde toplandıktan sonra yakılarak kül haline getirilen (ki buna "belis" deniyordu) bu bitki sabun yapımında kullanılıyordu⁷⁵⁵. Sabun imalatının yapıldığı sabunhanelerin özellikle zeytin üretimi yapılan bölgelerde yoğunlaşması bu üretim dalında zeytinyağının da yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir⁷⁵⁶. Nitekim Hama ve çevresindeki nahiyelerde zeytin yetiştiriciliğinin yaygın olarak yapıldığı görülmektedir.

⁷⁵² "1526 Tarihli Hama Sancağı Kanunnâmesi", Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 667.

⁷⁵³ Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 80-81.

⁷⁵⁴ "Kefere ve Yahudi tâifesi hâricden getürdükleri ve kendüler için işledikleri hamrdan her iki batmana bir akçe alına fî sene: ber vech-i maktû'4.000, cemâ'at-i yahûdiyân: 2.000, cemâ'at-i nasârâ: 2.000", BOA, TD, nr. 564, s. 69

⁷⁵⁵ Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, s. 264-265.

⁷⁵⁶ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara, 2006, s. 216.

Hama'da bağcılık da yapılmaktaydı. Zira, şehirde bulunan şirûgan ma'sarasından 1570 ve 1594 yıllarında 800 akçe gelir sağlanıyordu⁷⁵⁷.

Hama ve çevresi, barut imalatında kullanılan güherçile madeni konusunda da zengin görünmektedir. Nitekim 9 Ağustos 1572 tarihli bir Mühimme kaydında, Hama barutçularından söz edilmektedir.⁷⁵⁸ Güherçilenin işlenip baruta dönüştürülmesi için bir imalathanenin (kârhane) yapımı hususunda 28 Ocak 1572 tarihinde Halep Defterdarına hitaben yazılan bir hükümde, ondan 150 altın göndermesi istenmiştir.⁷⁵⁹

Güherçile madenlerinde işçilerin istihdamı meselesi, devleti sürekli olarak meşgul eden önemi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletilen güherçile madenlerine yakın köylerde yaşayan halk, mükellefi oldukları bir takım vergilerden muaf tutulmak kaydıyla bu madenlerde istihdam edilebildikleri gibi, askeri sınıfa mensup sipahi, yeniçeri ve hisar erlerinin de benzer şekillerde görevlendirildiklerini görmekteyiz. Daha ziyade besledikleri yük hayvanları sayesinde önemli bir nakliye gücüne sahip olan aşiretlerin de yer yer güherçile madenlerinde istihdam edildiklerine rastlanmaktadır⁷⁶⁰. Güherçile madenleri iltizama verilmek suretiyle işletiliyordu. İltizamı alan askeri sınıf mensupları, yaptıkları hizmetten dolayı maaşlarına terakki verilerek ödüllendiriliyordu⁷⁶¹.

Konargöçer Türkmenler satmak üzere şehre yapağı da getiriyorlardı. Yapağıdan alınan resmin yıllık miktarı 1570 ve 1594 yıllarında bin akçe idi⁷⁶².

XVII. yüzyılda Hama'ya uğrayan seyyah Polonyalı Simeon, Hama'da, Şam'da olduğu gibi ipek ve sırmalı bürüncükler, telli mahramalar, yağlık, kuşak ve alacalar gibi çeşitli el işlemelerinin üretildiğini aktarır⁷⁶³. Bu ürünlerin şehir ekonomisine katkısının olduğu aşikârdır.

Pamuk üretiminin bolluğu Hama'da tekstil sanayisinin gelişmesini sağlamıştır. Nitekim XVII. yüzyılda Hama'ya uğrayan Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, şehir halkının pamuk ipliği eğirip çarşaf, havlu ve ipekten kumaş ürettiklerinden bahseder.

⁷⁵⁷ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b; BOA, MAD, nr. 516, s. 21.

⁷⁵⁸ BOA, MD, nr. 19, s. 278, h. 555.

⁷⁵⁹ BOA, MD, nr. 21, s. 58, h. 143.

⁷⁶⁰ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s. 49.

⁷⁶¹ BOA, KK, Ruus, nr. 229, s. 220.

⁷⁶² BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b; BOA, MAD, nr. 516, s. 20.

⁷⁶³ *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619* (haz. Hrand D. Andreasyan), Baha Matbaası, İstanbul, 1964, s. 151.

Yine Evliya Çelebi şehir halkının gayet kaliteli at gemi yaptıklarından ve şehirde çok sayıda demirci (haddad) olduğundan da bahseder⁷⁶⁴.

Hama Şehri Âsi Nehri'nin kenarında kurulduğu için şehirde çok sayıda su kuvvetiyle çalışan değirmen (âsiyâb veya tâhûn) bulunmaktaydı. Mukataa kayıtlarından anlaşıldığına göre, 'Avniyye adlı değirmenin yıllık vergi geliri 1570 ve 1594 yıllarında 14.500 akçe idi⁷⁶⁵. Bir başka değirmen olan Muzafferiye'nin yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 20 bin akçe olup, bunun 12 kırâtı olan 10 bin akçesi Bedreddin Hasan b. Melik vakfı, diğer yarısını teşkil eden 12 kırâtı yani 10 bin akçesi de padişah hassı idi⁷⁶⁶. Halvâniye adıyla da bilinen Mevlânâ Bedreddin adlı değirmenin yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 11 bin akçe idi⁷⁶⁷.

Hama'nın ilk sancakbeylerinden olan Kasım Paşa tarafından Hama'da yaptırılan ve geliri tamamen Harameynü's-şerîfeyn yani Mekke ve Medine vakfına tahsis edilen Kasım Paşa adlı bir değirmenin yıllık mahsûlü de 1570 ve 1594 yıllarında 9 bin akçe idi⁷⁶⁸.

Hama'da yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 3.500 akçe olan *Târûk* adlı bir değirmen⁷⁶⁹ ile Bîmâristan adını taşıyan ve muhtemelen geliri buraya ait olan bir başka değirmen daha mevcuttu.

Hama'da esnaf ve zanaatkârların faaliyet gösterdikleri çarşılara "suk" deniyordu. Suk'lar, genellikle üstü açık olan iktisadî amaçlı yapılar olup, bir iş kolunda uzmanlaşmış ve belli coğrafi bölgelerde yoğunlaşmışlardı. Aynı faaliyeti gerçekleştiren zanaatkâr ve esnafın tek bir yerde toplanma eğilimi, Müslüman kentlerindeki iş örgütlenmesinin öylesine gelenekselleşmiş bir yönüdür ki, sonunda yasal bir zorunlulukmuş gibi algılanmaya başlanmıştır⁷⁷⁰. Aynı işle meşgul olan esnaflar genellikle belirli bölgelerde yoğunlaştıklarından dolayı onların faaliyet gösterdikleri çarşı ve sokaklar da zamanla kendi iş kollarının adlarıyla anılmıştır⁷⁷¹.

Suk'ların yapısı çok değişkendi; çoğunlukla, bir sokak boyunca ya da bir kavşakta yan yana inşa edilmiş dükkânlar toplamıydılar. Birçok çarşı konut bölgesi

⁷⁶⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul, 1999, s.41.

⁷⁶⁵ BOA, TD, nr. 564, s. 70; TKA, TD, nr. 92, v. 38^a; BOA, MAD, nr. 516, s. 20

⁷⁶⁶ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b

⁷⁶⁷ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b; BOA, MAD, nr. 516, s. 20.

⁷⁶⁸ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b; BOA, MAD, nr. 516, s. 21.

⁷⁶⁹ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, v. 37^b

⁷⁷⁰ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 169

⁷⁷¹ Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Manisa Esnâfına Dâir Bâzı Mülâhazalar", *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*, 13-15 Eylül 1985, Kırşehir, İstanbul, 1986, s. 204.

sokaklarının giderek ticaret ağırlıklı sokaklara dönüşmesiyle kendiliğinden doğdu. Böyle suk'lar haliyle çok üstünkörü yapılmış oluyorlardı. Biçimsiz dükkânların damları ya hiç yoktu ya da samandan ve çalılardan örülmüştü. Bazen de ahşap iskeletlerin üzerine atılmış hasır ve örtüler çatı görevi görüyordu⁷⁷².

Kökenleri ve yapıları ne olursa olsun, mimari açıdan tasarlanmış ya da kendiliğinden gelişmiş çarşılar lonca örgütlenmesine çok benzeyen bir örgütlenme içindeydiler. Hatta birçok yerde bu iki örgütlenme iç içe geçiyordu; çünkü çarşı, loncanın mesleki yönünü oluşturduğu bir gerçekliğin, topografik cephesinden başka bir şey değildi. Çarşı (ya da lonca), kamu düzeniyle alışverişlerin düzgünlüğünü gözetken ve yetkili makamlarla esnafı arasında aracılık yapan bir şeyh'in denetimi altındaydı. Çoğunlukla bir nakib ve bir kâtip kendisine yardımcı olurdu. Çarşılar (özellikle kent merkezindeki zengin çarşılar) geceleri ahşap kapılarla kapatılır ve bekçilerle (ases, haris) kapıcıların (bevvâb) korumasına bırakılırdı. Bunların ücretleri ise atölye ve dükkân sahipleri tarafından ödenirdi. Şayet hırsızlık olursa, bundan bekçi sorumlu tutulurdu⁷⁷³.

İktisadî hayatın cereyan ettiği yapıların başında kervansaraylar (veya hanlar) gelmekteydi. Bunlar, içinde odaları, depoları ve tüccarlar için dükkânları olan, ortası avlulu, kare şeklinde binalar olup, daha çok büyük ve toptan ticaret için kullanılıyordu. Kervansarayların bir tek malın ticaretinde uzmanlaşmaları da sık görülen olaylardandı. Bu tür uzmanlaşma tüccarlar için de uygundu ve çarşı örgütlenmelerindeki uzmanlaşma kavramıyla da uyum içindeydi. Kuşkusuz bu düzenlemeden asıl yararlanan, ticarî etkinlikleri denetlemesi ve ticareti kesin kurallara bağlanmış mallardan vergi alması kolaylaşan siyasi iktidardı. Kervansaraylar loncalar gibi örgütlenmişlerdi ve hatta bazen bir şeyhin denetiminde loncaya dönüşenlerine de rastlanırdı⁷⁷⁴.

Öte taraftan, bazı kişilerin aile lakaplarından hareketle, XVI. yüzyılda Hama Şehri'ndeki meslekleri tespit edebiliriz. Buna göre Hama'daki meslek erbabı şunlardı:

Kazzâz (camcı), ıskâf (ayakkabıcı), âkvâsî (kalıpçı), emvâsî (bıçakçı), ahvânî (havancı), barûdî (barutçu), bustanî (bahçeci), bittihî (karpuzcu), baytâr, tâcir, hamamcı, humsânî (nohutçu), habbâz (ekmekçi), harrât (tornacı), hanâcirî (hançerci), hayyât (terzi), debbâğ (derici), dekkâkü's-semîd (bulgur döven), dekkâkü't-tâhin (uncu), dekkâkü'l-kumaş (kumaşçı), dellâl (emlakçı), dehhân (boyacı), ressam (çizimci), sürûcî

⁷⁷² André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 170

⁷⁷³ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 172

⁷⁷⁴ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 175

(eğerci), sakka (sucu), sükkârih (şekerci), sembûsâkî (börekçi), senkerî (lağımçı), sūkânî (yelekçi), suyûfî (kılıççı), şerabâtî (şerbetçi), sâbûnî (sabuncu), sâ'il (kuyumcu), sabbâğ (kumaş boyacısı), savvâf (yüncü), tahhân (değirmenci), tumbûrî (arabacı), 'accân (hamurcu), 'attar, (ıtriyaççı), 'allaf (yemci), garabilî (kalburcu), fahhûrî (küpçü), ferrâ' (kürkçü), ferrân (fırıncı), kabbânî (terazici), kassâb, kudemânî (kuruyemişçi), kattân (pamukçu), kabbûdî, (montçu), ke'ekâfî (kurupastacı), mubayyîd (kalaycı), muhalelâtî (turşucu), ma'serânî (masaracı), me'âzi (keçi besleyen), mimar, mekânîsî (süpürgeci), muneccid (yorgancı), neccâr (marangoz), nu'ûşî (tabutçu), nakkâş ve varrâk (kağıtçı)⁷⁷⁵.

3.4. Vergiler

Osmanlılar, yönettikleri toprakların her bölgesinin ırk, kültür, iklim ve diğer bazı iktisadî ve sosyal şartlarını dikkate alarak, ayrı ayrı vergi kanunnameleri düzenlemişlerdir. Ülkenin her tarafında geçerli olan ve sipahi sınıfı ile reaya arasındaki münasebetleri düzenleyen umumi kanunnâmeler hazırlandığı gibi, eyaletlerin, sancakların, nahiyelerin ve hatta bazı sosyal zümrelerin özellikleri dikkate alınarak ayrı kanunnâmeler de düzenlenmiştir. Bu kanunnâmelerde; çiftçi sınıfının hak ve sorumlulukları, hangi üründen ne oranda vergi alınacağı, sanayi ve ticarî faaliyetlerin ne surette vergilendirildiği ve devlet memurlarının reâyâyâ karşı olan davranışları en ince ayrıntısına kadar anlatılmıştır⁷⁷⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi sadece şehir ve köylerde oturan reayadan alınıyor, askeri sınıf mensupları reyanın ödediği her türlü vergiden muaf tutuluyordu. Öncelikle ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümerâ ve ulemâ raiyyet rûsûmundan muaftı. Kapıkulu ve devlet erkânı ile tımârî sipahiler, kadılar, müderrisler, yüksek medreselerdeki talebeler ve bu medreselerin mezunları askerî sınıf olarak addedilirdi. Ayrıca bunların akrabaları ve kulları da askerî sayıldıklarından raiyyet rûsûmundan muaf tutulurlardı. Fakat mazuliyet hali uzun zaman devam edenlerin, iş ve kazanç hayatına atılanların askerî durumları ortadan kalkardı⁷⁷⁷.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda her türlü devlet hizmetlerini ifa için gerekli masrafları bir merkezden idare etmeyi icap ettiren, bugünkü anlamıyla, bir devlet bütçesi yoktu. Bu nedenle masrafların belirli bir takım prensiplere göre, halka tevzi ve takdimi suretiyle meydana çıkan bir vergi telakkisi de mevcut değildi. Bu devirde

⁷⁷⁵ Abdulvedûd Bergûs, "Târîhu Hamât", s. 79.

⁷⁷⁶ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989, s. 117.

⁷⁷⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, II, s. 50.

devlet, vergi toplamak hak ve yetkilerinin önemli bir kısmını, dirlik, malikâne ve vakıf şeklinde, muhtelif hizmet ve vazife sahiplerine terk etmiş bulunmaktaydı. Böylelikle, padişah da dâhil olmak üzere herkes kendilerine tahsis edilmiş olan şer'î ve örfî vergileri maaşlarına karşılık olmak üzere kendi hesaplarına toplardı⁷⁷⁸. Kuşkusuz bunun en önemli sebebi, vergilerin tahsilinde ve maaşların ödenmesinde karşılaşılabilecek olan zorluklardı. Merkezden binlerce kilometre uzaktaki sancaklarda, madenî para olarak vergi toplamak, ulaşım ve güvenlik açısından imkânsız olduğu gibi, bunları daha sonra tekrar dirlik sahiplerine ve diğer devlet görevlilerine dağıtmak da oldukça güçtü. Ayrıca birçok verginin üretilen üründen aynî olarak alınması zarureti de başlı başına bir mesele teşkil ediyordu. Bu sebeplerden dolayı devlet, önceki Türk-İslam devletlerinde uygulanmış olan mirî arazi rejimini yeni bir düzenlemeye tabi tutarak mükemmel bir hale getirmişti⁷⁷⁹.

Öte taraftan devlet, bünyesine yeni katılan bölgede, doğrudan doğruya ülkenin başka sancaklarında uygulanan vergi sistemini aynen tatbik etmek yerine, halkı yeni yönetime alıştırmak ve kaynaştırmak maksadıyla, bir süre yürürlükteki kanun ve sistemleri de devam ettirmeyi kendi menfaatine uygun görmüş, ancak daha sonraki dönemlerde bu yerlerdeki uygulamaları kademeli olarak Osmanlılaştırmıştır. Mesela, Hama'da, Trablusşam ve Safed sancaklarında olduğu gibi, Memlûk döneminden kalan âdet-i devre ve himâye gibi vergiler alınmaktaydı. Ancak bu vergilere sadece 1526 tarihli tahrir defterinde rastlamaktayız⁷⁸⁰. 1551 ve daha sonraki yıllara ait tahrir defterlerinde bu vergilerin artık alınmaması, Hama Sancağı'nda bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyetinin tam anlamıyla tesis edildiği sonucunu ortaya koymaktadır.

1526 yılı tahriri ile 1551 yılı tahririni mukayese ettiğimiz zaman, Hama'da âdet-i devre ve himâye gibi vergilerin yerine resm-i çift, resm-i bennâk ve resm-i mücerred gibi vergilerin alındığını görmekteyiz.

Tablo-17'de Hama Sancağı'na tabi Hama Nahiyesi'ndeki 50 köyde 1526 ve 1551 yıllarında devlet adına toplanan vergi miktarları ayrı ayrı tespit edilmiştir. Böylece Memlûk vergi düzeninden Osmanlı vergi düzenine geçişte nasıl bir değişim yaşandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tablo-17'den de anlaşılacağı üzere, toplam 50 köyün 33'ünde yani seçilen köylerin % 66'sında devlet lehine bir gelir artışı söz konusudur. 17 köyde yani seçilen

⁷⁷⁸ Ö. Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, II, s. 14.

⁷⁷⁹ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 117.

⁷⁸⁰ Bkz. BOA, TD, nr. 418.

köylerin % 24'ünde ise devletin aleyhine olan bir durum ortaya çıkmıştır. Fakat vergi gelirindeki artış veya eksilişi sadece sistem değişikliğine endekslemek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bunda başka faktörlerin de etkisi vardır. Mesela nüfus artışı veya azalması, önceden mülk veya ikta olan bir malikâne hissesinin artık devlet adına zapt edilmesi⁷⁸¹, zirai üretimin artması veya azalması, vergi oranlarında köylünün veya devletin lehine olarak indirim veya artışa gidilmesi gibi çeşitli faktörlerin de tesiri olduğu muhakkaktır. Ancak görünen o ki, Memlûk sisteminden Osmanlı sistemine geçiş, nihayetle devletin lehine olmuştur. Zira âdet-i devre ve himâye vergileri her köyden alınmıyordu ve vergilendirmede bir standart da yoktu (bkz. Tablo-18 ve Tablo-19). Oysaki çift, bennâk ve mücerred resimleri bütün köylere teşmil edilmiştir. Böylece vergilendirmede hem eşitlik ve adalet sağlanmış hem de devletin lehine gelir artışı temin edilmiştir.

Tablo 17. Vergi Düzeninde Yapılan Değişiklikten Sonra Devlet Gelirlerinde Görülen Değişim

Köyler	Vergi Nüfusu				Vergi Miktarı ⁷⁸²	
	1526		1551		1526	1551
	Hane	Müc.	Hane	Müc.		
'Ankâ	4	-	15	3	4.441	5.920
Berdûnî	5	-	8	-	1.530	1.540
Besîrîn	53	1	79	36	17.592	25.600
Birîn	29	3	52	13	20.215	23.335
Cercise	6	-	11	1	1.830	1.169
Dahsîs	15	-	11	-	9.835	1.265
Deyr-i Sivâr	16	-	32	7	2.680	4.200
Düveyr-i Şubeyb	7	-	22	4	7.020	7.100
Düveyrû'l-Garbî	12	-	16	4	560	3.675
Düveyrû'ş-Şarkî	11	-	22	2	6.255	5.874

⁷⁸¹ 1526'da mülk olan hisseye daha sonra el konmuş olduğundan 1551'de devletin payı bir hayli artmış görünmektedir. Mesela 1526'da Rubbe köyünün 4.800 akçelik malikânesi tamamen Arap mülkü idi (BOA, TD, nr. 418, s. 68). Fakat 1551'de bunun devlet hesabına aktarıldığını görmekteyiz (BOA, TD, nr. 1052, s. 47). Dolayısıyla 1551'de Rubbe köyünde devlete kalan gelir miktarı 1526'ya nazaran oldukça yüksektir. Yine Sevin köyünün 1526'da 8.000 akçe olan malikânesi Arap iktası idi (BOA, TD, nr. 418, s. 75). Fakat bunu da 1551'de hazineye aktarılmış olarak görmekteyiz (BOA, TD, nr. 1052, s. 37-38).

⁷⁸² Bâd-ı hevâ ile birlikte.

Elbiyât	31	-	41	32	2.800	11.482
Esâvîd	52	11	43	4	4.050	2.230
Eyyû	7	-	36	8	2.835	5.500
Habîliye	20	-	23	6	5.000	4.150
Halel	7	-	9	2	5.541	2.910
Hâlidîye	4	-	10	-	2.820	4.230
İdnîn	8	-	16	1	2.300	4.440
İskenderiye	9	-	14	2	4.340	4.534
Kamhane	38	-	49	3	7.012	5.036
Kasi'îyye	11	4	23	1	5.123	4.638
Kâzû	94	1	120	-	6.825	7.091
Kefer	26	6	48	6	3.650	6.778
Kefer Attûn?	6	2	24	1	4.750	7.516
Kefer Dahl	19	1	22	12	3.695	4.390
Kefer Hanîn	36	-	59	12	26.555	28.429
Kefer Havâr	10	-	17	7	4.050	5.950
Kefer Mekkîn	8	3	18	1	3.760	4.140
Kefer Râ'	8	2	24	3	4.840	4.552
Kefer Yedûs	15	4	28	2	8.800	9.000
Kesyûn	14	-	35	2	2.900	9.902
Ma'ar Deftîn	36	1	49	2	8.320	8.276
Ma'ar Şehûr	10	-	20	10	6.225	4.025
Me'an	39	2	69	14	18.200	21.007
Metnîn	66	10	77	3	16.960	20.800
Mişrife	44	-	42	-	18.251	14.000
Mubattan	20	-	11	1	2.410	1.310
Nafirû'l-Celle	17	-	60	4	3.440	4.800
Nahl	6	-	20	3	630	4.788
Nefirîn	31	3	40	5	9.780	10.170
Nîha	4	-	36	-	5.020	12.500
Ra'yûn	38	3	30	1	2.662	2.480
Rabî'a	65	3	96	34	9.232	11.650

Rakîta	20	-	43	2	8.115	11.200
Rubbe	10	2	20	6	750	8.730
Sabbura	4	-	9	-	4.010	1.315
Saskûn	13	3	14	-	7.365	6.024
Sevbîn	17	-	39	3	5.000	10.262
Şiha	23	-	35	10	8.155	11.063
Tizînü'l-Kasr	15	1	40	2	12.941	12.350
Tûmek	10	-	19	5	935	6.353

Öte taraftan, Osmanlı yönetimi vergi toplanmasında da adaletli olunmasını ve kimseye haksızlık yapılmamasını isterdi. Şayet kanuna muhalif hareket eden olursa bunun da önüne geçilmeye çalışılırdı. Vergi memurlarının veya mültezimlerin baskılarına maruz kalan köyler reayası hükümete şikâyetle bulunabilirdi. Mesela, Hama'daki havass-ı hümayun statüsünde olan köyler halkı, mültezimin kendilerine haksız yere zulüm ve baskıda bulunduğu gerekçesi ile hükümete şikâyetle bulunmuş, bunun önüne geçilmesi hususunda ise 12 Nisan 1574 tarihinde Halep beylerbeyi ve Halep kadısı ile Canbulat Bey'e hitaben bir hüküm yazılmıştır.⁷⁸³

3.4.1. Toprak Mahsullerinden Alınan Vergiler

3.4.1.1. Öşür

Öşür, yıllık olarak mahsulden alınan aynî bir vergi olup, karşılığı olarak nakit kabul edilmezdi. Klasik dönemin besin kaynaklarının teminindeki güçlük düşünüldüğünde, öşrün önemi daha iyi anlaşılacaktır. Tabîî enerji kaynaklarına bağlı bir ekonomide üretim ve nakliyenin zorluğu, kıtlıklar, çekirge istilaları gibi tabîî afetler, savaş ve iç karışıklıklar gibi siyasî ve sosyal hadiseler, iâşenin temini hususunda her zaman bir tehdit oluşturuyordu. Bunun için devletin stoklarında temel gıda maddesi olan hububatın her zaman hazır bulundurulması hayati önem taşımaktaydı. Ülkenin herhangi bir yerinde herhangi bir sebeple ortaya çıkacak darlık, öşür malından karşılanıyordu. Bu nedenle öşür, dönemin vazgeçilmez bir müessesesi olup bütün klasik dönem devletlerinde aynı amaç ve endişelerle uygulanan bir vergi sistemi idi.⁷⁸⁴

⁷⁸³BOA, MD, nr. 24, s. 118, h. 326.

⁷⁸⁴Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s. 273-274.

İslam hukukunda toprak mahsullerinden alınan vergiye öşür (öşr) denilmektedir. Öşrün sözlük anlamı ondabir demek olup, sosyal yardımlaşma için alınan onda bir nispetindeki vergidir. Bu tabir, sadaka ve zekât manasında da kullanılmakla⁷⁸⁵ birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda, fıkıh kitaplarında bahsedilen şer'î öşürden farklı bir özellik taşımaktadır. Şer'î öşür esasen Mekke, Medine, Hicaz ve Yemen gibi bazı Arap memleketlerinde görülen öşrî toprakların Müslüman sahipleri tarafından ödenmesi ve nispeti toprağın sulama şekline göre onda birle onda yarım arasında olması gereken vergidir. Oysaki Osmanlı İmparatorluğu'nda türlü tarihi, sosyal ve iktisadî sebeplerle sahiplerinin mülkü olan öşrî toprakların miktarı çok az kalmıştı. İmparatorlukta, toprakların yüksek mülkiyet ve murakabe hakkı fetih esnasında devletin idaresine verilmiş ve böylece oluşan mîrî arazi idare tarzı da memleketin hemen hemen bütün topraklarına yayılmış bulunuyordu⁷⁸⁶.

Osmanlı Devleti malî mevzuatında şer'î hukuk arasında sayılan öşür, toprak mahsullerinden alınan bir vergi idi. Bununla birlikte öşürlerin tahsili ile görevli memurların harman devresi boyunca kendisine yiyecek ve hayvanlarına yem olmak üzere köylülerden almaya yetkili oldukları birçok mükellefiyet “salariye” adıyla bilinirdi. Ürünlerdeki vergilendirme miktarı değişik olsa da sonuçta hem öşür hem de salariyenin nispeti 1/8 olmaktaydı⁷⁸⁷.

Öşür ve salariyenin aynen tahsil edilmesi gerekiyordu. Mesela “... *takdir olan behrelerin ölçüp buğdaydan buğday arpadan arpa teslim edüp ziyade nesne taleb etmeyeler...*”, “...*ve galle için akçe alınmayub aynı ile her cinsten cins-i galle alına...*”⁷⁸⁸ gibi pek çok yerde bu durum zikredilmiştir. Öte taraftan öşür ve salariye ödeyen köylüler sipahiye karşı mahfuz ev bulmak veya ambar inşa etmekle yükümlüydüler. İnşa edilen ambarın, sipahinin o köyden tahsil edeceği hububatı alacak büyüklükte olması ve bir defa ambarın hüsnü suretle muhafaza edilmesi gerekirdi. Köylü tarafından inşa edilen ambarları, köy başka bir sipahiye verilince yeni gelen sipahinin “tadil ve tağyir” etmeye hakkı yoktu ve “*bu anbar bana vefa etmez deyu*” köylüye yeniden ambar yaptırmaları yasaklanmıştı⁷⁸⁹.

Mîrî toprak rejiminde, devlete ait toprakların daimî ve irsî bir kiracısı durumunda olan çiftçilerden öşür adı altında her sene devlet nam ve hesabına

⁷⁸⁵ A. Grahmann, “Öşür”, *İA*, IX, s. 482.

⁷⁸⁶ Ö. Lütü Barkan, “Öşür”, *İA*, IX, s. 485.

⁷⁸⁷ Lütü Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 52, 54.

⁷⁸⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. 213-214.

⁷⁸⁹ Lütü Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 56-57.

mahsûlden bir hisse şeklinde alınan toprak kirası, hukukî terminolojide “harâc-ı mukâseme” olarak da tanımlanmaktadır. Mukâseme haracı olarak reâyâdan alınan bu toprak kirası, toprağın verim kabiliyetine göre, mahsûlün yarısıyla onda biri arasında değişmekte ve genellikle Müslüman ve Hristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün kiracılardan aynı şartlarla alınmaktaydı⁷⁹⁰.

Hama bölgesinde toprak mahsullerinden alınan harâc-ı mukâseme reâyâdan iki şekilde tahsil edilirdi. Bunlardan ilki “kasm”, ikincisi ise “dimos” usulüdür. Kasm metodunda, öşür veya harâc-ı mukâseme, mahsul ölçüldükten sonra önceden belirlenmiş olan oranda (1/5, 1/6, 1/7 ve 1/8 gibi) aynî veya nakdî olarak tahsil edilirdi. Mesela, 1526’da Hama’nın Harbetü’n-Nâsir mezrasının mahsulünden 1/5 oranında harâc-ı mukâseme alınırdı⁷⁹¹. Dimos⁷⁹² ise mahsulü ölçmeden kararlaştırılmış olan (maktu‘) öşür miktarıdır⁷⁹³. Dimosun miktarı feddâna göre belirleniyordu. Bir köyün ekilen arazisi kaç feddân ise her feddânı için maktu‘ bir miktar belirleniyor ve buna göre toplam dimosu (mahsul-ı dimos) o köyün hâsılı olarak yazılıyordu. Mesela, 20 feddân arazisi olan Cenân köyünün hâsılı, her feddâna bir mekûk buğday ve bir mekûk de arpa olmak üzere yazılmıştır⁷⁹⁴.

Hama Sancağı’nda alınan öşrün diğeri ise vakıf ve mülk sahiplerinden alınan öşürdür. Bu ikinci öşür ya bütün mahsullerin ayrı ayrı ölçülerek mirî hissenin bunun içinden ayrılmasıyla (*cümle-i mütehasıl*) ya da dimos olarak alınıyordu.

Hama Sancağı’nda öşrün tahsili hususunda ölçü birimi olarak daha çok “mekkûk⁷⁹⁵”, “sünbül⁷⁹⁶” ve “kantâr⁷⁹⁷” kullanılmıştır. Bunlardan sünbül mekkûkun bir

⁷⁹⁰ Ö. Lütfi Barkan, “Öşür”, s. 485.

⁷⁹¹ “el mukâseme mine’l-hums” BOA, TD, nr. 418, s. 47.

⁷⁹² Bu terim Bizans döneminde “genel vergi” anlamına gelen “demosion”dan türemiştir (Margaret L. Venzke, “Special Use of the Tithe As A Revenue-Raising Measure in The Sixteenth Century Sanjaq of Aleppo”, JESHO, XIX (October 1986), s. 260, not: 39. Ayrıca bkz. Robert Mantran-Jean Sauvaget, *Reglements Fiscaux Ottomans Les Provinces Syriennes*, Beyrouth, 1951, s. 5, not: 3).

⁷⁹³ 1548 tarihli Şam Eyaleti Kanunnâmesinde dîmos şu şekilde tarif edilmektedir: “...akçeye ya gallâta maktu‘ olana kendü istilâhlarınca dîmos derler ve fasl ve mefsûl dahî derler”. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, s. 23.

⁷⁹⁴ BOA, TD, nr. 418, s. 35-36.

⁷⁹⁵ Mekkûk, Hama’dan başka Halep ve Trablusşam sancaklarında da hububat ve bakliyat ölçü birimi olarak kullanılıyordu. Fakat Halep ve Trablusşam’da kullanılan mekkûk tek tip olmayıp bölgelere göre değişiyordu. Trablusşam Şehri ve çevresinde kullanılan mekkûk 10 İstanbul kilesine eşitti (bkz. Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus*, s. 271). Halebî mekkûk ise 81,2 kg buğdaya eşitti (bkz. W. Hinz, *İslâmî Ölçü Sistemleri*, s. 55). Buğdayın 1547-1550 yılındaki narh fiyatlarına bakıldığında ise Halep’te 110 ve 120 akçe (E. Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 244), Trablus’ta ise 120 akçe idi (bkz. E. Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus*, s. 302). Dolayısıyla Hama mekkûku Trablus ve Halep mekkûklerinden düşük bir değere sahipti.

⁷⁹⁶ Sünbül, Şeyzer’de her biri 684 dirhem olan 1,5 rıtl=3,206 kg buğday veya yaklaşık 4,16 litre idi. W. Hinz, *İslâmî Ölçü Sistemleri*, s. 63.

alt birimiydi. Hama'da buğday, arpa, mercimek, nohut, küşne, dürre, culban ve üzüm gibi ürünler mekkûk ile, bölgede yetiştirilen pamuk ise kantar ile ölçülüyordu.

Hama Sancağı'nda, diğer sancaklarda olduğu gibi, bağlardan, meyve ağaçlarından, bahçe ve bostan mahsullerinden de vergi (öşür) alınıyordu. Buna göre İslami zeytinin⁷⁹⁸ her iki ağacından bir akçe, cevizin yemişe gelmemiş olan her bir ağacından 2 akçe, diğer ağaçların dördünden bir akçe ve bağların bir çubuğundan kırkar akçe harac alınıyordu⁷⁹⁹.

Pazarlara getirilip satılan ürünlerden de belli miktarda vergi alınıyordu. Kanunnâmesinden anlaşıldığına göre, Hama'daki dârü'l-vekâle'de⁸⁰⁰ satılan pirinç, sabun, Türk peyniri, nar, ve Antakya pekmezinin her 100 akçesinden 5 akçe, Ba'lebek pekmezi , üzümü ve yaş incirin her 100 akçesinden 6 akçe, yağ, şeker, kına, demir, nal, fülful, nil, nişadır, zencefil ve sair baharatın her yüz akçesinden 3 akçe, kuru incirin bir deve yükünden 2 akçe ve katır veya eşek yükünden 1 akçe, Kürt yoğurdunun bir deve yükünden 4 akçe, Türkmen yoğurdunun deve yükünden 2 akçe, Kürt peynirinin deve yükünden 4 akçe alınırdı. Ayrıca hurma ve acurun her yüküne 20 akçe, kömür ve tahtanın deve yüküne 1 akçe, Hama'nın kendi üzümünün deve yükünden 4 akçe, elma, ayva ve armudun 100 akçesinden 8 akçe, zerdali, hıyar ve karpuzun deve yükünden 2 akçe, kavunun her 10 akçesinden 1 akçe alınması kanun idi⁸⁰¹.

1526-27 tarihli Sûkü't-Tüccar Kanunnâmesi'nde hangi maldan ne miktarda vergi alınacağı ayrıntılı olarak ifade edilmiştir⁸⁰². Buna göre, yerli kumaş (hâm-ı beledî) satılsa her hama birer osmanî⁸⁰³, serâbend satılsa her serâbende buçuk akçe alınırdı. Satılan tûlbend ise herhangi bir şey alınmazdı. Mısır'dan getirilen ve değişik adlarla anılan kumaş satılsa her yükünden 2'şer osmanî alınırdı. Şayet Hamalı Mısır'dan kumaş getirirse Hama'da satıp satmadığına bakılmaksızın her yükünden 200 osmanî alınırdı. Dışarıdan Hama'ya mal getiren tüccar malını Hama'da satarsa kanunda belirtildiği

⁷⁹⁷ Kıntar veya kantar, Hama'da 256 kg ağırlığında idi. W. Hinz, *İslâmda Ölçü Sistemleri*, s. 32.

⁷⁹⁸ Suriye bölgesinde Müslümanlar tarafından dikilmiş olan zeytin ağaçlarına "İslâmî zeytin", Bizans döneminden kalmış olan zeytin ağaçlarına ise "Rumanî zeytin" denilmekteydi.

⁷⁹⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 608.

⁸⁰⁰ "Dârü'l-vekâle" burada "han" anlamında kullanılmıştır. Zira, Kanunnâmenin devamında "Zikr olan bedâyî' tahînden gayrı Dârü'l-vekâle'de satılub kapancı her hımle bir osmanî ve hâncı nisf osmanî almak kanûn-ı mukarrer olmuştur" denmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *aynı eser*, V, s. 670, madde: 33.

⁸⁰¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 667.

⁸⁰² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 668.

⁸⁰³ Suriye bölgesinde Osmanlı para birimi olan "akçe"ye "osmanî" denilmekteydi (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 107-108).

üzere vergisi alınır, şayet satmaz ise bir şey alınmazdı. İpek dolabından her ipek ritlinden⁸⁰⁴ ikişer akçe alınırdı

Yine aynı Kanunnâme'den anlaşıldığına göre, Avrupalı tüccar da Hama'ya gelerek pamuk satın alırdı. Satın aldıkları pamuk yüklerinden her deve yükü için 28 osmanî, at, katır ve eşek yüklerinden de miktarına göre vergisi alınırdı. Frenk tüccârından başkası Hama'da pamuk satın alırsa her beş batmanı⁸⁰⁵ için bir osmanî vergi öderdi ki kantar başına 20 osmanî olurdu⁸⁰⁶.

Tüccârın, Haleb ve Sermin taraflarından getirip Hama üzerinden götürdüğü pamuğun her yükünden 4 osmanî, at, katır ve eşek yükünden ise 2'şer osmanî vergi alınırdı. Buna karşın, Adana'dan getirip Hama'da sattığı pamuğun her yüz osmanîsinden 2,5 osmanî vergi alınırdı⁸⁰⁷.

Bu demektir ki, sadece Suriye bölgesinin değil aynı zamanda Çukurova bölgesinin pamuğu da tüccarlar tarafından Hama şehrine intikal ettiriliyor ve Suriye bölgesinin pamuğu ile birlikte Trablusşam limanından Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu. Avrupalı tüccârın Trablusşam ve Şam'dan getirdiği “çuka” adı verilen kumaşın her yüz osmanîsi için 3 osmanî alınırdı. Şayet çukadan başka kumaş getirmiş ise bir şey alınmazdı⁸⁰⁸.

3.4.2. Şahıslardan Alınan Vergiler

Osmanlı Devleti'nde, çiftçi reâyâdan toprak mahsullerinden alınan oşürden başka, rüsûm-ı örfiye veya raiyyet rüsûmu olarak adlandırılan vergiler ile gayrimüslimlerden alınan cizye ve bir sancağa kıslamak amacıyla gelen konargöçerlerden alınan duhan resmi gibi şahsî vergiler de vardı. Bu tür vergilerin mahiyetleri ile kişi başına yıllık olarak alınan miktarları aşağıda ayrı başlıklar halinde incelenecektir.

⁸⁰⁴Ortaçağlarda Hama'da bir ritl 2,062 kg., Haleb ritli da 17. yüzyılda 2,28 kg. üzerinden işlem görüyordu (W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 38).

⁸⁰⁵Batman, Suriye'de takriben 819 gram ağırlığı ifade ediyordu. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 20.

⁸⁰⁶Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 671. Bu durumda 1 kantar= 100 batman demektir.

⁸⁰⁷Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 671.

⁸⁰⁸Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 671.

3.4.2.1. Âdet-i Devre

Memlûk döneminden kalma bir vergidir⁸⁰⁹. Bir tek ev manasına gelmektedir. Ayrıca Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde sabah ve yatsı namazlarından sonra kale etrafında kôs çalınarak dönülmesine de devre denirdi. Dolayısıyla, bu verginin kaleyi koruma gayesi güden ve bu hizmetten dolayı alınan bir örfî vergi olduğunu söyleyebiliriz⁸¹⁰.

Âdet-i devre vergisinin 1551 yılında kaldırıldığını görmekteyiz. Bu tarihten itibaren tahrir defterlerinde bunun yerine reayadan resm-i çift, resm-i bennâk, resm-i ağnam gibi vergilerin alındığını görmekteyiz. Bu durum bize, Hama'da Memlûk döneminden kalan vergi sisteminin XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yerini Osmanlı vergi sistemine bıraktığını göstermektedir. Ayrıca 1526 tarihli Hama Kanunnâmesi'nde de devre vergisinin, adı geçen diğer vergiler yerine geçtiği zikredilmiştir⁸¹¹.

1526'da Hama Sancağı genelinde toplanan âdet-i devre miktarı 106.081 akçeydi. Bu vergi Şam⁸¹², Safed⁸¹³ ve Nablus⁸¹⁴ sancaklarında da vardı. Fakat her üç sancakta da 1548 yılından itibaren bu verginin alınmasına son verilmiştir.

Öte yandan devre vergisi Hama'da her köyden alınmıyordu. Alınan devre vergisinde de bir standart söz konusu değildi. Mesela Hama'ya bağlı İskenderiye köyü 9 hane olup devre vergisi 500 akçe idi. Burada devre vergisi hane başına 55,55 akçe olmaktadır. Esavid köyünün vergi nüfusu 52 hane ve 11 mücerred, devre vergisi de 1.500 akçe idi. Bu köydeki devre vergisi de hane başına 28,84 akçe, fert (hane ve mücerred) başına ise 23,80 akçe olmaktadır. Son olarak Birin köyünün vergi nüfusu 29 hane ve 3 mücerred, devre vergisi de 2.000 akçe idi. Bu köydeki devre vergisi ise hane başına 68,96, fert başına da 62,5 akçe olmaktadır⁸¹⁵. Bu rakamlar bize kişi başına düşen devre vergisi miktarları arasında önemli farklar olabildiğini de göstermektedir.

⁸⁰⁹ Margaret L. Venzke, "Syria's Land-Taxation in The Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1990, s. 427.

⁸¹⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 32.

⁸¹¹ "Livâ-i mezbûre re'âyasına resm-i çift ve resm-i bennâk ve resm-i ağnâm ve resm-i kovan vaz' olunmadı. Bu mukâbeledede kâdimen edâ etdikleri devreleri ve himâyeleri ki, mikdârı yerlû yerinde işâret olunmuşdur, anlar vaz' olundu". Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 665.

⁸¹² Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982, s. 162.

⁸¹³ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 152.

⁸¹⁴ Ünal Taşkın, *Osmanlı Hakimiyetinde Nablus (1516-1600)*, Malatya, 2013, s.102.

⁸¹⁵ BOA, TD, nr. 418, s. 8, 10-11, 15.

Tablo 18. Devre Vergisi Ödeyen Köylerin Nahiyelelere Dağılımı

Nahiyeler	Toplam Köy Sayısı	Devre Vergisi Ödeyen Köy Sayısı	Toplam Köy Sayısına Oranı (%)
Hama	72	48	66,6
Bârin	43	23	53,4
Ma'arra	61	34	55,7
Humus	54	-	-
Toplam	230	105	45,6

Tablo-18'de 1526 yılında nahiyelelere göre âdet-i devre ödeyen köylerin sayısı tespit edilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, Hama'da 48, Bârin'de 23 ve Ma'arra'da 34 köy devre vergisi ödemekteydi. Humus Nahiyesi'nde ise bu vergiyi ödeyen köy bulunmamaktaydı. Devre vergisinin en çok ödendiği nahiye % 66,6 oranıyla Hama Nahiyesi idi. Hama Sancağı köylerinin % 45,6'sı bu vergiyi ödemekteydi.

3.4.2.2. Himâye

Emtia ve emlâkten alınan ve mal sahibine veya tasarruf eden kişiye devletin korumasını veren bir ruhsat mahiyetindedir⁸¹⁶. Memlûklardan intikal eden bu vergi, adından da anlaşılacağı üzere, koruma hizmeti karşılığında alınıyordu. Abbasiler döneminde Darü'l-Hilafe tarafından Erbâb-ı suyûfa bazı beldeleri korumak için himâye fermanı (taklîd-i himâye) verilirdi⁸¹⁷.

Tablo 19. Himâye Vergisi Ödeyen Köylerin Nahiyelelere Dağılımı

Nahiyeler	Toplam Köy Sayısı	Himâye Vergisi Ödeyen Köy Sayısı	Toplam Köy Sayısına Oranı (%)
Hama	72	7	9,7
Bârin	43	3	6,9
Ma'arra	61	9	14,7
Humus	54	10	18,5
Toplam	230	29	12,6

⁸¹⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, İstanbul, 2000, s. 166. Ayrıca bkz. M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 162.

⁸¹⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 28.

1526 yılında Hama’da sancak genelinde toplanan himâye miktarı 42.399 akçeydi. 1551 tahririnde bu vergiye rastlamaması, himâye vergisinin tıpkı âdet-i devre gibi bu tarihte kaldırıldığını göstermektedir.

Tablo-19’da 1526 yılında Hama Sancağı nahiyelerinde himâye vergisi ödeyen köy sayısı tespit edilmiştir. Buna göre; Hama Nahiyesi’nde 7, Bârin Nahiyesi’nde 3, Ma’arra Nahiyesi’nde 9 ve Humus Nahiyesi’nde de 10 köy himâye vergisi ödemekte idi. Bu verginin en çok ödendiği nahiye % 18,5’lik oranla Humus Nahiyesi idi. Sancak genelinde anılan verginin köy sayısına oranı % 12,6 idi. Bu durumda Memlûk döneminden kalma bir vergi olan himâyenin yine aynı dönemden kalan âdet-i devreye göre daha az alındığını söyleyebiliriz.

Himâye vergisi, Humus’dan başka, yine Suriye coğrafyasında bulunan Şam⁸¹⁸, Safed⁸¹⁹ ve Nablus⁸²⁰ sancaklarında da yer alıyordu. Bu vergiler de âdet-i devre gibi 1548’den itibaren artık reayadan tahsil edilmemiştir.

3.4.2.3. Cizye

İslamî yani şer’î bir vergi olan cizye, İslam memleketlerinde yaşayan gayrimüslimlerden, her türlü saldırıdan korunmaları ve güvenliklerinin sağlanması karşılığında alınan bir vergi türü idi⁸²¹. Fıkıhçılar cizye adını hem ehl-i zimmetten alınan vergi veya mal hem de onlarla yapılan sözleşme için kullanmışlardır⁸²².

İslam hukukuna göre, bülûğ çağına ermiş her gayrimüslim erkek yılda bir kere olmak üzere cizye vermek zorundaydı. Vilâyet kanunlarına göre bir zımmî reayadan cizye alınabilmesi için evinden, bağından ve evindeki zarurî eşyasından başka koyun, keçi, hububat ve şarap gibi mahsullerden 300 akçe tutarında malı olması⁸²³, vücut ve akılca da sağlam olması gerekirdi⁸²⁴.

Hama’da 1526 yılında sancak genelinde toplanan cizye miktarı 84.050 akçeydi. Bu miktarın 12.910 akçesini Humus Şehri’nin cizyesi oluşturmaktaydı. Anılan tarihte

⁸¹⁸ Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 162.

⁸¹⁹ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, s. 152-153.

⁸²⁰ Ünal Taşkın, *Osmanlı Hakimiyetinde Nablus (1516-1600)*, s. 102.

⁸²¹ Cizye ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. C.H. Becker, “Cizye”, *İA*, III, s. 199-200; Boris Christoff Nedkoff, “İslam Medeniyetlerinde Cizye”, Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 589 vd.; Halil İnalcık, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 45-48; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977, s. 102-103.

⁸²² Nezih Hammad, *İktisadi Fıkıh Terimleri*, İstanbul, 1996, s. 56.

⁸²³ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V, Ankara, 1947, s. 494.

⁸²⁴ Boris Christoff Nedkoff, “İslam Medeniyetlerinde Cizye”, s. 621.

Hama'da gayrimüslimler kişi başına ortalama 78 ila 100 akçe arasında cizye vergisi ödüyorlardı. 1551 ve daha sonraki yıllara ait tahrir defterlerinde gayrimüslim reâyânın cizye miktarı belirtilmediği için, bunun toplam miktarını ve mahiyetini tespit etmek mümkün değildir.

3.4.2.4. Çift Resmi

Çift resmi (kulluk akçesi veya raiyyet resmi), köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir. Bu bakımdan Osmanlı çift resmi, bir bakımdan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsi bir vergi veya bir hane vergisi olarak görünmektedir⁸²⁵.

Hama Sancağı'nda 1526 yılında çift resmi alınmıyor, bunun yerine Memlûklerden kalma âdet-i devre ve himâye vergileri alınıyordu. Çift resmi Hama Sancağı'nda 1551 yılı tahririnden itibaren alınmaya başlanmıştır. Buna karşın daha önce alınan âdet-i devre ve himâye vergileri de Hama Sancağı'nda kaldırılmıştır.

Hama Sancağı'nda köylünün tasarruf ettiği çiftlerden alınan resm-i çift vergisi 1551 yılında 40 akçe idi. Aynı durum Halep için de söz konusuydu. Şayet bir hane sahibi iki çift tasarruf ediyorsa 80 akçe, bir çiftten az yani nimçift tasarruf ediyorsa 20 akçe çift resmi öderdi.

Hama'da 1551 yılında raiyyetten toplanan toplam resm-i çift miktarı 69.640 akçe idi. 1594 tarihinde Hama Sancağı'nın toplam çift resmi miktarı ise 135.399 akçe idi. Bu durum sancaktaki çift miktarının artmış olmasından kaynaklanmıştır.

3.4.2.5. Bennâk Resmi

Osmanlı vergi sisteminde bennâk, evli raiyyet demektir. Bu vergi sisteminde aile, başlıca bir vergi ünitesi sayılırdı. Evlilik, raiyyetin vergi mükellefiyetinde esaslı bir değişiklik meydana getirirdi. Nitekim mücerred evlenir evlenmez derhal bennâk adı altında vergi mükellefiyeti bakımından yeni bir durum kazanırdı. Evli olup, ellerinde çift veya yarım çift bulunmayan, fakat kazanç temin eden raiyyet bennâk statüsü ile 12 akçe resim öderdi⁸²⁶. Tapu ile tasarruf edilmiş toprağı olmayan evli raiyyet (bennâk) genellikle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırdı⁸²⁷. Çift resmi gibi

⁸²⁵ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 37.

⁸²⁶ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 247-248 (bkz. 1536 ve 1550 tarihli Halep Sancağı Kanunnâmeleri).

⁸²⁷ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", s. 45.

bennâk resmi de 1551'den önce Hama Sancağı'nda mevcut değildi. Dolayısıyla bu tarihten itibaren raiyyetten yani köylüden bennâk resmi alınmaya başlanmıştır.

Çiftçi köylülerden başka, konargöçerlerden de bennâk resmi alınırdı. Konargöçerlerde ise 24 koyundan az sayıda koyunu olan veya hiç koyunu olmayan evli erkekler bennâk sayılır ve onlardan da 12 akçe bennâk resmi alınırdı⁸²⁸.

Hama Sancağı'nda bennâklardan tahsil edilen vergi miktarı (konargöçerler hariç) 1551'de 39.960 akçe idi. 1594 yılına gelindiğinde Hama Sancağı'ndan tahsil edilen bennâk resmi miktarı 49.086 akçeye yükselmiştir. Bu durum evli ve topraksız nüfusun artmış olmasından kaynaklanmıştır.

3.4.2.6. Mücerred Resmi

Bekâr olup başkasına muhtaç olmadan kendi geçimini temin edebilen erkeklere mücerred denilmekteydi⁸²⁹. Hama Sancağı'nda “kisbe kadir olan” yani kazanç temin eden bekârlardan 6 akçe mücerred resmi alınırdı⁸³⁰. Böylelikle kazanç temin etmeyen yani henüz olgunluk çağına erişmemiş gençler bu vergiden muaf tutulurdu.

Mücerredlerin durumu bölgesine göre değişiklik gösterebiliyordu. Bazı kanunlar bu olgunluk çağını ergenlik (bulûğ) çağı, bazıları ise daha açık bir şekilde 20 yaş olarak tayin etmişlerdir. Bu gençler, toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlayanlardı. Bunlar şahsen üzerine yazıldıkları, raiyyeti oldukları sipahinin timarı dışında çalışmakta serbesttiler ve bu bakımdan çift sahibi reâyanın tâbi olduğu tahditlerden âzâde idiler⁸³¹.

Hama Sancağı'nda mücerredlerden tahsil edilen vergilerin toplam miktarı (konargöçerler dışında) 1551'de 7.372 akçe, 1594 yılında ise 10.202 akçe idi.

3.4.3. Hayvanlar Üzerinden Alınan Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda konargöçer aşiretler ile köylerde yaşayan reâyânın besledikleri büyük ve küçükbaş hayvanlardan belli miktarlarda vergi alınırdı. Buna göre, her iki koyun veya keçi için (resm-i ağnam veya resm-i ma'ze) bir akçe, arılardan

⁸²⁸ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/2, Elazığ, 2002, s. 339.

⁸²⁹ M. Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 493.

⁸³⁰ “Mücerred olup kisbe kâra kâdir olanlardan resm-i mücerred deyü altışar akçe alınub ziyâde alınmaya”. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 608.

⁸³¹ Halil İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu”, s. 43.

(resm-i nahl) bir kovana bir akçe, her sağılır mandadan (resm-i câmûs) da bazı yerlerde üçer, bazı yerlerde altışar ve bazı yerlerde de on ikişer akçe alınırdı⁸³².

Hama Sancağı'ndan tahsil edilen keçi ve arı vergisinin miktarı 1551'de 24.779 akçe, 1594 yılında ise 84.314 akçe idi.

3.4.4. Niyâbet Rûsûmu

Niyâbet, şehir ve köylerdeki cürm-i cinâyet, arûsâne ve bâd-ı hevâ resimlerine verilen genel isimdir. Şehirlerde sancakbeyine, köylerde ise yarısı sancakbeyine, yarısı sipahilere gelir olarak kaydedilirdi. Tahrir defterlerinde kısaca bâd-ı hevâ olarak geçen niyâbet resmi, serbest timarlarda (bunlara serbest olan has ve zeametler de dahildir) elde edilen gelirler, buraları tasarruf eden dirlik sahiplerine aitti. Öte taraftan, tamamen evkâf veya emlâk olan köylerde ise bu gelir padişah haslarına dâhil edilmiştir.

Umumî kanunnâmelerde ve sancak kanunnâmelerinde cerimelerin ve arûs resminin ne şekilde alınacağı açık olarak ifade edilmiştir⁸³³.

Hama'da niyabet rûsumu mukataa yoluyla toplanıyordu. Şehir kısmının bâd-i hevâ, cürm-i cinâyet ve ârus resmi mahsûlü 1570'te 56.600 akçe, 1594 yılında da 71.000 akçe idi⁸³⁴.

3.4.5. Deştbanî

1540 tarihli Musul Kanunnâmesi'ndeki tarife göre; bir kimsenin hayvanları başka birisinin ekinine girip zarar verse, hayvanların verdiği zarar tazmin ettirildikten sonra sahibine beş ağaç (sopa) vurulduktan başka, 5 akçe de cerime yani deştbanî alınırdı⁸³⁵. Bu cerime dirlik sahibine aitti. 1566 tarihli Harput Sancağı Kanunnâmesi'nde hayvan sahibine vurulması öngörülen sopa hükmünün kaldırıldığı anlaşılmaktadır⁸³⁶.

Hama Sancağı'nda deştbanî resminden 1551 yılı tahririnden önceki dönemlerde bahsedilmemektedir. Bu vergi sıklıkla tapu resmi (resm-i tapu ve deştbanî) ile birlikte anıldığı için, bunun yıllık tutarını sağlıklı olarak tespit etmek mümkün değildir. Deştbanî vergisi, Hama'da olduğu gibi, Halep Sancağı'nda da 1550 yılından itibaren

⁸³² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 609-610.

⁸³³ “Ve livâ-i mezbûrede resm-i arûs kızdân altmış akçe ve bîve avretten otuz akçe alına, ve sair cerâim hususlarında Kanun-ı Osmânîye müracaat olunub ziyâde alınmaya”. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VII, s. 60).

⁸³⁴ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 38^a

⁸³⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 217.

⁸³⁶ M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 149.

alındığı görülmektedir⁸³⁷. Fakat deştânî vergisi Hama'nın güneyinde yer alan Şam, Safed ve Nablus sancaklarında yer almamaktaydı. Dolayısıyla bu vergi, XVI. yüzyılda Suriye'nin güney kesimine teşmil edilmemiştir.

3.4.6. Tapu Resmi

Tapu resmi, mîrî toprakları (çiftlik) işletme hakkını alan reâyânın bu hak karşılığında ödediği vergi idi. Yani reâyâ mîrî araziye işletme hakkını “tapu resmi” karşılığı devletten satın almaktaydı. Bu durumda köylü, aldığı toprağın mülk sahibi olmadığı, sadece tasarruf hakkını aldığı için, onu başkasına satamaz veya devletin izni olmadan devredemezdi⁸³⁸.

Reâyânın ölmesi durumunda, tarlaları, oğluna tapusuz olarak intikal ederdi. Hiç oğlu kalmayıp kızı kalsa, bazı yerlerde tapu resmini vermesi şartıyla ona verilir; bazı yerlerde ise bu resmi vermeyi kabul etse dahi kız çocuğa verilmezdi. Fakat oğlu olmayıp, kardeşi olsa tapu resmini ödemesi şartıyla tarlaları tercihen ona verilirdi⁸³⁹.

Hama Sancağı tahrir defterlerinde, tıpkı deştânî gibi, tapu resminden de 1551 yılından önce bahsedilmemektedir. Aynı zamanda çoğu kez deştânî ile birlikte zikredildiğinden bunun tek başına yıllık gelirini tespit etmek de mümkün değildir. Ancak deştânî ve tapu resimlerinin ortak miktarının ne kadar olduğunu verebiliriz. Buna göre Hama Sancağı'nda elde edilen tapu ve deştânî resminin miktarı 1551 yılında 3.863 akçe, 1594 yılında ise 16.619 akçe idi. Bu vergide de, çift resmine paralel olarak, XVI. yüzyılın sonlarında büyük artış olmuştur. Bu artış hem nüfusun hem de ekilebilen arazinin yani çift miktarının artışı ile doğrudan ilgilidir.

3.4.7. Değirmen (Tâhûn veya Asiyâb) Resmi

Hububatın öğütülerek un ve bulgur haline getirilmesinde kullanılan değirmenler, genellikle su, rüzgâr ve hayvan kuvveti ile çalışmaktaydı. Değirmene Hama'da âsiyâb veya tâhûn denilmekteydi. Bunlar çalıştıkları süreye göre vergilendirilmekteydi. Buna göre, tam yıl çalışan bir değirmenin her taşı (*hacer* veya *bâb*) için yıllık 60 akçe, yarım yıl (*nîm-sâle*) çalışanın her taşı için ise 30 akçe resim alınırdı.

⁸³⁷ E. Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı*, s. 251-252.

⁸³⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, s. 276.

⁸³⁹ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mîrî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, s. 430-431.

Hama Sancağı'nda 1526-1594 yılları arasında faaliyet gösteren değirmenlerin nahiyeleere göre dağılımı Tablo-20'de gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, 1526'da Hama'da 45 tane değirmen bulunmaktaydı. Ancak bunların 7 tanesi harap durumdaydı. Hama Sancağı'nda 1551'de 6, 1594'te ise 41 değirmen mevcuttu. 1594 yılında en çok değirmene sahip nahiye Şeyzer idi. Şeyzer'de değirmen sayısının fazla olması birçok köyünün Âsi Nehri kıyısında olmasından kaynaklanmıştır.

Hama Sancağı'ndaki değirmenler genellikle 1 ila 8 taş arasında değişen çalışma kapasitesine sahipti. Değirmenlerin çoğu su kuvvetiyle çalıştığından daha çok akarsuyu olan nahiyeleerde yoğunlaşmaktaydı. Akarsuyu olmayan köyler halkı ise hububatlarını ve öğütecekleri diğer mahsullerini çevre köy veya nahiyelelerdeki değirmenlere götürürlerdi.

Tablo 20. Değirmenlerin Nahiyeleere Dağılımı

Nahiyeleer	Değirmen Sayısı		
	1526	1551	1594
Hama	11	2	9
Bârin	13	1	1
Humus	21	-	-
Ma'arra	-	-	-
Şeyzer	-	3	31
Masyâf	-	-	-
Toplam	45	6	41

Tahrir defterlerinde yer alan değirmenlerin bazılarının sadece resmi, bazılarının sadece hasılı, bazılarının ise hem resmi hem de hasılı belirtildiği için bunların yıllık mahsulünü ve bunlardan elde edilen resimleri her değirmen için ayrı ayrı tespit etmek mümkün değildir. Bu nedenle sağlıklı bir sonuç elde edemeyeceğimiz için, defterlerde belirtilen değirmenlerin her nahiyeledeki toplam sayısını vermekle yetiniyoruz.

Hama şehrindeki değirmenler mukataa yolu ile işletildikleri için bunların isimleri ve gelirleri, çalışmamızın mukataalar kısmında verilmiştir.

3.4.8. Ma'sara Resmi

Üzüm, susam ve zeytin gibi ürünlerin sıkılarak sularının veya yağlarının çıkarıldığı atölyelerden alınan muayyen bir vergi idi. 1526 ve 1551 tarihli tahrir defterlerinde ma'saralardan bahsedilmemesi bu tarihlerde ma'saralardan vergi alınmadığını göstermektedir. Halep'te ise ma'sara resmi 1536 yılından itibaren görülmektedir. Fakat bunun yaygın hale getirilmesi 1551 yılından itibaren olmuştur⁸⁴⁰. Bu verginin Hama'da toplanmaya başlanması ise 1594 yılında mümkün olmuştur. Bu tarihte Hama Sancağı'nda toplanan ma'sara resminin miktarı 786 akçe idi. Sancak dahilinde ma'saralar daha ziyade Şeyzer Nahiyesi'nde yoğunlaşmıştır. Bunun sebebi ise buradaki üzüm bağlarının fazla olmasıdır.

1594 yılında ma'saradan bâb yani pres başına bazen 12 akçe, bazen 30 akçe, bazen de 60 akçe vergi alınmaktaydı. Bâb başına alınan vergi miktarı ma'sarada sıkılan ürünün çeşidine göre farklılık gösterirdi. Mesela, Halep'te 1550 yılında zeytin ma'sarasından 40, diğerlerinden ise 12 akçe alınıyordu⁸⁴¹.

3.4.9. İpek Dolabı Resmi

Hama Sancağı'nda ipekböcekçiliği de yapılmaktaydı. İpeğin iplik haline getirilmesinde kullanılan dolapların her birinden muayyen miktarda vergi alınmaktaydı. Bunun miktarı 1551 ve 1594 yıllarında 30 akçe idi. Buna göre; Hama Sancağı'nda ipek dolaplarından elde edilen toplam vergi miktarı 1551'de 190 akçe, 1594 yılında ise 600 akçe idi. Dolap başına alınan vergi miktarında değişiklik olmadığına göre, bu rakamlar bize Hama'daki ipek dolabı sayısında önemli sayıda bir artışın olduğuna işaret etmektedir.

3.4.10. Mukataalar

Devlet gelirlerinden, yine devletin kendisi tarafından doğrudan doğruya yapılacak harcamalar için ayrılan vergi ya da öteki türden kaynaklara mukataa (çoğulu mukâtaât) denilmektedir. Anlamını işletme biçiminden alan mukataa kurulu düzenini oluşturan gelir yerleri, özellikle bütün şehirlerin her türden iktisadî (ticarî ve sınaî) işletmelerinden alınan resimler (vergiler), maden işletmeleri, yasaklamalara aykırı işlerden elde edilen cerimeler ve ticarî tekel maddelerinden sağlanan gelirlerdi. Bu

⁸⁴⁰ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 254.

⁸⁴¹ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 254.

biçimdeki mukataa gelirleri, dirlik olarak devlet hizmetlilerine verilmeyip, hükümete ayrılmış olan en önemli kaynaklardı. Böylelikle mukataaları oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticarî ve sınaî özelliklerine göre, birbirlerinden çok ayrı sayı ve nitelikte oluyorlardı. Bir tek şehirde bile sekiz-on, hatta daha fazla sayıda mukataa türü olabiliyordu⁸⁴². Bu durum, şehrin büyüklüğü ve iktisadî zenginliği ile doğrudan ilgili idi. Mesela Halep ve Şam'da bulunan mukataa adedi ve gelir miktarları Hama'dan oldukça fazlaydı⁸⁴³.

Mukataalar iltizam ve emanet olmak üzere iki şekilde işletilirdi. İltizam usulüne göre işletilen mukataalar, belirli dönemlerde arttırma ile satılırdı. Mukataalar, tahvil adı verilen ve genellikle üç yıllık bir süre ile işletilmeye verilirdi. İşletme hakkını alan kişilere âmil veya mültezim adı verilirdi. Mültezim satın aldığı mukataanın taahhüt ettiği meblağının bir miktarını peşin olarak verir ve iltizam bedelinin muayyen bir miktarına da kefil gösterirdi. Herhangi bir mukataa mültezime verilmek istenmezse veya satışı sırasında ona kimse talip olmazsa, bu defa ücretli bir emin vasıtasıyla (*ber vech-i emanet*) idare edilirdi. Mukataa tekrar iltizama verilecek olursa, emanetle idare edildiği son yılın hasılı, müzayede esnasında en düşük kıymet olarak kabul edilirdi⁸⁴⁴.

Mukataaya iltizam eden timar sahiplerinin yaptıkları hizmetten dolayı maaşlarına zam yapılırdı. Mesela 1574 yılında Hama ve Humus'ta mukataayı iltizam eden ve Selemiye Sancağı'nda timar tasarruf eden Kasım'a Halep Defterdarı Mustafa Bey'in arzıyla terakki yani maaşına zam verilmiştir⁸⁴⁵.

3.4.10.1. Hama Şehri Mukataaları

Hama şehri ve sancağının muhtelif bölgelerinde meydana gelen ticari faaliyetlerden ve ticaretin yapıldığı iş yerlerinden muayyen miktarlarda vergi alınıyordu. Bu vergilerin toplanması işi ise mukataa yoluyla gerçekleşiyordu. Bunların çeşit ve miktarları aşağıda ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Önceki yıllara ait defterlerde mukataa kısmı eksik olduğundan, sadece 1570 ve 1594 yıllarına ait mukataalara yer verilmiştir.

⁸⁴² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, II, s. 231.

⁸⁴³ Şam ve Halep için bkz. M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, s. 243-245; E. Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 256-277.

⁸⁴⁴ Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜİFM*, XXIII, İstanbul, 1963, s. 146.

⁸⁴⁵ BOA, MD, nr. 25, s. 162, h. 1609.

3.4.10.1.1. İhtisab ve Pazar Mukataası

Hama'nın ihtisab vergisi ile pazar vergileri XVI. yüzyılda dârü'l-vekâle resmi, kumaş vergisi (tamga-yı akmişe), pamuk mizanı resmi (resm-i mîzân-ı penbe), deve satışlarından alınan vergi (resm-i dellâliye-i şütr) ve efrenc çukası bâcı ile birlikte mukataaya verildiği için ihtisab ve pazar vergilerini ayrı ayrı tespit edebilme şansına maalesef sahip değiliz. Fakat şehir gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden bu çeşit vergi gelirleri miktarının 1570'te 320 bin akçe⁸⁴⁶, 1594'te 329 bin akçe⁸⁴⁷ olması Hama Şehri'nin XVI. yüzyılda ticaret bakımından Humus Şehri'nden daha zengin olduğunu göstermektedir. Çünkü Humus Şehri'nin bu çeşit vergi gelirlerinin toplamı 1551-52 yılında 100 bin akçe idi⁸⁴⁸.

Kanunnamesinden anlaşıldığına göre, Hama'daki Dârü'l-vekâle'de⁸⁴⁹ Türk ve Kürt peyniri ile yoğurdu, Hama şehir ve köylerinden getirilen yerli yoğurt, Antakya pekmezi, Ba'albek pekmezi, yerli üzüm, Ba'albek üzümü, kuru üzüm, yaş ve kuru incir, zeytin, şeker, kına, demir, nal, fülful, nil, nişadır, zencefil ve sair baharat, dane hurma, acur, kayısı, elma, ayva, nar, nar danesi, hıyar, zerdali, karpuz, kavun, pirinç, sabun, bal ve tereyağı ile kömür ve tahta gibi mallar satılmaktaydı⁸⁵⁰.

Ayrıca, 1594 tarihli Tahrir Defteri'nde yer alan ve "hâric ez defter" yani bir önceki defterde mevcut olmadığı ifade edilen ihtisab, kapan ve sair yerlerde uygulanan yasakların çiğnenmesi durumunda alınan cezalar da vardı. Timar gelirleri arasında yer alan bu vergi kaleminin miktarı, muhtemelen vuku buldukça toplandığı için, defterlerde belirtilmemiştir⁸⁵¹.

3.4.10.1.2. Sûkü't-Tüccâr, Dekâkîn-i Mansûriye ve Berd Bek Mukataası

Hama'da farklı adlarla anılan muhtelif çarşılar ve pazarlar bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Sûkü't-Tüccârın (Tüccar Çarşısı) vergisi buradaki Mansûriye ve

⁸⁴⁶ BOA, TD, nr. 564, s. 68.

⁸⁴⁷ TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b

⁸⁴⁸ BOA, TD, nr. 281, s. 51.

⁸⁴⁹ "Dârü'l-vekâle" burada "han" anlamında kullanılmıştır. Zira, Kanunnâmenin devamında "Zikr olan bedâyi' tahînden gayrı Dârü'l-vekâle'de satılub kapancı her hımle bir osmanî ve hâncı nisf osmanî almak kanûn-ı mukarrer olmuştur" denmektedir (bkz. Ahmet Akgündüz, *aynı eser*, 5, s. 670, madde: 33).

⁸⁵⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 667

⁸⁵¹ "Âdet-i yasakiye-i ihtisâb ve kapan ve gayrihi", TKA, TD, nr. 92, vrk. 38^a; BOA, MAD, nr. 516, s. 21.

Berdbek⁸⁵² adıyla anılan dükkânlarla birlikte mukataaya verilmişti ve bunların yıllık geliri 1570’te 25 bin akçe⁸⁵³, 1594’te de 25.500 akçe idi⁸⁵⁴.

1526 tarihli Sûkû’t-Tüccar Kanunnâmesi’nde hangi maldan ne miktarda vergi alınacağı ayrıntılı olarak ifade edilmiştir⁸⁵⁵. Buna göre, yerli kumaş (hâm-ı beledî) satılsa her hama birer osmanî⁸⁵⁶, serâbend satılsa her serâbende buçuk akçe alınırdı. Satılan tülbent ise herhangi bir şey alınmazdı. Mısır’dan getirilen ve değişik adlarla anılan kumaş satılsa her yükünden 2’şer osmanî alınırdı. Şayet Hamalı Mısır’dan kumaş getirirse Hama’da satıp satmadığına bakılmaksızın her yükünden 200 osmanî alınırdı. Dışarıdan Hama’ya mal getiren tüccar malını Hama’da satarsa kanunda belirtildiği üzere vergisi alınır, şayet satmaz ise bir şey alınmazdı.

3.4.10.1.3. Un Kapanı (Kapan-ı Dakîk) Mukataası

Hama’da un satışları muayyen bir yerde yapılırdı ve burada satışı yapılan undan yine muayyen bir vergi alınırdı. Mukataa yoluyla işletilen bu un kapanının (kapan-ı dakîk) mukataa bedeli 1570 ve 1594 yıllarında 4.200 akçe idi⁸⁵⁷.

3.4.10.1.4. Bâc-ı Keyyâliye

Hama’da “keyyâliye” yani ölçüm işlerinde kullanılan “kile”den de vergi alınmıyordu. Muhtemelen şehirdeki kapana gelen ve kile ile ölçülüp satılan mallardan keyyâliye bâcı alınırdı ve mukataa yoluyla toplanan bu vergi kaleminin tutarı 1570 ve 1594 yıllarında 13.500 akçe idi⁸⁵⁸.

3.4.10.1.5. Değirmen (Âsiyâb veya Tâhûn) Mukataası

Hama şehri Âsi Nehri’nin kenarında kurulduğu için şehirde çok sayıda su kuvvetiyle çalışan değirmen (âsiyâb veya tâhûn) bulunmaktaydı. Mukataa kayıtlarından anlaşıldığına göre, ‘Avniyye adlı değirmenin yıllık vergi geliri 1570 ve 1594 yıllarında 14.500 akçe idi⁸⁵⁹.

⁸⁵² XVI. yüzyılda Halep Şehri’nde *Berd Bek* adını taşıyan bir han ile bir caminin olduğunu da görmekteyiz. Bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 124, 134, 264, 275.

⁸⁵³ BOA, TD, nr. 564, s. 68.

⁸⁵⁴ TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁵⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, V, s. 668.

⁸⁵⁶ Suriye bölgesinde Osmanlı para birimi olan “akçe”ye “osmanî” denilmekteydi. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 107-108.

⁸⁵⁷ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁵⁸ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁵⁹ BOA, TD, nr. 564, s. 70; TKA, TD, nr. 92, vrk. 38^a.

Bir başka değirmen olan Muzafferiye'nin yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 20 bin akçe olup, bunun 12 kırâtı olan 10 bin akçesi Bedreddin Hasan b. Melik vakfı, diğer yarısını teşkil eden 12 kırâtı yani 10 bin akçesi de padişah hassı idi⁸⁶⁰.

Halvâniye adıyla da bilinen Mevlânâ Bedreddin adlı değirmenin yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 11 bin akçe idi⁸⁶¹.

Hama'nın ilk sancakbeyi olan Kasım Paşa tarafından yaptırılan ve geliri tamamen Hameynü's-şerîfeyn yani Mekke ve Medine vakfına tahsis edilen Kasım Paşa adlı değirmenin yıllık mahsûlü 1570 ve 1594 yıllarında 9 bin akçe idi⁸⁶².

Hama'da 1570 ve 1594 yıllarında yıllık mukataa geliri 3.500 akçe olan Târûk adlı bir değirmen daha bulunuyordu⁸⁶³.

Tahrir defterlerinde 1570 ve 1594 yıllarında birlikte bir mukataa kalemini teşkil eden ve yıllık geliri 24 bin akçe olan iki değirmenden daha söz edilmektedir⁸⁶⁴. Ayrıca, sadece resim alınan 3 tane değirmen daha mevcut olup bunların da yıllık vergisi 1570 ve 1594 yıllarında 600 akçe idi⁸⁶⁵.

3.4.10.1.6. Sayd-ı Mâhî (Balık) Mukataası

Hama'da Âsi Nehri üzerinde balıkçılık yapanlar bu faaliyetlerinden dolayı devlete muayyen bir vergi öderlerdi ki, bunun mukataa bedeli 1570 ve 1594 yıllarında 2 bin akçe idi⁸⁶⁶.

3.4.10.1.7. Nal Bâcî (Bâc-ı Na'îlîn) Mukataası

Hama Şehri'ndeki demirciler esnafı gayet güzel at nalı yaparlardı⁸⁶⁷. Şehirde satılan naldan muayyen bir vergi alınırdı. Bu verginin yıllık miktarı ise 1570 ve 1594 yıllarında 300 akçe idi⁸⁶⁸.

⁸⁶⁰ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶¹ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶² BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶³ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶⁴ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶⁵ BOA, TD, nr. 564, s. 68-69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶⁶ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, s. 60

⁸⁶⁸ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

3.4.10.1.8. Musna‘a Mukataası

1570 ve 1594 tarihli tahrir defterlerinde adından kısaca “musna‘a” olarak bahsedilen bir mukataa kaydı bulunmaktadır⁸⁶⁹. Bedeli 20.500 akçe olan bu vergi, muhtemelen zana‘at erbabı olan kişilerin imal edip sattıkları mallardan alınan bir vergi çeşidi idi.

3.4.10.1.9. Haşîşhâne Mukataası

Hama’da hayvan yemi olarak kullanılan kuru ot satışının yapıldığı yerler vardı. Mukataa yoluyla işletilen ve “haşîşhane” olarak adlandırılan bu yerlerin yıllık geliri 1570 ve 1594 yıllarında 3 bin akçe idi⁸⁷⁰.

3.4.10.1.10. Eşcâr Mukataası

Hama halkı bahçelerinde çeşitli meyve ağaçları yetiştirir ve sahip oldukları her meyve ağacı için de kanunnamesinde belirtildiği miktarlar üzerinden vergisini öderdi. Zira şehirde yetiştirilen meyve ağaçlarından alınan verginin miktarı 1570 ve 1594 yıllarında 6.500 akçe idi⁸⁷¹.

3.4.10.1.11. Şarap Bâcî (Bâc-ı Hamr) Mukataası

Hama’da yaşayan Hristiyan ve Yahudiler şehre satmak için getirdikleri veya kendileri imal ettikleri şarap için muayyen bir vergi öderlerdi. Her iki batmana bir akçe bac alındığına ve toplam vergi miktarı da 1570’te 4 bin akçe ve 1594’te 4.800 akçe olduğuna göre, Hama’da 1570’te 8 bin batman, 1594’te 9.600 batman şarap tüketiliyordu demektir. XVI. yüzyıl tahrirlerinde maktu‘ olarak alınan bu verginin yarısı Hristiyanlardan, diğer yarısı da Yahudilerden alınıyordu⁸⁷².

3.4.10.1.12. Hama Kalesi Hendek Çayırı (Çayır-ı Handek-i Kal‘a-i Hama) Mukataası

Hama Şehri’nde yer alan vergi kalemlerinden biri de muhtemelen Hama Kalesi’nde veya etrafında yer alan hendekte yetişen çayırın satılması suretiyle temin

⁸⁶⁹ BOA, TD, nr. 564, s. 68; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁷⁰ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁷¹ BOA, TD, nr. 564, s. 69; TKA, TD, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁷² “Kefere ve Yahudi tâifesi hâricden getürdükleri ve kendüler için işledikleri hamrdan her iki batmana bir akçe alına fî sene: ber vech-i maktû‘4.000, cemâ‘at-i yahûdiyân: 2.000, cemâ‘at-i nasârâ: 2.000”, BOA, TD, nr. 564, s. 69.

edilirdi. Sancakbeyi hasları arasında yer alan bu verginin miktarı 1570’te 100 akçe, 1594’te ise 120 akçe idi.⁸⁷³.

3.4.10.1.13. Hamam Mukataası

Hama’da mukataa yoluyla işletilen hamamlar vardı. Bunlardan Zeheb adlı hamamın yıllık mukataa geliri 1570 ve 1594 yıllarında 11 bin akçe; Mansûriye ve Zukâk adlı iki ayrı hamamın yıllık mukataa geliri de 1570 ve 1594 yıllarında 11 bin akçe idi.

3.4.10.1.14. Arazî

Hama’da Bâbü’n-Nehr tarafında 3 kıta arazi bulunmaktaydı. Bostan olarak kullanılan bu arazilerden yıllık 3 bin akçe merhum Murad Efendi vakfı adına gelir sağlanıyordu ki, bu miktar XVI. yüzyıl boyunca hep aynı kalmıştır⁸⁷⁴.

3.4.10.1.15. Şirûgan Ma’sarası Resmi

Hama’da bağcılık da yapılmaktaydı. Zira şehirde bulunan şirûgan ma’sarasından 1570 ve 1594 yıllarında 800 akçe gelir sağlanıyordu⁸⁷⁵.

3.4.10.1.16. Yapağı Resmi

Konargöçer Türkmenler satmak üzere şehre yapağı getiriyorlardı. Yapağıdan alınan resmin yıllık miktarı 1570 ve 1594 yıllarında bin akçe idi⁸⁷⁶.

⁸⁷³ BOA, *TD*, nr. 564, s. 70; TKA, *TD*, nr. 92, vrk. 38^a.

⁸⁷⁴ BOA, *TD*, nr. 564, s. 70; TKA, *TD*, nr. 92, vrk. 38^a.

⁸⁷⁵ BOA, *TD*, nr. 564, s. 69; TKA, *TD*, nr. 92, vrk. 37^b.

⁸⁷⁶ BOA, *TD*, nr. 564, s. 69; TKA, *TD*, nr. 92, vrk. 37^b.

Tablo 21. Hama Şehri Mukataa Gelirleri (1570-1594)

Mukataalar	Geliri (Akçe)	
	1570	1594
İhtisab ve resm-i bâzâr-ı ağnâm ve bâzâr-ı devvâb ve resm-i tamga-yı akmişe ve resm-i mîzân-ı penbe ve resm-i dârü'l-vekâle ve resm-i dellâliye-i şütr ve bâc-ı çuka-i efrenc	320.000	329.000
Sûkû't-tüccâr ma'a dekâkîn-i Mansûriye ve Berd Bek	25.000	25.500
Âsiyâb-ı Mürdeci ve tâhûn-ı Berrânî	24.000	24.000
Musna'a	20.500	20.500
Resm-i bâzâr	15.000	15.000
Tâhûn-ı 'Avniyye	14.500	14.500
Bâc-ı keyyâliye	13.500	13.500
Hamâmü'z-Zeheb	11.000	11.000
Hamâm-ı Mansûriye ma'a Hamâm-ı Zukâk	11.000	11.000
Tâhûn-ı Muzafferiye	20.000	20.000
Âsiyâb-ı Mevlânâ Bedrüddin el-ma'rûf-Tahun-ı Halvâniye	11.000	11.000
Eşcâr	6.500	6.500
Resm-i kapan-ı dakîk	4.200	4.200
Âsiyâb-ı Târûk	3.500	3.500
Haşîşhane	3.000	3.000
Bâc-ı hamr	4.000	4.800
Sayd-ı mâhî	2.000	2.000
Resm-i yapağı/Bâc-ı yapağı-i Türkman	1.000	1.000
Resm-i ma'sara-i şirûgan	800	800
Resm-i âsiyâbhâ	600	600
Resm-i ma'ze	600	600
Resm-i bâzâr ?	15.000	15.000
Bâc-ı na'lîn	300	300
Hamam-ı Berdbek ma'a Han	Hâlî	-
Âsiyâb-ı Bîmâristân	Hâlî	Hâlî
Bâd-i hevâ ve cürm-i cinâyet ve resm-i 'arûsâne	56.600	71.000
Çayır-ı Handek-i Kal'a-i Hama	100	120
Âsiyâb-ı Kasım Paşa	9.000	9.000
Arazî (3 kıt'a)	3.000	3.000
Toplam	595.700	620.420

3.4.10.2.Humus Şehri Mukataaları

Humus, XVI. yüzyılın ilk yarısında Hama Sancağı'na bağlıydı. Fakat bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hama'dan ayrılarak müstakil sancak haline getirilmiştir. Bundan dolayı Humus Şehri mukataaları⁸⁷⁷ incelenirken sadece 1526 yılı tahrir sonuçları esas alınmıştır.

Humus Şehri ticari bakımdan fazla gelişmemiştir. Şehirde XVI. yüzyılın başlarında 5 tane han (ya da kervansaray) ile birlikte birkaç tane küçük çarşı bulunuyordu ve ticaret hayatı bu mekânların etrafında dönüyordu. Şehir, Âsi Nehri yakınında kurulduğu için burada çok sayıda su değirmeni ile hamamlar yer alıyordu ve bunların da şehrin ticari hayatına katkısı büyüktü.

3.4.10.2.1.Dalyan Mukataası

Âsi Gölü'nde bulunan bir dalyanda Humus ve Trablusşam'ın köylerinden gelen balıkçılar balık avlar ve bunun için devlete her yıl muayyen bir vergi öderlerdi. Dalyan mukataasının yıllık geliri 1526'da 1.650 akçe idi.

3.4.10.2.2.Dellâliye Resmi

Kumaş yapımı ve ticareti Humus ekonomisinde çok önemli bir yer işgal ediyordu. Kumaş ticaretinden alınan vergi mukataa yoluyla toplanıyordu ve yıllık geliri 1526'da 1.920 akçe idi.

3.4.10.2.3.İpek Mukataası

Humus'a gelen ipek muayyen bir yerde tartılır ve miktarına göre bundan mizan vergisi alınırdı. Yine mukataa yoluyla toplanan bu verginin yıllık geliri 1526'da 5.760 akçe idi.

3.4.10.2.4.Dekâkin Resmi

Ulu Camii yanında 89 tane dükkân vardı ve bunların yıllık geliri 1526'da 12.003 akçe olup bunun tamamı Ulu Camii vakfına aitti⁸⁷⁸. Ayrıca şehirde 47 tane vakıf dükkan daha vardı. Bunların da toplam geliri 1526'da 4.126 akçe idi ve gelirinin tamamı Nuriye Medresesi'ne vakfedilmişti.

⁸⁷⁷ Humus Şehri mukataaları için bkz. E. Çakar, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri", s. 378-386.

⁸⁷⁸ BOA, TD, nr. 418, s. 463.

3.4.10.2.5.Hamr (Şarap) Mukataası

Humus şehrinde gayrimüslimlere ait olan bir meyhanenin mevcut olduğunu görmekteyiz. Burası Müslümanların kutsal ayları olan Recep, Şa‘ban ve Ramazan aylarında kapatılırdı. Mukataa yoluyla toplanan bu meyhanenin geliri 1526’da padişah hassı idi. Gayrimüslimler dışarıdan getirdikleri ve kendileri için işledikleri şarabın her iki batmanına bir akçe vergi öderlerdi ve bunun yıllık geliri 8.160 akçe idi.

3.4.10.2.6.Pazar Mukataası

Şehirde at, eşek ve katır gibi binek ve yük hayvanlarının satıldığı bir pazaryeri vardı ve burada yapılan alışverişten muayyen bir vergi alınırdı. Mukataa yoluyla toplanan bu verginin yıllık geliri 1526’da 360 akçe idi.

3.4.10.2.7.İhtisâb Resmi

Şehirde ticarî faaliyetlerden alınan ve muhtesip tarafından toplanan ihtisâb vergisinin yıllık geliri 1526’da 54 bin akçe idi.

3.4.10.2.8.Han Resimleri

Humus Şehri’nde 1526 yılında 6 tane han bulunmaktaydı ve bu hanlarda satılan ürünlerden muayyen miktarda vergi alınırdı.

Bâbü’l-Cami’deki Dengiz Hanı’nın yıllık geliri 1526’da 200 akçe idi. Vakıf ve mülk olan bu hanın geliri üç hisseye ayrılmıştı. Dâliye adıyla da bilinen Bâb-ı Camiü’l-Kebîr’deki Cedid Hanı’nın yıllık geliri aynı tarihte 4.800, Sûk-ı Nisâ’da yer alan Cedîd Han’ın yıllık geliri ise 2.000 akçeydi. Sûk-ı Haddâdîn’de yer alan ve tahin, süt, sof, peynir vb. ürünlerin satıldığı Tahîn Hanı’nın yıllık geliri de yine 2.000 akçe idi. Bir başka han olan ve Kassâbîn adıyla da bilinen Sağır Han’ın yıllık geliri 240 ve Bâbü’l-Câmi’de yer alan Ham Hanı’nın yıllık geliri ise 120 akçe idi. Muhtemelen bu handa kumaş ve benzeri şeyler de satılmaktaydı. Ayrıca bu hana ait olan ve geliri Nuri Bimaristanı’na tahsis edilmiş olan arazinin geliri de 20 akçe idi.

3.4.10.2.9.Hamam Vergisi

1526 yılında Humus şehrinde 14 tane hamam bulunmaktaydı. Bunların harap durumda bulunan üç tanesi dışında hepsinden muayyen miktarda vergi alınmaktaydı. 1526 tarihli tahrir defterine göre; Betrânî Hamamı’ndan 1.700, Emir Ali Hamamı’ndan

300, Sağır Hamamı'ndan 800, Cedid Hamamı'ndan 800, Zeheb Hamamı'ndan 400, Şihâb Hamamı'ndan 200, Kaymaz Hamamı'ndan 600, Kasyânî Hamamı'ndan 700, Sirâc Hamamı'ndan 800, Katîr Hamamı'ndan 200 ve 'Afile Hamamı'ndan da 1.080 akçe gelir sağlanmaktaydı⁸⁷⁹.

3.5.Tahrir Defterlerine Göre Narh Fiyatları

Osmanlı Devleti'nde fiyatlar belirlenirken genel olarak iki türlü fiyat politikasının izlendiği görülmektedir. Umumu veya devleti ilgilendiren hususlarda idarenin fiyatları belirlediği bilinmektedir. Buna “müdahaleci” bir tutum demek mümkündür. Bu tutum daha ziyade, paranın resmi kurunun belirlenmesinde, genellikle yılda iki defa (daha fazla, hatta aylık olabilir) verilen “narh”ta ve ordunun, İstanbul'un veya başka şehirlerin iâşesi için çıkarılan zahire, canlı hayvan veya diğer bazı maddelerin (güherçile, bakır, arpa, odun, kömür vb.) alımında yayınlanan “mübayaa” emirlerinde karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak, umumu veya devleti ilgilendirmeyip sadece tarafları ilgilendiren hususlarda, devletin serbest denebilecek bir politika izlediğine şahit olunmaktadır. Osmanlı dönemi fiyatlarını menşe ve mesnedleri itibariyle ele alırsak, kur, narh ve mübayaa fiyatlarının şer'î olmamakla birlikte, şeriate dayandırılmış örfî fiyatlar, serbest ve müzayede fiyatlarının da şer'î hukuka dayalı fiyatlar olduğu söylenebilir⁸⁸⁰.

Hama Sancağı tahrir defterlerine dayanarak XVI. yüzyılda Hama'da bazı tarımsal ürünlerin resmi fiyatlarını tespit etmek mümkün. Buna göre, 1526 yılında Hama'da mekkûk başına buğday için 80, arpa için ise 40 akçe alınıyordu. Aynı tarihte Humus Nahiyesi'nde bazı köylerde buğdayın mekkûkü sancağın diğer yerlerinden farklı olarak 60 akçe idi. Bu durum, bu köylerde kullanılan mekkûk hacminin Hama mekkûkünden farklı olduğuna işaret etmektedir.

1551 yılında Hama'da tahıl ürünleri fiyatlarının arttığını görmekteyiz. Mesela, buğdayın mekkûk fiyatı 100 akçe, arpanın ise 50 akçe olmuştur. Buna karşın Halep'te 1526-1551 yılları arasında hububat fiyatlarında herhangi bir artış gözlenmemektedir⁸⁸¹. 1551 yılında Hama'da bir mekkûk nohut 100 akçe, susam 50 akçe, mercimek 100 akçe, durre 50 akçe, culban 50 akçe ve üzüm de 50 akçe idi.

⁸⁷⁹ BOA, TD, nr. 418, s. 460-463.

⁸⁸⁰ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, *Belleten*, C. LV, S. 212, Ankara, 1991, s. 91, 92.

⁸⁸¹ Bkz. E. Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı, s. 278.

1562 yılında Hama’da hububat ve bakliyat fiyatları biraz daha yükselmiştir. Bu tarihte bir mekkûk buğday 120 akçe, arpa ve dürre 60 akçe, nohut, mercimek, üzüm ve susam ise 120 akçe idi. Bu fiyat artışı XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde de devam etmiştir. Nitekim 1594 yılında bir mekkûk buğday 152 akçe, arpa, nohut, culban, mercimek ve susam ise 76 akçe idi. Hatta sancak dahilinde yer alan bazı köylerde bir mekkûk buğday 160 akçe, arpa ise 80 akçe idi. Bu sonuncu durum, ölçü biriminin farklı yani nispeten hacim olarak daha büyük olmasından kaynaklanmıştır.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren görülen hububat ve bakliyat çeşitlerindeki fiyat artışı esasen sadece Hama Sancağı’na mahsus bir durum olmayıp, Suriye’deki diğer sancaklar için de söz konusudur. Nitekim 1550 yılından itibaren Safed ve Nablus sancaklarında da fiyatlar yükselmiştir⁸⁸².

Suriye coğrafyasında XVI. yüzyılın ikinci yarısında görülen bu fiyat artışları, akçenin değer kaybının yanı sıra politik gelişmelerle de alakalı bir durumdur. Zira 1585-86 yılında akçe tağşişi yapıldığı gibi, paranın tedavül hızında da artış meydana gelmiştir⁸⁸³.

Öte taraftan Hama’da üretilen pamuk kantar (veya kıntar) denilen ölçü birimiyle ölçülür ve buna göre fiyatlandırılırdı. 1526 yılında Hama’da yetiştirilen pamuğun kantarı 240 akçeydi⁸⁸⁴. Sonraki tarihlerde, tahrir defterlerinde veya diğer kaynaklarda bahsedilmediği için, pamuğun birim fiyatını tespit etmek mümkün olmamıştır.

3.6.Sancak Geliri ve Bölüşümü

3.6.1.Sancak Geliri

Şehir ve kasabalarda ticaret ve sanayi vergileri ile kırsal kesimde zirai faaliyetlerden alınan her türlü vergi, Hama’nın sancak gelirini meydana getiriyordu. Mufassal tahrir defterlerinde Hama sancak gelirini bir bütün olarak tespit etmek oldukça güçtür. Bu tespitin doğru ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için sancak gelirinin ne şekilde ve kimler arasında paylaşıldığını, yani has, zeâmet, timar, vakıf ve mülkleri gösteren icmâl yani özet defterlere ihtiyaç vardır. Ancak elimizde bulunan Hama icmâl defterleri bu tür hesaplamaları yapmak için yetersiz kalmaktadır. Bu konuda, sadece 1523 yılı sancak gelirini ve paylaşımını ayrıntılarıyla gösteren bir muhasebe defteri

⁸⁸² Nablus ve Safed sancaklarındaki fiyat artışları konusunda bilgi için bkz. Ü. Taşkın, *Osmanlı Hakimiyetinde Nablus*, s. 110; Ü. Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed*, s. 169-170.

⁸⁸³ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 68, 139, 143.

⁸⁸⁴ BOA, TD, nr. 418, s. 78.

ihtiyacımıza yeterince cevap verebilmektedir. Ayrıca 1573 ve 1588 yıllarında hazırlanan iki timar icmal defteri de mevcuttur.

3.6.2.Sancak Gelirinin Bölüşümü

Hama'nın sancak gelirleri, diğer klasik sancaklarda olduğu gibi, padişah hasları, sancakbeyi hasları, zeamet ve timarlar ile vakıf ve mülkler arasında paylaşılmıştır. Hama'da toplanan vergilerin bir bölümüyle orada görevli olan memurların ve askerlerin maaşları ödenirken, bir bölümüyle de vakıf eserlerinin (cami, mescit, zaviye, mezar, han ve hamam gibi) ihtiyaçları ve buralarda hizmet görenlerin maaşları karşılanmıştır. Sancak gelirinden hazineye ayrılan kısım ise bölgenin ve aynı zamanda da ülkenin güvenliğinin sağlanması ve kapıkullarının maaşlarının ödenmesi maksadıyla kullanılmıştır.

Hama'nın yıllık sancak geliri, şehirdeki sanayi ve ticari faaliyetlerden alınan her türlü vergi gelirleri ile kırsal kesimde yaşayan köylü sınıfı ve konargöçer unsurlardan alınan vergilerden elde edilmekteydi. Bunun hak sahipleri arasında ne şekilde ve hangi oranlarda paylaşıldığı Tablo-22'de gösterilmiştir. Ancak 1523 tarihli muhasebe defteri dışındaki defterlerde padişah haslarının gelir miktarı belirtilmediğinden sadece 1523 yılına ait toplam gelirini tespit edebilmekteyiz. Bu gelir de sadece Hama'ya ait olmayıp buna Humus'un gelirleri de dahildir. Çünkü bu dönemde Hama ve Humus birlikte bir sancağı oluştuyordu.

Tablo 22. Sancak Vergi Gelirinin Paylaşımı (1523)⁸⁸⁵

Gelir Çeşidi	Toplam Geliri	Oranı (%)
Padişah Hasları	1.664.587	51,28
Ümera Hasları	300.000	9,24
Zeâmet ve Timarlar	464.663	14,31
Vakıf ve Mülkler	816.916	25,17
Genel Toplam	3.246.166	100

⁸⁸⁵ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1999, s. 295.

Tablo-22'den de anlaşılacağı üzere, Hama sancak gelirleri toplamı 1523 yılında 3.246.166 akçe idi. Bu gelirin %51,28'ini oluşturan 1.664.587 akçesi padişah hasası olup doğrudan hazineye kalıyordu.

Sancak gelirinden ikinci önemli pay vakıf ve mülklere ayrılmıştı ve miktarı 816.916 akçe, toplam gelire oranı da %25,17 idi. Bu gelir yerinde harcanmaktaydı. Yani bununla hem vakıf çalışanlarının maaşı ödenir hem de vakıf eseri olan yapıların ihtiyaçları karşılanırdı.

Hama ve Humus Sancağı gelirlerinden üçüncü önemli pay zeamet ve timarlıların maaşlarına ayrılmıştı ki bunun da toplam gelir içindeki oranı %14,31 idi. Sancakbeyinin yıllık maaşı ise 300.000 akçe olup, toplam gelir içindeki payı %9,24 idi.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, sancak gelirinin artışına paralel olarak, zeamet ve timar gelirlerinde büyük bir artış meydana gelmiştir. Bu bağlamda, 1523 yılında timar ve zeamete ayrılan pay 464.663 akçe iken bu miktar 1588 yılında büyük bir artışla 2.124.648 akçe⁸⁸⁶ olmuştur. Yine sancakbeyi hasası da 300.000 akçeden 345.410 akçeye yükselmiştir. 1523 yılı gelirleri içinde Humus'un da payı olduğu göz önünde tutulduğunda, özellikle zeamet ve timarlara ayrılan payda fevkaalede bir artışın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Elimizde 1523 yılı haricinde, padişah hasalarını gösteren bir icmal kaydı mevcut olmadığı için bu alandaki artış miktarını ve oranını tespit etmek şansına sahip değiliz. Fakat bütün bu artışların, sancak vergi gelirinin artışından kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

3.6.2.1.Padişah Hasları

Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan devlet hazinesine alınan gelir kaynaklarına, resmi belgelerde "hâsshâ-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh", "havâss-ı hümayûn" veya "hâss-ı şâhî" denilmektedir.

Hama Sancağı'nda padişah hasları, genel olarak, şehirdeki mukataaların yanı sıra köy ve mezralardan alınan her türlü şer'î ve örfî vergiler ile Arap, Ekrâd ve Türkmen aşiretlerinden alınan vergilerden meydana geliyordu. Fakat Hama Sancağı'nda hazineye ayrılan yani padişah hasası olan gelirlerin toplam miktarını tespit edebilme şansına sahip değiliz. Çünkü elimizde bu konuda bilgi verecek icmal kayıtları mevcut değildir. Nitekim 1523 tarihli bir muhasebe defteri kaydında padişah haslarına da yer verilmekle birlikte, burada belirtilen miktar sadece Hama'ya ait olmayıp, bu tarihte

⁸⁸⁶ TKA, TD, nr. 273, v. 41^b.

birlikte bir sancağı oluşturdıkları için Humus'un gelirlerini de kapsamaktadır. Tablo-22'de de görüleceği üzere, 1523'te Hama ve Humus Sancağı'nda padişah haslarına ayrılan gelirlerin toplamı 1.664.587 akçe idi ve bu miktar toplam gelirin %51,28'ine karşılık geliyordu. Dolayısıyla sancaktan elde edilen vergi gelirlerinin yarısından fazlası hazineye kalıyordu.

Padişah hassı olan yerlerin vergilerini havass-ı hümayun eminleri toplardı. Padişah hassı olan yerlerde bazen vergi kaçırmaları görülüyordu. Mesela, Hama Sancağı'nda ümera hassı olan bazı köyler halkı, padişah hassı olup ekip biçtikleri mezraların mahsulünü havass-ı hümayun eminine teslim etmeyip kendi köylerine taşıyorlardı. Dolayısıyla ümeraya ait olan payını kendi köyleri mahsulünden öderlerken, padişaha yani hazineye ait olan mezraların mahsul vergisini ödemiyorlardı. Bu sebeple 3 Eylül 1570 tarihinde yazılan bir hükümde, bu çeşit usulsüzlüklerin önüne geçilmesi konusunda Hama sancakbeyi uyarılmıştır.⁸⁸⁷

3.6.2.2.Sancakbeyi Hasları

Tahrir defterlerinde genellikle "hâss-ı mirlivâ" şeklinde geçen sancakbeyi hasları, sancak gelirlerinin önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. Sancakbeyi haslarının miktarı bu görevi yapanların devlet hizmetindeki kıdem ve başarılarına göre değişiyordu. Mesela 1517 yılında Hama Sancakbeyi Kapıcıbaşı Kasım Bey yıllık maaş olarak 500 bin akçe has tasarruf ederken Humus Sancakbeyi İhtimanlı Kasım Bey de 400 bin akçe has tasarruf ediyordu⁸⁸⁸. Dolayısıyla Hama Sancağı yöneticiliği, derece olarak Humus Sancağı'ndan yüksekti.

Bir sancakbeyinin 1500'lerdeki yıllık geliri altın hesabıyla 4-12 bin arasında altın dükaya eşitti. Halbuki aynı dönemde Bursa'nın en zengin sarraf ve tüccarın serveti 4 bin dükayı nadiren geçiyordu. Dolayısıyla, sancakbeyleri klasik Osmanlı toplumunun en zengin kesimini oluşturlardı⁸⁸⁹.

1522 yılında Hama ve Humus birlikte bir sancağı oluşturmaktaydı ve sancakbeyliği makamında bulunan Çavuş Ahmed Bey'in hasları 400 bin akçeydi⁸⁹⁰. 1527 yılında yine Hama ve Humus birlikte bir sancağı teşkil ediyordu ve bu tarihte

⁸⁸⁷ BOA, MD, nr. 14, s. 470, h. 665.

⁸⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54) s. 306.

⁸⁸⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 119.

⁸⁹⁰ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *FÜSBD*, 12/1 (2012), s. 281.

sancakbeyliği makamında bulunan Korkmas oğlu Mehmed Bey 400.000 akçe has tasarruf ediyordu⁸⁹¹. 1549 yılında Hama sancakbeyi Kılıç Bey'in hasları 370.000 akçe, 1550'de becayiş ile Hama'nın yönetimine tayin edilen Melek Halil oğlu Melek Mehmed Bey'in ise 381.630 akçe idi⁸⁹². 1553 tarihinde de Kılıç Bey 420.000 akçe hasla Hama sancakbeyliğine atanmıştır.⁸⁹³

1556'da Kaytaş Bey 237.753 akçe hasla Hama sancakbeyi olmuştur⁸⁹⁴. Bunun 134.000 akçesi bâd-ı hevâ gelirlerinden, 36.900 akçesi Hama Nahiyesi'ndeki 3 köyden, 55.853 akçesi Bârin Nahiyesi'ndeki dört köyden, 11.000 akçesi de Şeyzer Nahiyesi'ndeki bir köyden sağlanmıştı (bkz. Tablo-23). Kaytaş Bey'in maaşına 17 Temmuz 1557'de zam yapılarak hasları toplamı 244.490 akçeye ulaşmıştır.⁸⁹⁵

Kaytaş Bey'den sonra 1557'de Hama sancakbeyliğine getirilen Kurd Bey'in hasları miktarı ise yapılan ilhak ile birlikte 300.626 akçeye çıkmıştır.⁸⁹⁶ Yusuf Bey, Tortum sancakbeyi iken kendisine Amasya Sancağı inayet olunmuş, 22 Ocak 1560 tarihinde ise Hama sancakbeyliğine 290.000 akçe hasla tayin edilmiştir.⁸⁹⁷

Mehmed Bey, 20 Ocak 1567 tarihinde 325.227 akçe⁸⁹⁸, 1568 yılında Mahmud Bey de 330.000 hasla⁸⁹⁹ Hama sancakbeyliğine atanmıştır.

Hama beylerinden Hüseyin Bey'in 1574 yılında haslarının toplamı 245.200 akçe⁹⁰⁰, 1575 tarihinde Mahmut Bey'in hasları toplamı da 300.000 akçe idi.⁹⁰¹

⁸⁹¹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 129.

⁸⁹² Feridun M. Emecen- İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I" *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23, Ankara 1999, s. 74.

⁸⁹³ BOA, MAD, nr. 17642, s. 98-100.

⁸⁹⁴ BOA, DFE.RZ, nr. 7, s. 576.

⁸⁹⁵ BOA, DFE.RZ, nr. 9, s. 59-60.

⁸⁹⁶ BOA, DFE.RZ, nr. 9, s. 102-103.

⁸⁹⁷ BOA, DFE.RZ, nr. 14, s. 621.

⁸⁹⁸ BOA, DFE.RZ, nr. 22, s. 139-140.

⁸⁹⁹ BOA, MAD, nr. 563, s. 167

⁹⁰⁰ BOA, DFE.RZ, nr. 39, s. 244-245.

⁹⁰¹ BOA, DFE.RZ, nr. 39, s. 250-252.

Tablo 23. Hama Sancakbeyi Kaytaş Bey'in Hasları (1556)⁹⁰²

Gelir Çeşidi	Miktarı (Akçe)
Mahsûl-i bâd-ı hevâ ve cürm-i cinayet ve resm-i arûsâne-i nefis-i Hama ma'a asasiye-i nefis-i mezbûr fî sene	54.000
Mahsûl-i nısf-ı bâd-ı hevâ ve cürm-i cinayet ve resm-i arûsâne-i nahiye-i Hama ve Bârin ma'a nahiye-i Şeyzer ve Masyâf gayr-i ez hâssha-i padişah-ı âlem penâh ve züemâha-i züemâ ve timârha-i serbest fî sene	80.000
Yekûn	134.000
Hama Nahiyesi	36.900
Bârin Nahiyesi	55.853
Şeyzer nahiyesi	11.000
Genel Toplam	237.753

Bütün bu verilerden anlaşılacağı üzere, Hama'da vazife yapan sancakbeyinin yıllık maaşı kıdemine ve dönemine göre değişiyordu. İlk sancakbeyleri genellikle 400 bin akçe maaş alırken sonraki yıllarda bu miktar 300 bine hatta bazen bundan aşağı bir rakama inmiştir. Bunun da sebebi Hama Sancağı'nın Osmanlı taşra idari teşkilatı içerisindeki derecesinin azalmış olmasıdır. Zira Osmanlı taşrasında sürekli yeni sancaklar oluşturulduğundan, hem sancak hem de sancakbeyi sayısında önemli artış meydana gelmiştir. Bu durum da sancakbeylerinin maaşını ve yönetimindeki sancakların ülke içindeki derecesini doğrudan etkilemiştir.

3.6.2.3. Zeâmetler

Osmanlı timar sisteminde geliri 20.000 akçeden 100.000 akçeye kadar olan dirliklere zeâmet adı verilmekte, tasarruf edenlere de zâim denilmekteydi.

Zeâmet, kılıç ve hisseli olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Vilâyet kâtibinin icmâl defterde bir kimsenin üzerine kaydettiği 20.000 akçe tutarındaki zeâmet icmâlli kılıç zeâmet olup, mahlul kaldığında parçalanmasına müsaade edilmezdi. Yine, bir sipahinin tasarruf ettiği 10-15 bin akçelik bir timar, zamanla yapılan terakkîlerle 20.000 akçeye ulaşırsa, buna da zeâmet denilmekle beraber icmâlli zeâmetten sayılmazdı. Zira

⁹⁰² BOA, DFE.RZ. nr. 7, s. 576.

bunlar mahlûl kaldığında terakkîleri bozulup başkalarına hisseler halinde verilebilirdi. Şayet tahrir esnasında bir kimseye 40-50 bin akçelik zeâmet tevcih olunursa bunun da tamamına icmâlli zeâmet denirdi. Fakat bunun 20 bin akçesine kılıç, geri kalanına ise hisse denirdi ve mahlûl kaldığında 20 bin akçelik kılıç kısmı hisseler halinde başka bir kılıç zeâmete veya timara terâkkî olarak verilebilirdi⁹⁰³.

Timâr-İcmal Defterinden anlaşıldığına göre, 1527 yılında Hama ve Humus Sancağı'nda 2 zeâmet yer alıyordu. Bunlardan biri sancak alaybeyisi olan Ali Bey'in tasarrufunda olup tutarı 27.700 akçe⁹⁰⁴ idi. Diğeri ise 21.500 akçe tutarındaydı ve Menlih adında birine aitti⁹⁰⁵.

Hama Sancağı'nda 1573 yılında 29 zeamet kaydı mevcuttu⁹⁰⁶. Fakat icmalli olanların sayısı 20 idi⁹⁰⁷. 1588 yılında ise 58 zeamet kaydı mevcut⁹⁰⁸ olup, bunlardan sadece 14'ü icmalli zeametti⁹⁰⁹. Diğer zeametler ise defterlerde '*an zeâmet* olarak verilmiştir ki bunlar zeametlerinin sadece Hama Sancağı'ndaki kısmıdır (bkz. Ek-4, Tablo-31 ve Tablo-32).

1573 yılında Hama'da zeamet tasarruf edenler arasında Rüstem Paşa, Vezir Mustafa Paşa, merhum defterdar Murad Efendi ve Şam Beylerbeyi Derviş Paşa'nın adamları da vardı. Ayrıca zaimler arasında, Hama, Maarra ve Selemiye alaybeyleri ile subaşı, kethüda, ruznameci ve kâtip olanlar bulunuyordu. Bu tarihte Hama'da zeameti 20 bin akçenin altında olan 13 zaim bulunsada bunlar gelirlerinin tamamı olmayıp sadece Hama'da tevcih edilen kısmıdır (bkz. Ek-4, Tablo-31).

1588 yılında 8 Dergâh-ı Ali Mütferrikası, 7 Dergâh-ı Ali Çavuşu, 3 Divan-ı Hümayun Kâtibi, 2 Haleb Hazinesi Mukataacısı, Trablus Defter Kethüdası, Trablus Timar Defterdarı ve Hama Alaybeyi ile bir kâtip ve bir kethüda Hama'da zeamet tasarruf ediyordu. Ayrıca bir sancakbeyi oğlu ile üç paşa oğlu da yine Hama'da zeamet tasarruf ediyordu. Bunların dışında kalan zaimlerin görevleri ise icmal defterinde belirtilmemiştir (bkz. Ek-4, Tablo-32). Yine bu tarihte de zeameti 20 bin akçenin altında olan 29 zaim olup, bunların da başka yerlerde gelirleri vardı.

⁹⁰³ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Nşr. Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992, s. 80-81; Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 62-63.

⁹⁰⁴ BOA, TD, nr. 137, s. 36

⁹⁰⁵ BOA, TD, nr. 137, s. 20

⁹⁰⁶ BOA, TD, nr. 520, s. 9-21.

⁹⁰⁷ BOA, TD, nr. 520, s. 82.

⁹⁰⁸ TKA, TD, nr. 273, v. 3^b-13^a.

⁹⁰⁹ TKA, TD, nr. 273, v. 41^b.

Savaş ya da seferlerde yararlılık gösteren zaimlere hizmetlerine mukabil terakki verilirdi. Mesela, 17 Kasım 1570 tarihinde Hama Sancağı'nın Şeyzer Nahiyesi'nde 26.000 akçe zeamet tasarruf eden Mehmed'e Magosa muharebesinde göstermiş olduğu yararlılıklardan ötürü 4.000 akçe terakkî verilmiştir⁹¹⁰.

Zeamet tasarruf eden kimseler öldükten sonra zeametleri oğullarına bırakılabilirdi. Mesela, 2 Temmuz 1571 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Hama Sancağı'nda 20.000 akçe zeamet tasarruf eden Hüseyin vefat ettikten sonra zeametnin bozulmaması için oğulları Mehmed ve Mustafa'ya ortak olarak tevcih edilmiştir⁹¹¹. Bazen de zeamet tasarruf eden kimseler, kendi istekleriyle dirliklerinden feragat eder ve zeametleri çocukları arasında bölüştürülürdü. Mesela, 6 Ekim 1574 tarihli bir Mühimme kaydında, İlyas isimli bir zâimin kendi rızasıyla zeametinden vazgeçtiği, miktarı yazılı olan iki hissenin oğulları Gani ve Abdurrahman'a ve 6.000 akçenin de elinde terakkî hükmü olan diğer oğlu Aziz'e verildiği defterdar arzıyla bildirilmiştir.⁹¹²

Zeamet tasarruf eden kimseler kanuna aykırı hareketlerde bulunduklarında cezalandırılırdı. Mesela, Aralık 1574 tarihinde Abdülvehhab isimli bir zâimin halka zulmettiği ve faizcilik yaptığı için ailesiyle beraber Kıbrıs'a sürülmesi yönünde Halep Beylerbeyliğine hitaben bir hüküm gönderilmiştir.⁹¹³

3.6.2.4.Timarlar

Osmanlı timâr sistemi, para iktisadiyatının henüz yeterli derecede gelişmemiş olduğu devirlerde (meselâ 15 ve 16. yüzyıllarda) büyük bir kısmı aynen mahsûl olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezî bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan dağıtılması ve bu dağıtılacak maaşlarla vazife sahiplerinin bulundukları yerlerde geçimlerinin temini gibi işlerin güçlüğü karşısında geliştirilmiş olan bir sistemdir. Esasen bu sistem, Osmanlılar'dan önceki Türk ve İslam devletlerinde de tatbik edilmiş, fakat Osmanlılar tarafından zamanın icaplarına göre geliştirilmiş olan bir sistemdir⁹¹⁴. Dolayısıyla, bu sistem büyük bir devletin ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve devletin eyalet yönetimiyle malî, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Nitekim bu

⁹¹⁰ BOA, MD, nr. 11, s. 89, h. 634.

⁹¹¹ BOA, MD, nr. 13, s. 211, h. 1529.

⁹¹² BOA, MD, nr. 25, s. 287, h. 2648.

⁹¹³ BOA, MD, nr. 29, s. 49, h. 112.

⁹¹⁴ Ö. Lütü Barkan, "Timâr", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, s. 287.

politikaların hemen hemen hepsi devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmiştir⁹¹⁵.

Osmanlı timar rejimi çerçevesinde has, zeâmet ve timâr tasarruf eden dirlik sahipleri gelirleri oranında “cebelü” adı verilen tam teçhizatlı asker beslemek ve seferlere bunlarla birlikte katılmak zorundaydılar. Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesine göre geliri 3.000-5.000 akçe olanlar 1, 5.500-8.000 akçe olanlar 2, 9.000-11.000 akçe olanlar 3, 12.000-14.000 akçe olanlar 4, 15.000-17.000 akçe olanlar 5, 18.000 ve bundan yukarı olanlar da 6 cebelüyle sefere katılmak zorundaydılar. Sancakbeyleri ise gelirlerinin her 5 bin akçesi için bir cebelü beslerlerdi⁹¹⁶.

Osmanlı İmparatorluğu’nda bir kısım asker ve memurlara hizmetlerine mukabil belirli bölgelerden verilen ve yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olabilen askeri dirliklere veya maaşa timar denirdi⁹¹⁷.

Gelir miktarlarına göre timarlar, “tezkireli” ve “tezkiresiz” olmak üzere, iki kısımdan oluşmaktaydı. Mahlûl olduğunda yeniden tevcihi ancak padişahın beratıyla mümkün olanına tezkireli, beylerbeyinin beratıyla tevcih edilebilenlere ise tezkiresiz timar denirdi⁹¹⁸.

Her timarın başlangıç yani ibtida kısmına “kılıç” denilmekte olup, bunun miktarı da eyaletlere göre değişmekteydi. Dolayısıyla her beylerbeylikteki tezkireli ve tezkiresiz timârlar birbirine eşit değildi. Halep ve Şam eyaletlerinde ve dolayısıyla da Hama Sancağı’nda tezkiresiz timarların kılıç miktarı 2.000 akçe, tezkireli timarların ise 6.000 akçe idi⁹¹⁹. Mahlûl yani sahipsiz kaldığında bunların ziyadesi ifraz olunurdu. Fakat geliri 2.000 akçeden az olan bir timar da ibtida kılıç kabul edilirdi. İbtida kılıç ise timar erbabı öldüğü zaman oğullarına babaları timarından verilecek olan kısım olup, bu kısım parçalanamaz ve birden fazla kişiye de verilemezdi⁹²⁰.

Timarlar, idari ve mali açıdan da “serbest timarlar” ve “serbest olmayan timarlar” olarak iki kısma ayrılırdı. Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıfları, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divân kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdârlar gibi yüksek rütbeli idare amirleri ile diğer memur ve askerin has, zeâmet ve timarları idari ve mali bakımlardan serbest timar sayılmışlardır. Bunların

⁹¹⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, s. 111.

⁹¹⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV, İstanbul, 1992, s. 370

⁹¹⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 286.

⁹¹⁸ İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEFTD*, XXXII, İstanbul, 1979, s. 932; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 86-87.

⁹¹⁹ İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, s. 933-935.

⁹²⁰ İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, s. 933; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 89-90.

dışında kalan sipahi timarları ise serbest olmayan timarlardı. Timar sahipleri kendi bölgelerinde cereyan eden ve kanunlarla suç kabul edilen eylemleri yapan şahıslardan ve yine kanunlarla belirlenmiş olan miktarlarda *cerime* adı verilen para cezaları alırlardı. Bu cerimelerden başka, timâr sahipleri, kendi gelir kalemlerini oluşturan köylerde evlenen kızlar için de “arûs resmi” adı altında muayyen bir ücret alırlardı ki, bu gelir kalemleri timâr sahipleri açısından oldukça önemli idi. Serbest timârlarda, genellikle *rûsûm-ı serbestiye* denilen ve bazı kısımları da *niyâbet* ve *bâd-i hevâ* isimleri altında kaydedilmiş olan bu çeşit vergiler, tam ve müstakil olarak dirlik sahibine âit bulunuyordu. Serbest olmayan timârlarda ise dirlik sahipleri bu resimleri, tâbi bulundukları serbest timâr sahipleri ile yarı yarıya paylaşmak zorundaydılar⁹²¹.

Osmanlı timar rejiminde “sahib-i arz” ismiyle de anılan timar sahibi, timarı dahilindeki toprakların mülkiyetine sahip olmadığı gibi, bu toprakları işleyen köylüden toprak sahibine veya devlete vermekle mükellef bulunduğu vergilerin mülkiyeti üzerinde de bir hak iddia edemezdi. Timar sahibinin ölümü halinde devlet, sipahinin hizmet edebilecek erkek evlatlarından birine veya birkaçına timar vermeyi prensip olarak kabul etmişti. Fakat bu şekilde verilen timar, ölen babanın timarının kendisi olmadığı gibi, değer itibariyle de aynı değildi⁹²².

Timarlı sipahilerin görevleri arasında sefere gitmenin dışında memleketin muhafazasını sağlamak da vardı. Ancak bazen bu ikinci görevlerinin bir takım sıkıntılara yol açtığı görülmektedir. Mesela, 1570 yılında Hama yöneticisi olan Mahmud Bey tarafından memleketin muhafazasıyla görevlendirilmiş iki sipahinin, Kıbrıs seferine gitmemeleri gerekçe gösterilerek, timarlarının ellerinden alınarak başkalarına verildiği görülmektedir. Bu durumun şikâyet konusu olması üzerine, hükümet tarafından beylerbeyine hitaben yazılan bir hükümle, söz konusu iki sipahinin muhafaza hizmetinde bulundukları için sefere gidemedikleri hatırlatılmış ve timarlarının kendilerine iade edilmesi istenmiştir.⁹²³

Kanun gereği sipahi oğullarına da timar verilirdi. Mesela, 24 Ekim 1574 tarihinde Hama Sancağı’nda timar tasarruf eden Mehmed isimli sipahinin oğlu Hızır’a, Selemiye sancakbeyi Ahmed’in inayeti ile timar buyurulmuştur.⁹²⁴

⁹²¹ Ömer Lütfi Barkan, “Timâr”, s. 310.

⁹²² Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 295.

⁹²³ BOA, MD, nr. 13, s. 651, h. 943.

⁹²⁴ BOA, MD, nr. 25, s. 300, h. 2765.

Hama'nın ilk tahriri sonucunda hazırlanan icmal defterde Hama ve Humus birlikte bir sancağı oluşturuyorlardı. Bu sebeple sadece Hama'daki timâr sayısını tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca zeametler de timar başlığı altında verildiğinden bunları da timarlardan tefrik etmek zordur. Bu defterden anlaşıldığına göre 1519 yılında Hama ve Humus Sancağı'nda toplam olarak 90 timar kaydı mevcuttu. Fakat hisseli timarlar ile birlikte hesap edildiğinde 106 timar sahibi olduğu anlaşılmaktadır⁹²⁵. Bahse konu olan defterde, timârların tezkireli ve tezkiresiz oluşuna göre de bir ayırım yapılmamıştır.

Hama ve Humus'un birlikte bir sancağı oluşturduğu 1527-30 tarihleri arasında ise sancak dahilindeki timar sayısını ve özelliklerini daha açık bir şekilde tespit etmek mümkündür. Bu cümleden hareketle, bahse konu olan tarihlerde sancakta toplam olarak 215 timâr vardı ve bunların 30'u tezkireli, 185'i de tezkiresiz idi⁹²⁶.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hama'daki timar sayısında önemli sayıda artış meydana gelmiştir. Nitekim 1573 yılında sancakta bulunan toplam timar sayısı 169 olup, bunun 115'i tezkiresiz, 54'ü de tezkireli timar idi⁹²⁷.

Timarların nahiyelere göre dağılımına baktığımızda, 1527-30 yılları arasında Hama ve Humus Sancağı'nda toplam olarak 215 timar vardı. Bunların; 81'i Hama Nahiyesi'nde, 67'si Ma'arra Nahiyesi'nde, 41'i Bârin Nahiyesi'nde, 26'sı da Humus Nahiyesi'nde yer alıyordu. Bu tarihlerde sancak dahilinde en fazla timar Hama Nahiyesi'nde, en azı ise Bârin Nahiyesi'nde bulunuyordu⁹²⁸.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tablonun değiştiği izlenmektedir. Bu dönemde Humus ve Ma'arra Hama'ya tabi değildi. Buna karşın Şeyzer ve Masyâf ise Hama'ya tabi idi. Bu cümleden hareketle, 1573 yılında timarların 36 tanesi Hama Nahiyesi'nde, 62 tanesi Bârin Nahiyesi'nde, 67 tanesi Şeyzer Nahiyesi'nde ve geriye kalan küçük kısmı da Masyâf Nahiyesi'nde yer almaktaydı. Bu durumda 1573 yılında timar sayısının en çok olduğu nahiyenin Şeyzer olduğunu söyleyebiliriz.

1588 yılında ise sancakta bulunan toplam timar sayısı 146 olup, bunların 25'i Hama Nahiyesi'nde, 62'si Bârin Nahiyesi'nde, 50'si Şeyzer Nahiyesi'nde ve 9'u da Masyâf Nahiyesi'nde bulunmaktaydı. 1588 yılında Şeyzer Nahiyesi'ndeki timarların azaldığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu tarihte en fazla timar Bârin Nahiyesi'nde

⁹²⁵ BOA, TD, nr.548 s. 101-185.

⁹²⁶ BOA, TD, nr. 137, s. 95.

⁹²⁷ BOA, TD, nr. 520, s. 82.

⁹²⁸ Enver Çakar, "Suriye'de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği", s. 21.

bulunuyordu. Timarın en az olduğu nahiye ise yine Masyâf Nahiyesi idi. Anılan tarihte sancak genelinde bulunan timarların 42'si tezkireli, 104'ü ise tezkiresiz timar idi.

Timarlar bazen farklı bir dirliğe dönüştürülebiliyordu. Mesela Hama Sancağı'ndaki timarı has yapılan ve bu sebeple mazul duruma düşen Kılınç adlı sipahiye yeniden timar tevcihi için Halep Beylerbeyine 10 Aralık 1554 yılında bir hüküm yazılmıştır⁹²⁹.

Timarlı sipahilerin sefer ya da savaşlarda yararlılıklarının görülmesi durumunda beylerbeyi, sancakbeyi ya da alaybeylerinin hükümete arzıyla timarlarına belirli miktarlarda zam yapılırdı. Mesela, Hama timarlı sipahilerinden Cafer'in timarına 12 Eylül 1570 tarihinde 4.000 akçe zam yapılmıştır.⁹³⁰ Yine 18 Haziran 1571 tarihinde Hama Sancağı'nda 8.500 akçe timarı olan Mustafa'ya hizmetlerine mukabil 4.000 akçe terakkî verilmiştir.⁹³¹ Benzer şekilde 22 Şubat 1574 tarihinde Mehmed adlı bir sipahinin hac ibadetini yerine getirmek için yola çıkan hacıların yollarını kesen eşkıyalara karşı mücadele vermesi sonucu maaşına terakkî buyrulmuştur.⁹³²

Sipahilerin yararlı hizmetlerine karşılık timarlarının zeamete dönüştürüldüğü de görülmektedir. Mesela, 4 Mayıs 1571 tarihli bir hükümde, Hama Sancağı'nda 14.336 akçe timarı olan Nurullah'ın maliye hizmetinde, barut irsalinde ve Kıbrıs harplerinde ziyadesiyle yararlılık göstermesinden dolayı kendisine 20.000 akçelik bir zeamet tevcih edilmiştir⁹³³. Yine, 15 Ağustos 1571 tarihinde Hama beyinin gönderdiği bir mektupta, Humus Sancağı'nda 4.000 akçe timar tasarruf eden Mustafa'nın savaşta yaptığı hizmetlere mukabil timarının zeamete dönüştürülmesi istenmiştir.⁹³⁴

Timar tasarruf eden kişilerin bazen ifrazdan faydalanmak için timarlarını defalarca satıp tekrar tekrar ifrazdan timar talep ettikleri oluyordu. 28 Ocak 1572 tarihinde ifrazatın solak, yeniçeri ve bölük halkına verilmesinin uygun olduğu, bu nedenle timarlarını satanlara ifrazdan timar verilmemesi hususunda Hama muharriiri Ali'ye hüküm yazılmıştır⁹³⁵.

⁹²⁹ BOA, MD, nr. 1, s. 231, h. 1334

⁹³⁰ BOA, MD, nr. 8, s. 130, h. 1490. İlgili diğer hükümler için bkz; BOA, MD, nr. 25, s. 80, h. 904, s.106, h. 1184, s. 107, h. 1188, 1190, s.162, h. 1609, s. 299, h. 2752, 2753, s. 342, h. 3111.

⁹³¹ BOA, MD, nr. 13, s. 240, h. 1757.

⁹³² BOA, MD, nr. 25, s. 67, h. 722

⁹³³ BOA, MD, nr. 13, s. 54, h. 382.

⁹³⁴ BOA, KK, Ruus, nr. 221, s. 192.

⁹³⁵ BOA, MD, nr. 16, s. 233, h. 450.

Hama Sancağı'nda timar tasarruf edenlerin isimleri ve timarları Ek-4'te yer alan Tablo-35 ve Tablo-36'da gösterilmiştir. Bu tablolardan ve 1527-30 tarihli kayıtlardan⁹³⁶ da anlaşılacağı üzere, timar sahiplerinin isimlerinin başında en çok görülen belirleyici unvan ve lakaplar *pîr*, *seydî*, *şeyh*, *hacı*, *arap* gibi daha çok dinî ve kişilik belirleyici mahiyetteki isimler ile *çavuş*, *serasker*, *yeniçeri*, *solak*, *mehter*, *subaşı*, *zağarcı* gibi ifa ettikleri görevlerinin mahiyetini gösteren unvanlardır. Ayrıca, timâr sahibi sancakbeyi, beylerbeyi veya defterdâr gibi üst seviyede bir yöneticinin adamı ise, bunların isimlerinin sonuna “merdüm-i Hüseyin Bey”, “merdüm-i Hüseyin Ağa”, “merdüm-i Mehmed Paşa” gibi ifadeler ilave edilerek, timâr sahibinin statüsü açık olarak gösterilmiştir.

Seyyid olanlara timar verildiği de görülmektedir. Mesela, 1527-30 yıllarında 6 seyyide hisselerle ayırmaksızın 5.520 akçe tutarındaki bir timar müşterek olarak tevcih edilmiştir.

Timar sahipleri arasında, sipahi, subaşı, çavuş, serasker, tercüman, solak ve kapıcılardan başka, şahincibaşı (serşahinciyan), parsçı, zağarcı, yeniçeri, tüfekçi, mehter, atçı, atçıbaşı ve aşçı gibi görevliler de vardı. Bunların çoğu esasen kapıkulu halkından olup, taşra görevine çıkmış olan kimselerdi. Sonraki yıllarda ise, Divan-ı Hümayun Çavuşu ile Hama'nın Trablusşam Eyaleti'ne bağlı olması nedeniyle buradaki divan çavuşlarının sayıca çokluğu dikkat çekmektedir.

3.6.2.5. Vakıf ve Mülkler

Vakıf kelimesinin fiil olarak sözlük anlamı hapsetmek ve alıkoymak demektir. Hukuki anlamı ise bir şeyin intifa hakkının veya mülkiyetinin kamu yararına (Allah'ın kullarına) tahsis edilerek devamlı olarak başkalarının intifa ve temellükünü engellemek ve durdurmaktır⁹³⁷.

İslam memleketlerinde şehir ve kasabaların dahilinde bulunan topraklar ile sultanlar tarafından sahih bir şekilde temlik edilmiş olan devlet toprakları mülk sayılan topraklardan olup, sahiplerinin toprak üzerindeki hakları mutlaklı. Bunlar, mülklerini isterlerse satarlar, isterlerse bağışlarlar veya vakfedebilirlerdi. Bu çeşit toprak mülkler, menkul ve gayrimenkul diğer mülkler gibi mirasçılar arasında şer'i miras kaidelerine göre taksim edilmekte, borç için haczedilip nikah mukabilinde zevceye kalmakta ve

⁹³⁶ 1527-30 tarihli timar kayıtları için bkz. Enver Çakar, “Suriye’de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği”, s. 1-26.

⁹³⁷ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988, s. 29.

cihaz olarak kız evlatlara da terk edilebilmektedir. Fakat mülk sahibi olanlar topraklarını bizzat kendileri işlemiyor, mîrî topraklarda olduğu gibi, belirli bir kira karşılığında orada oturan çiftçilere işletmeleri maksadıyla bırakıyorlardı. Dolayısıyla toprak ve toprağı işleyen çiftçiler esasen padişaha ait addedilmekte ve sadece onlardan tahsil edilen vergiler mülk sahibine terk edilmektedir⁹³⁸.

Memlûk döneminde Hama'daki mülk sahipleri, topraklarını kendi aileleri adına vakfetmek suretiyle, ölümünden sonra, bunların akrabaları tarafından satılıp elden çıkarılmasını, borç veya diyet olarak haczini, devlet tarafından müsaderesini veya cihaz olarak kadınlara verilmesini önlemek istemişlerdir. Bu düşünce ile kurulan vakıflara “evlatlık vakıf” ya da “zürriyet vakıf” denilmektedir. Bu tür vakıflarda, vakfın geliri ancak uzak bir istikbalde, genellikle de soy tükenince, hayırlı bir amaca vaat ve tahsis ediliyordu⁹³⁹.

Hama'daki evlatlık vakıflar, Memlûk döneminden Osmanlılara intikal etmiş olan vakıflardır. Bunların toplam sayısı 1562 yılında 191 olup, genellikle sultanlar ile askeri ve örfî yöneticiler, kadılar ve ulema gibi şehrin önde gelen simaların çocukları için bıraktıkları gelir kaynaklarıydı (bkz. Ek-6, Tablo-36).

Hama'da evlatlık vakıflardan başka, sadece hayır işlemek amacıyla kurulmuş olan birçok vakıf da bulunuyordu ve bu çeşit vakıflara da “hayrât vakıf” veya “hayrî vakıf” deniyordu. Bunların gelirleri ise, vakfı kuran kişi tarafından, cami, mescit, medrese, mektep, zâviye, tekke, türbe ve hastane gibi, insanların eğitim, öğretim, ibadet, beslenme, barınma ve tedavi ihtiyaçlarını karşılayan yerler için harcanıyordu. Osmanlılar Hama ve çevresine hakim oldukları zaman, burada kendilerinden önce mevcut bulunan vakıfların korunmasına ve yenilerinin tesis edilmesine önem verdiler.

Hama'da 1562 yılında toplam olarak 162 hayrat vakıf bulunmaktaydı (bkz. Ek-6, Tablo-35). Bunların 76'sı cami ve mescitlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve çalışanlarının maaşlarının ödenmesi için kurulmuştu. Ayrıca medrese ve buk'a gibi eğitim-öğretim kurumlarıyla zaviye ve onların küçüğü olan hangâhlar, Hama'daki bir hastane (bîmaristân) ve çok sayıdaki türbe için de vakıflar kurulmuştu. Türbe vakıfları hem türbenin bakımı hem de burada Kur'an'dan sureler okunması maksadıyla ve yine tanınmış simalar (naip, kadı, şeyh, sultan, vb.) tarafından kurulmuş vakıflardı. Sayısı 42

⁹³⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 253.

⁹³⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, s. 213.

olan diğer hayrat vakıflar ise yol, çeşme, suyolları, su kuyuları, türbe, cami ve mescitlerde Kur'an'dan cüz okunması ve mekteplerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi işlerin yapılması maksadıyla kurulmuştur (bkz. Tablo-24).

Tablo 24. Hayrat Vakıf Çeşitleri (1562)

Vakıf Çeşidi	Toplam Sayısı	Oranı (%)
Cami ve Mescit Vakıfları	76	46,92
Medrese ve Buk'a Vakıfları	17	10,49
Zaviye ve Hangâh Vakıfları	7	4,32
Türbe Vakıfları	18	11,11
Bimaristan Vakfı	1	0,62
Diğer	43	26,54
Genel Toplam	162	100

Vakıflardan başka, Hama Sancağı'nda tasarrufu şahıslara ait olan mülk statüsündeki gelirler de vardı. Bunların da büyük çoğunluğu Memlûk döneminden Osmanlılara intikal etmiş olan mülklerdi. 1562 yılında Hama'da geliri şahıslara tahsis edilmiş olan toplam 136 tane mülk bulunmaktaydı. Bu mülkler genellikle sultan çocukları ve Abdülkadir Geylanî neslinden olanlara ve şehrin ileri gelenleriyle az sayıda da olsa Arap, Kürt ve Türkmen aşiretleri reislerine verilmiştir. Osmanlı döneminde de özellikle sancakbeylerine ve diğer şehrin ileri gelen yöneticileri ile saygın kişilere mülkler verilmiştir (bkz. Ek-6, Tablo-37).

Hama'da mülk ve vakıf olan köy ve mezraların bir kısmı “tamamen mülk” veya “tamamen vakıf”, bir kısmı da hisseli mülk veya hisseli vakıf idi. Hisseli veya tamamen vakıf (veya mülk) olan köyler reâyâsı ellerindeki toprakları işlerler ve hâsıllarını sahiplerine öderlerdi. Şayet köy serbest statüde ise köyün rûsum-ı örfiyesi ve bad-ı hevâsı da vakfın sahibine ait olurdu ve bu tür yerlere hükûmetin memurları müdahale edemezlerdi⁹⁴⁰. Serbest olmayıp, tamamen vakıf veya mülk olan yerlerde ise hâsılı sahibi adına, rûsumu ve bâd-ı hevâsı da hükûmet adına toplanırdı.

Mütevelli vakfın tüm işlerinden ve yönetimden sorumluydu. Vakıf nâzırı vakıf binaların kiralanması, restore edilmesi ile alım satım vb. işlere bakardı. Bunlardan başka her vakfın kâtibi ve câbisi vardı. Yine vakıf binanın özelliğine göre cami ve

⁹⁴⁰ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, s. 302.

medreselerde imam, hatip, müezzin, müderris ve hademe; hanlarda ferraş, allaf, bevvâb ve tabbağ; hamamlarda hamamcılar reisi, misafir hizmetçileri (havlucu, berber, muvassil, ocakçı); bimârhâneelerde vekil-i harc, hazineci, kâtip, tabîb, cerrah, hademe, eczacı, aşçı, marangoz, bahçıvan ve kapıcı; tekkelerde aşçı, ferraş, kapıcı ve yemek dağıtıcısı gibi görevliler çalışırdı. Bütün bu personele “erbâbü’l-vezâif” denilmekteydi. Ve bunlar hizmetlerine karşılık olarak vakıf gelirlerinden muayyen bir ücret alırlardı⁹⁴¹.

Vakıf mütevellisi olan kişiler görevlerini suiistimal ederlerse görevlerinden alınır, yerlerine başkaları tayin edilirdi. Mesela, 1 Ağustos 1579 tarihinde Halep beylerbeyine gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Hama ve Eriha kadıları mektup gönderip Hama’da Mısıriyyun evkafının mütevellisi Ahmed’in kendi yönetimindeki vakfı harap ettiğini bildirmiştir. Bahse konu olan hükmün devamında, bu durumun teftiş edilerek Mısır beylerbeyine bilgi verilmesi istenmiştir.⁹⁴²

1523 yılında Hama Sancağı’nın toplam vakıf ve mülk geliri 816.916 akçe idi⁹⁴³. Muhtemelen bu miktar sadece toprak gelirlerinden sağlanmaktaydı. Buna diğer gelir kalemleri (dükkân, bahçe, arsa, ev vb) de dahil edildiğinde vakıf gelirlerinin bu miktarın üzerinde olduğu ortaya çıkacaktır.

Hama Sancağı’ndaki toplam mülk sayısına baktığımızda; 1562’de 137 adet mülk kaydı mevcut iken, bu miktar 1573’te 124’e düşmüştür (bkz. Ek-6). Öyle anlaşıyor ki, bu dönemde bazı mülklerin vakfa dönüştürülmesi veya hazineye devredilmesi mülk sayısının azalmasında etkili olmuştur⁹⁴⁴.

Hama Sancağı’nda hayrat vakıfları dışında kalan vakıf ve mülklerin gelirleri tahrir defterlerinde bazen akçe, bazen kırat, bazen de feddân cinsinden verilmiştir. Bunların hisseleri akçe cinsinden belirtilmediği için, vakıf gelirlerini de doğru olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Vakıf ve mülk gelirlerinin tam olarak tespit edilebilmesi için kırat ve feddân olarak verilen gelirlerin akçeye çevrilmesi gerekmektedir. Bu işlemi yapabilmek için ise mufassal tahrir defterlerindeki hasıllarla

⁹⁴¹ Abdülvedûd Bergûs, “Târîhu Hamât el-İctimâ’î ve’l-İktisâdî ve’l-İdârî müstemeden min Sicili’l-Mahkemeti’ş-Şer’iyye li-‘âm 989 h-1581 m”, *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Volume: XVI, Tome: 1 (1966), s. 63-64.

⁹⁴² BOA, MD, nr. 38, s. 193, h. 372. Benzer bir hüküm için ayrıca bkz. BOA, MD, nr. 40, s. 193, h. 432.

⁹⁴³ 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), II, s. 295.

⁹⁴⁴ Her tahrir sırasında vakıf ve mülk sahiplerinin ellerindeki belgeler tek tek incelenir ve bu belgelerin sıhhatine göre vakıf ve mülklerin devamına karar verilir. Şayet bir vakıf veya mülk sahibi yapılan tahrir sırasında elindeki toprak miktarını ispat edemez veya toprağına sahip çıkmazsa, bunlara ait olan gelir kaynakları padişah haslarına dahil edilirdi. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 303.

karşılaştırılması lüzumu ortaya çıkmaktadır. Ancak elimizdeki mufassal tahrir defterlerinin çoğunun eksik oluşu, bu mukayeseyi yapmamızı da imkânsızlaştırmaktadır. Bu nedenle, sadece sancak genelinde bulunan hayrat vakıfların gelirleri tespit edilebilmiştir.

SONUÇ

Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide ve Âsi Nehri'nin kenarında kurulan Hama, Suriye coğrafyasının en eski şehirlerinden biridir. Antakya'dan Şam'a ulaşan hac ve ticaret yolları üzerinde yer almasından dolayı, özellikle önemli geçitler üzerinde çeşitli kaleler inşa edilmişti. Bu kalelerin başında ise Mudik, Şeyzer, Barin, Hama, Humus ve Rusafe kaleleri gelmekteydi.

Hama'nın esas yerleşim yerine ait ne Bronz ve Demir çağlarından ne de Selevkî, Roma, Bizans, hatta erken İslami dönemden geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu bilinmemekle birlikte, M.Ö. XIV. ve XIII. yüzyıllarda Kuzey Suriye'nin Hititler tarafından işgali sırasında mevcut olduğuna dair kitabeler bulunmaktadır. Aramilerin ve M.Ö. VIII. yüzyılda Asurluların hakimiyetine girmiş olan bu şehir, 636'da İslâm ordusunun eline geçmiştir. Bu sırada fazla bir öneme sahip olmayan Hama Şehri, idarî bakımdan Humus askerî bölgesine katılmış ve Hamdani Seyfüddevle zamanında saltanat merkezi olan Halep'e bağlanarak 992 yılına kadar böyle kalmıştır. Bundan sonra, Şam emiri atabey Tuğtekin'in ve arkasından Humus valisi Hirhan b. Karaca'nın yönetimine geçen Hama, 1123 yılında tekrar Tuğtekin'in eline geçmiştir. Ardından Zengi ve Eyyubiler tarafından zapt edilen Hama Şehri, nihayet Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında 1516'da Memluklardan alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Hama, Osmanlı idaresine girdikten sonra Memlûk dönemindeki idarî yapılanması çerçevesinde, bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. Şam Beylerbeyliği'ne bağlı olan bu sancağın sınırları kuzeyde Halep Sancağı'na, güneyde Humus Sancağı'na, batıda Trablusşam Sancağı'na, doğuda ise Bâdiyetü's-Şâm adıyla bilinen çöle dayanmaktaydı.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Hama ve Humus birleştirilerek tek sancak haline getirilmiştir. Bu sebeple sancağın kapsadığı coğrafi alan, Yavuz Sultan Selim dönemine nazaran oldukça genişlemiştir. Bu yeni idari yapılandırmadan sonra sancağın güney sınırı Şam Sancağı ile hemhudut olmuştur. Bu zamanda sancak dahilinde Hama, Humus, Ma'arra, Selemiye ve Barin gibi önemli merkezler yer alıyordu.

Hama ve Humus, kısa sayılabilecek bir müddet sonra tekrar birbirinden ayrılarak her biri müstakil sancak yapılmıştır. Ayrıca 1549 yılında Halep Beylerbeyliği'nin

kurulması, Selemiye ve Ma'arra'nın da müstakil sancak haline getirilmesiyle birlikte Hama Sancağı sınırlarında önemli değişiklikler olmuştur. Bu sırada Şeyzer ve Masyâf nahiyeleri de Halep'ten ayrılarak Hama'ya bağlanmıştır. Hama'nın bu coğrafi sınırları XVI. yüzyılın sonuna kadar aynen muhafaza edilmiştir.

Hama sancak sınırlarının sık sık değişikliğe uğramasının en önemli nedeni güvenlik ve vergi toplanmasında karşılaşılan güçlüklerdir. Özellikle konargöçer Arap aşiretlerin sebep oldukları soygun ve yağma hareketleri devleti sık sık yeni tedbirler almaya sevk etmiştir ki bunların da başında yeni sancakların oluşturulması gelmektedir. Böylece stratejik bakımdan önem taşıyan idari ve coğrafi bölgelerin güvenliği ve istikrarı, sancakbeyi gibi taşradaki en üst düzeyde bir idareci eliyle sağlanmak istenmiştir. Yine vergi toplanmasında güçlük çekilen yerlerde daha fazla sayıda memur ve asker görevlendirilerek daha sağlıklı sonuçlar alınması amaçlanmıştır.

Sancak sınırlarının sık sık değişmesinin yanı sıra, yüzyılın sonlarına doğru sancağın idari yapısında da sık sık değişikliğe gidilmiştir. Mesela, 1585 yılında Hama bir beylerbeylik merkezi haline getirilmiş, ancak bu durum çok uzun sürmemiş ve 1587 yılında tekrar sancak yapılmıştır. Fakat çok kısa bir müddet sonra 1588 yılında, Trablusşam beylerbeyinin tekrar Hama'da oturmasına karar verilerek sancak yeniden beylerbeylik statüsü kazanmış, kısa bir müddet sonra tekrar sancak yapılmış ve bu statüsü yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

Hama sancakbeyleri, bağlı bulundukları beylerbeyinin emrinde seferlere iştirak ederlerdi. Sancağın en yetkili amiri konumunda olan sancakbeyi aynı zamanda idaresinde bulunan Hama'nın asayiş ve huzurunu sağlamakla da mükellefti. Bunun için Hama kadısı ile birlikte hareket eder, suçluların yakalanarak yargı önüne çıkarılmasını sağlardı. Hama Kadısı da şehrin yargıci olarak mahkemeye başkanlık eder, suçluları kanunlar çerçevesinde yargılayarak cezalandırırdı. Fakat Hama kadısının fiyatları denetlemek, vakıfların işleyişini kontrol etmek, şehir ileri gelenleriyle fiyatları belirlemek ve belediyeçilik hizmetlerini organize etmek gibi çok çeşitli görevleri de vardı. Yine merkezle olan yazışmaların kayıt altına alınması da kadının görevleri arasındaydı.

Hama Şehri, fiziki olarak, aynı bölgede bulunan Şam, Halep, Trablusşam gibi yerleşim yerlerinden daha küçük, Safed, Nablus ve Aclûn gibi merkezlerden ise daha büyüktü. Bu yönüyle bakıldığında, Hama Sancağı Osmanlı Devleti bünyesindeki diğer sancaklara nazaran nüfus olarak orta büyüklükteydi. Sancak tahmini nüfusu yüzyılın ilk

yarısında 76.000 civarındaydı. Sancak nüfusunun en önemli kısmını Müslümanlar teşkil ediyordu. Sancak genelinde Müslümanların dışında Hristiyan ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Müslüman ve Hristiyanlar hem şehirde hem de köylerde yaşarken, Yahudiler sadece şehirde meskûndu. Şehirde bir Hristiyan, bir tane de Yahudi mahallesi mevcuttu. Köy ve kasabalarda Hristiyan nüfusun en yoğun yaşadığı nahiyeler Hama ve Şeyzer nahiyeleriydi. Bazı köylerde sadece Hristiyanlar yaşarken bazılarında da Müslümanlar ve Hristiyanlar bir arada yaşamaktaydı. Sancakta yaşayan Müslüman halk Arap, Türkmen ve Ekrâd nüfustan oluşmaktaydı. Şehirdeki Kürtler Rasyîn ve Ce'âbire mahallelerinin Ekrâd adlı sokaklarında ikamet ederken, Türkmenler de Tell, Bâbü'l-Cisr ve el-Murâbıt mahallelerinde yer alan Türkmân adlı sokaklarda oturuyorlardı. Halep, Şam ve diğer Suriye yerleşmelerinde olduğu gibi, Hama bölgesinde de Türkmen ve Ekrad nüfus genellikle bir arada yaşamaktaydı.

Osmanlılar, Hama'yı Memlûklar'dan devraldıktan sonra onlar tarafından burada uygulanan toprak düzenini ve buna bağlı olarak da vergilendirme metodunu, bazı vergileri kaldırmak ve bazılarını da hafifletmekten başka bir değişiklik yapmadan büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. Bundan dolayı, 1548 yılına kadar sancak genelinde âdet-i devre ve himâye gibi Memlûk döneminden kalma vergiler mevcuttu. Fakat bu vergiler her köyden alınmadığı gibi, alınan yerlerde de belirli bir standart yoktu. Yani bu verginin hane veya fert başına belirli bir miktar üzerinden alınması gibi bir durum söz konusu değildi. Dolayısıyla 1551 yılı tahririnden itibaren Hama Sancağı'nda da, Anadolu ve Rumeli'deki sancaklarda olduğu gibi, Osmanlı sisteminin bir vergilendirme modeli olarak ortaya çıkan resm-i çift, resm-i bennâk ve resm-i mücerred gibi vergiler toplanmaya başlanmıştır. Böylece reayadan şahsi vergilerin alınmasında hem belirli bir standart sağlanmış hem de bu çeşit vergiler bütün köylere teşmil edilerek vergilendirmede eşitlik ve adalet temin edilmiştir. Vergilendirme modelinde ortaya çıkan bu değişimle birlikte, Hama Sancağı'nda aynı zamanda çift-hane sistemine de geçilmiştir. Fakat yine Memlûk döneminden intikal eden malikâne-divani tarzındaki işletim modelinin uygulanmasına da devam edilmiştir. Çünkü bu sistemde kamu yararına olan bir durum söz konusuydu.

Hama'nın Asi Nehri kıyısında olması, sancakta yer alan köylerin de tarım faaliyetleri açısından gelişmesini sağlamıştır. Köy ve mezralarda bulunan geniş tarım alanlarında önemli mahsulat elde edilmekteydi. Köylerde yaygın olarak yetiştirilen mahsuller, Suriye'de hemen her bölgede görülen buğday, arpa, mercimek, nohut, pamuk

ve küşne gibi ürünlerdi. Bunun dışında meyvelerden üzüm, zeytin, incir ve dut yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Hayvancılıkta ise; en fazla küçükbaş hayvanlardan olan keçi ve koyun besleniyordu. Bunlardan başka, birçok köyde arıcılık ve ipekböcekçiliği, Âsi Nehri üzerinde de balıkçılık faaliyetleri yapılmaktaydı.

Hama, Halep'i Şama bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide kurulduğu için ticari faaliyetler açısından da tarih boyunca canlı kalmıştır. Hama Sancağı'nda üç çeşit ticaret yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi mahalli ticaret, ikincisi ülke içindeki muhtelif bölgelerle olan ticaret, üçüncüsü ise Avrupalılarla olan dış ticaret idi. Şehirde ticaretin yapıldığı han ve pazarlar bulunmaktaydı. Buralarda satılan ürünler, köylerden ve sancağın çöl kısmından gelen mahsuller ile şehirdeki zanaat erbabının ürettiği ürünlerdi. İmparatorluğun muhtelif bölgelerine Hama'dan deve, at ve katırlarla taşınan ve oralarda pazarlanan mallar da vardı. Hama'nın çöl bölgesinde yetişen ve "üşnan" veya "çoğan" adı verilen ve sabun yapımında kullanılan bir bitki özellikle Trablusşam'ın uluslararası ticaretinde önemli bir yere sahipti.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1.1.1. Tapu Tahrir Defterleri

137, 137/1, 336, 344, 418, 548, 519, 520, 564, 998 ve 1052 numaralı defterler.

1.1.2. Maliyeden Müdevver Defterler

516, 563 ve 17642 numaralı defterler.

1.1.3. Kâmil Kepeci Tasnifi'ndeki Ruus Defterleri

209, 210, 211, 212, 213, 216, 218, 221, 222, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252 ve 253 numaralı defterler.

1.1.4. Timar ve Zeamet Tevcih Defterleri (Rûznameçeler)

4, 7, 9, 14, 22 ve 39 numaralı defterler.

1.1.5. Mühimme Defterleri

1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 42, 45, 48, 52, 53, 55, 61, 64, 65, 67, 68 ve 71 numaralı defterler.

1.2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi

92 ve 273 numaralı tahrir defterleri.

1.3. Topkapı Sarayı Arşivi

E. 12321 (Mühimme Defteri)

1.4. Yayınlanmış Olan Arşiv Belgeleri

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), II, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1999.

- 3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/ 1558-1560)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993.
- 3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/ 1558-1560)*, Özet ve Transkripsiyon, (Haz. Nezihi Aykut, İdris Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet İpşirli, Cevdet Küçük, Özcan Mert, Abdülkadir Özcan, İlhan Şahin, Hüdayi Şentürk, Mustafa Çetin Varlık), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993.
- 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566)*, Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994.
- 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566)*, Özet ve İndeks, (Haz. H. Osman Yıldırım, Vahdettin Atık, Murat Cebecioğlu, Uğurhan Demirbaş, Mustafa Karazeybek, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, Zabit Yıldırım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994.
- 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 /1567-1569)*, Tıpkıbasım, I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1997.
- 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 /1567-1569)*, Özet-Transkripsiyon-İndeks, I, (Haz. H. Osman, Vahdettin Atık, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998.
- 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 /1567-1569)*, Özet-Transkripsiyon-İndeks, II, (Haz. H. Osman, Vahdettin Atık, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, IV-V-VII, İstanbul, 1992-1992-1994.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “H.933-934(M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-1954). s. 251-329.
- EMECEN, Feridun M.- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23 Ankara 1999, s. 53-122.
- İNALCIK, Halil, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987.

2. KANUNNÂMELER VE RİSALELER

AYN ALÎ, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280.

Kanunnâme-i Sultan Süleyman, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitaplığı, Nr. 1969.

SOFYALI ALÎ ÇAVUŞ, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (Nşr. Midhat Sertoğlu), İstanbul, 1992.

ŞAHİN, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜFTD*, XXXII, İstanbul, 1979.

3. KLASİK KAYNAKLAR ve GENEL TARİHLER

3.1. Arapça Eserler

HAMAVÎ, (eş-Şeyhü'l-İmâm Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût bin Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdadî), *Mu'cemü'l-Buldân*, II, Beyrut, 1995

KALKAŞANDÎ, (Ahmed b. Ali), *Subhü'l-'Aşa fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, IV, Beyrut, 1987

İBNÜ'L-ESÎR, *İslam Tarihi El-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi*, 2, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1991.

BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

İBNU KESÎR, *El-Bidâye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, 11, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul, 1995.

İBN İYAS, *Bedaiü'z-Zuhûr fî Vekaii'd-Dühûr*, (Nşr. Muhammed Mustafa), V, Kahire, 1963.

3.2. Osmanlı Tarihleri

CELALZÂDE MUSTAFA, *Selîm-nâme*, (Nşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara, 1990.

FERİDUN BEY, *Münşeâtü's-Selâtîn*, I, İstanbul, 1264.

HOCA SAADETTİN, *Tâcü't-Tevârih*, II, İstanbul, 1279.

MÜNECCİMBAŞI AHMED, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, İstanbul, 1285.

SİLAHŞOR, *Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab*, (Nşr. Selahattin Tansel), *Tarih Vesikaları*, 17, İstanbul, 1957

SOLAKZÂDE, *Tarih*, İstanbul, 1297.

4. SEYAHATNÂMELER

EVLIYA ÇELEBÎ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı, Ali Kahraman, Robert Dankoff), 9. Kitap, İstanbul, 2005.

EVLIYA ÇELEBÎ, *Seyahatnâme*, (Ahmed Cevdet tab'ı), III, İstanbul, 1314.

İBN BATTÛTA (Ebû Abdulah Muhammed İbn Battûta Tancî), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul, 2004.

NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619, (Haz. Hrand D. Andreasyan), İstanbul, 1964.

NİEBUHRS, Carsten, *Reisebeschreibung Nach Arabien und Andern Umliegenden Landern*, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt, 1994

5. TETKİK ESERLER

AFYONCU, Erhan, "Mîr-i Alem", *DİA*, 30, İstanbul, 2005, s. 124-125.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "İhşîdîler", *DİA*, 21, İstanbul, 2000, s. 551-553.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCFD*, XIII/1-2, Ankara, 1955, s. 27-51.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, II*, İstanbul, 1979.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.

ALPTEKİN, Coşkun, *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul, 1985.

ALTUNDAĞ, Ş., "Tolunlular", *İA*, XII/1, 430-439.

ARMAĞAN, Latif, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 142-150.

ASTHOR, Eliyahu, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London, 1978.

ATAR, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 66-69.

BAKHÎT, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut, 1982.

BARKAN, Ömer Lütfî, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54), s. 251-329.

BARKAN, Ömer Lütfî, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserleri I*, İstanbul, 1980, s. 249-280.

- BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Malikâne-Divânî Sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 151-208.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *Türkiye’de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 231-247.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Çiftlik”, *İA*, III, s. 392-397.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Avarız”, *İA*, II, s. 13-19.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Öşür”, *İA*, IX, s. 485-488.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Timar”, *İA*, XII/I, s. 286-333.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I- Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988.
- BAYKARA, Tuncer, “Kasaba”, *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 525-526.
- BECKER, C. H., “İhşîdiler”, *İA*, V/2, s. 945.
- BECKER, C. H., “Cizye”, *İA*, III, s. 199-201.
- BERGÛS, Abdülvedûd, “Târîhu Hamât el-İctimâ’î ve’l-İktisâdî ve’l-İdârî müstemedden min Sicili’l-Mahkemeti’ş-Şer’iyye li-‘âm 989 h-1581 m”, *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, Volume: XVI, Tome: 1 (1966), s. 55-84.
- BROCEKELMAN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara, 1992.
- BURNS, Ross, *The Monuments of Syria: A Historical Guide*, London, 2010.
- COLLINS, Billie Jean, *Hittites and Their World*, Atlanta, 2007.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ’nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1952.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, V, Ankara, 1947, s. 483-511.
- ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003.
- ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2012.
- ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2003, s. 351-374.

- ÇAKAR, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII, S.1, Elazığ, 2002, s. 261-282.
- ÇAKAR, Enver, “313 Numaralı Timar Ruznamçe Defteri ve Bu Defterde Haleb Vilâyeti ile İlgili Bazı Tespitler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1, Elazığ, 2001, s. 235-246.
- ÇAKAR, Enver, “Suriye’de Erken Dönem Osmanlı Timâr Düzeni: Hama ve Humus Örneği”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, V/II, Elazığ, 2008, s. 1-26.
- ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Suriye Türkmenleri”, *Türkler*, 10, Ankara, 2002, s. 413-421.
- ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/2 (Elazığ, 2002), s. 325-340.
- ÇAKAR, Enver, “Tahrir Defterlerine Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda Hama”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.III, S.1, Elazığ, 2005, s. 19-66.
- ÇAKAR, Enver, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/2 (Elazığ 2003), s. 375-392.
- ÇİÇEK, Kemal, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97 (Ağustos 1995), s. 93-111.
- DEMİRKENT, Işın, “Maarretünnu‘mân”, *DİA*, 18, İstanbul, 1998, s. 274-276.
- DENY, J., “Sancak”, *İA*, X, s. 186-189.
- EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara, 1989.
- EMECEN, Feridun M., “XVI. Asırda Manisa Esnâfına Dâir Bâzı Mülâhazalar”, *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, 13-15 Eylül 1985, Kırşehir*, İstanbul, 1986, s. 204.
- EMECEN, Feridun M.- ŞAHİN, ilhan, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarında 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri I” *Türk Tarih Kurumu Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIX/23 Ankara 1999), s. 53-122.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. IV, İstanbul, 1984, s. 69-78.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul, 1952.

- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “Nahiye”, *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 37-39.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne” Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, XXXII, 1979, s. 331-348.
- GRAHMANN, A., “Öşür”, *İA*, IX, s. 482-485.
- GROUSSE, René, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul, 1980.
- GÜÇER, Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 2007.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara, 1991
- HAMMAD, Nezi, *İktisadi Fıkıh Terimleri*, İstanbul, 1996.
- HINZ, Walter, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- HITTI, Philip K., *History of Syria Including Lebanon and Palestine*, London, 1951.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- HÜTTEROTH, Wolf-Dieter - KAMAL, Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen, 1977.
- İŞILTAN, Fikret, “Seyf üd-Devle”, *İA*, X, s. 536-539.
- İLHAN, M. Mehdi, “The Ottoman Archives and Their Importance For Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces”, *Belleten*, LV/213, Ankara, 1991, s. 415-472.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004.
- İNALCIK, Halil, “Eyalet”, *DİA*, 11, İstanbul, 1995, s. 548-550.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu”, *Belleten*, XXIII/92, Ankara, 1959, s. 575-610.
- İNALCIK, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, s. 1-14.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 45-48.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Beylerbeyi”, *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s. 69-74.

- İPŞİRLİ, Mehmet, “A Preliminary Study of the Public Waqfs of Hama and Homs in the XVI. Century”, *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1986*, İstanbul, 1986, s. 119-147.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Buk‘a”, *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s. 386-387.
- KARAASLAN, Nasuhi Ünal, “Hamdânîler”, *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 446.
- KAZICI, Ziya, “Alay”, *DİA*, 2, İstanbul, 1989, s. 347.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 1987.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2003.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977.
- KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.
- KILIÇ, Orhan, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara, 1999.
- KOÇ, Ümit, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara, 2006.
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara, 1989.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.
- LAMMENS, H., “Suriye”, *İA*, XI, s. 51-66.
- LAPIDUS, Ira M., “Muslim Urban Society in Mamlûk Syria”, *The İslamic City*, Oxford, 1970, s. 195-199.
- MANTRAN, Robert, “Hamâ”, *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 396.
- MANTRAN, Robert, “Humus”, *DİA*, 18, Ankara, 2003, s. 370-373.
- MANTRAN, Robert-SAUVAGET, Jean, *Reglements Fiscaux Ottomans Les Provinces Syriennes*, Beyrouth, 1951.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- MERÇİL, Erdoğan, “Mirdâsîler”, *DİA*, 30, İstanbul, 2005, s. 149-151.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, İstanbul, 2000.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990.
- MUEYYED el- GEYLÂNÎ, *Muhâfazatu Hamât*, Dimaşk, 1964.
- Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, İstanbul, 1986.
- Mohamed Al-Dbiyat, *Homs Et Hama En Syrie Centrale*, Damas, 1995.
- NEDKOFF, Boris Christoff, “İslam Medeniyetlerinde Cizye”, (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32, Ankara, 1944, s. 599-649.

- OCAK, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 247-269.
- OCAK, Ahmet Yaşar – FARUKİ, S., “Zaviye”, *İA*, XIII, s. 468-476.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Türkiye Şehirlerindeki Başlıca Yöneticiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Samsun, 1987, s. 151-152.
- O’KANE, Bernard “The Great Mosque of Hama Redux”, içinde: Bernard O’Kane, *Creswell Photographs Re-examined: New Perspectives on İslamic Architecture*, American University in Cairo Press, 2009, s. 220.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul, 1987.
- ORTAYLI, İlber, “Kadı”, *DİA*, 24, İstanbul, 2001, s. 69-73.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439.
- ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyenler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 16-27.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Çeribaşı”, *DİA*, 8, İstanbul, 1993, s. 270-272.
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.
- ÖZDEMİR, Rifat, “Tokat Esnaf Teşkilâtı (1771-1840)”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun, 1988, s. 397-424.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Ankara, 2010.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, *Belleten*, C. LV, S. 212, Ankara, 1991.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Mîrî Rejiminin Misak-ı Millî ile Münasebetleri”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye (23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara, 1996.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *OTAM*, VIII, Ankara, 1997, s. 249-293.
- PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999.

- RAYMOND, André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995.
- REILLY, James A., *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Oxford Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Wien, Lang, 2002.
- ROBINSON, George L., “The Entrance of Hamath”, *The Biblical World*, Vol: 32, No: 1, Jul, 1908, s. 7.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, (Çev. Mustafa Öztürk), *Belleten*, LIV/211, Ankara, 1991, s. 1233-1257.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İÜİFM*, XXIII, İstanbul, 1963, s. 146-181.
- SAYDAM, Abdullah, “Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü”, içinde: Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, *Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon, 1998, s. 98-114.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1989.
- SOBERNHEIM, M., “Hamdanîler”, *İA*, s. 179-182.
- SOBERNHEIM, M., “Hamâ”, *İA*, 5/1, Eskişehir, 1997, s. 170.
- SOBERNHEIM, M., “Mirdâsîler”, *İA*.
- SOURDEL, D., “Hamât”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Leiden E.J.Brill-London Luzac&Co., 1979, s. 119-121.
- ŞAHİN, İlhan, “Nahiye”, *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s. 306-308.
- ŞAHİN, İlhan, “Göçebeler”, *Osmanlı*, IV, Ankara, 1999, s. 132-141.
- ŞAHİN, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İÜEFTD*, XXXII, İstanbul, 1979, s. 905-935.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmus-i Türkî*, İstanbul, 2002.
- TANSEL, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, Ankara, 1985
- TANSEL, Selahattin, *Sultan II. Bâyezit’in Siyasî Hayatı*, İstanbul, 1966.
- TANSEL, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Elazığ, 2011.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Hakimiyetinde Nablus (1516-1600)*, Malatya, 2013.

- TAŞKIN, Ünal, “1540 (h. 947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili”, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (edt. Gürer Gülsevin-Mehmet Dursun Erdem), Volume 2/2, Spring, s. 632-653.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005
- TEKİNDAG, Şehabeddin, “Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri”, *İÜEFTD*, 30 (İstanbul, 1976).
- TOMAR, Cengiz, “Suriye”, *DİA*, 37, İstanbul, 2009, s. 545-550.
- ULUÇAM, Abdüsselam, “Hama Ulucamii”, *DİA*, 15, İstanbul, 1997, s. 398-399.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1983.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara, 1989.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999.
- VENZKE, Margaret L., “Syria’s Land-Taxation in The Ottoman ‘Classical Age’ Broadly Considered”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, s. 419-434.
- VENZKE, Margaret L., “Special Use of the Tithe As A Revenue-Raising Measure in The Sixteenth Century Sanjaq of Aleppo”, *JESHO*, XIX (October 1986), s. 239-334.
- YEL, Ali Murat - KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Mahalle”, *DİA*, 27, Ankara, 2003, s. 323-326.
- YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara, 1989.
- YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dâir Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s. 657-708.

EKLER

EK-1: 1526 Tarihli Hama Sancağı Kanunnamesi⁹⁴⁵**KANUNNÂME-İ LİVÂ-İ HAMÂ**

1. Emr-i Şerif mücebince Livâ-ı Hama kitâbeti tamam olunub der-i devlete arz olundukda, livâ-i mezbûrede kadîm ve hâdis olan bid'atler ki, hakk-ı menşûr ve hakk-ı na'l ve hakk-ı kudûm va hakk-ı sayf ve şitâvî ve îdiyye ve hakk-ı hil'a ve hakk-ı sakr ve mahbes beklemekdir, ref'i emr olunub emr-i şerif mücebince ref' olundu. Min ba'd sancakbeğleri cânibinden ve havâs-ı şahî emînlerinden ve sipahiden bu asıl bid'atları icrâ etmeyeler ve nesne almayalar. Eğer almak isterlerse, hâkimü'l-vakt olanlar men' ve def' edeler.

2. Ve külliye livâ-i mezbûrede vâki' olan havâss-ı şahî ile müsterek olan hisseler serbestdir; cürmüne ve cinâyetine ve resm-i arûsuna sancakbeğleri cânibinden ve gayrılardan kimesne dahl etmeyeler. Vâki' olan rûsûm ve cürm ü cinâyet ve külliye bâd-ı hevâ havâs emînleri, vilâyet kâdıları ma'rifetiyle mîrî için zabt edeler.

3. Ve ammâ havâs-ı şahî reâyâsından bir ra'yyet cürm-i galîz etse, meselâ katl-i nefis ve serika edüp ve göz çıkarub ve kul ve câriye ayartmaktır ve avret ve oğlan çekmektir, bu asıl kazıyye havâs reâyâsında vâk'î olsa, ba'de's-sübût sancak subaşları ol yerün kadısı ma'rifetiyle ve emîn ma'rifetiyle vâki' olduğu yerde şer'le ve kanûn ile lâzım olan siyâset edüb bedel-i siyâset deyu sancakbeğleri cânibinden nesne alınmaya ve ednâ bahâne ile havâs-ı şahî reâyâsı dutulup nesne alınmaya.

Bu zikr olan cerîmelerden gayrı ednâ cerîme vâki' olsa, asla sancak subaşları dahl etmeyeler. Vâki' olan cürm ü cinâyet için şer'le ve kanûn ile lâzım olan cerîmelerden havâs emînleri alub mîrî için kâdı ma'rifetiyle zabt edeler.

4. Ve livâ-i mezbûrede vâki' olan alaybeğleri ve subaşları ve çeribaşları ve çavuşlar tîmârları dahi serbestdir. Cürm ü cinâyetleri ve resm-i arûsları ve bâd-ı hevâları kendülerine mahsûbdur. Sancakbeğleri cânibinden dahl olunmaya Ammâ bu zikr olan kimesneler reâyâsından cürm-i galîz vâki' olsa, kâdılar ma'rifeti ile ba'de's-sübût vâki' olduğu yerde, sancak subaşları siyâset edeler, bedel-i siyâset deyu nesne alınmaya.

5. Ve sâir sipahilerin tîmârlarında vâki' olan cürm ü cinâyet ve resm-i arûs ve bâd-ı hevâ defter-i cedîd-i hâkânîde münâsefe tarîkiyle hesâb olunub vâki' olan cürm ü

⁹⁴⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, V, İstanbul, 1992, s. 664-671.

cinâyetin ve resm-i arûsun ve bâd-ı hevânın nısfı mîr-livâya ve nısf-ı âharı sâhib-i tîmâra kayd olunmuşdur.

6. Meselâ, havâss-ı şahî reâyâsından bir kız oğlan çıksa, havâs emîni mîrî için altmış akçe ala, sancakbeği tarafından dahl olunmaya. Ve erbâb-ı tîmârın kânun mûcebince tîmârı serbest olunması emr olunan kimesneler tîmârlarından kız çıksa, anlar altmış akçe alalar. Sancakbeği tarafından dahl olunmaya. Ve çıkan kız sâir erbâb-ı tîmârın tîmârlarından olsa, altmış akçenin otuzun sancak başıları alub ve otuzun sâhib-i tîmâr ala. Ve sâir cürm ü cinâyet ve bâd-ı hevâ üslûb-ı mezbûr üzere mahalline göre kıyâs olunub serbest olanı sâhibi alub ve münâsefe olanları münâsefe tarîkiyle alına.

7. Livâ-i mezbûre reâyâsına resm-i çift ve resm-i bennâk ve resm-i ağnâm ve resm-i kovan vaz‘ olunmadı. Bu mukâbeledede kâdimen edâ etdikleri devreleri ve himâyeleri ki, mikdârı yerlû yerinde işâret olunmuşdur, anlar vaz‘ olundu.

8. Ve livâ-i mezbûrede vâki‘ olan kurâ ve mezâri‘in mahsullerinde dimos olana dimos ve kasm olana kasm deyü işâret olunub ve ammâ dimos olan karyeler ve mezra‘alardan dimosları iki kıst üzere alınub bir kıst vakt-i beyder ve bir kıst vakt-i zeytündür, andan tecâvüz olunmaya. Ammâ dimosda cemî‘ hâsıl gallât-ı sayfî ve şitevî ve harâc-ı zeytûn ve tîn ve kürûm ve samsam ve kutn dâhildir. Müstakil gallât için bir hâsıl ve harâc için bir hâsıl alınmaya; hemân reâyâ üzerine mukayyed olan meblağ münâsefe tarikiyle iki kıst üzere alına.

Ve kasm olan mevâzı‘ın dahi şurûtı mukâsemeleri yerlû yerinde işâret olunmuşdur, andan tecâvüz olunmaya. Kalîl ve kesîr kasm olunub vâki‘ olan hakların alalar.

9. Ve livâ-i mezbûrda vâki‘ olan Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfının reâyâsı, cemî‘-i avâriz-ı divânîyye ve tekâlîf-i örfiden mu‘âf ve müselleme ve rûsûmdan ve cürm ü cinâyetten serbest olunması emr olunmuşdur. Vech-i me‘mûr üzere defter-i cedîd-i hâkânîye kayd olundu. Mezbûrlara nesne teklif olunmaya.

10. Ve mezâr-ı enbiyâya ve evliyâyâ vakf olan kurâ reâyâsı ve bu livâda vâki‘ olan sâdât dahi cemî‘-i avârizdan mu‘âf olunmaları emr olunmuşdur. Min ba‘d bunlara dahi avâriz teklif olunmaya.

11. Ve livâ-i mezbûrda resm-i arûs, kızıdan altmış Osmanî ve dul avretten otuz Osmanî alına, ziyâde alınmaya.

12. Ve baş yaran kimesneden otuz Osmanî alına ve baş yarub kemük çıkarsa ve yahud kol atsa, ganî olub bin akçeye ve dahi ziyâdeye güci yetse, yüz Osmanî alına ve eğer binden ekalle güci yetse elli akçe ve fakirlerden kırk ve yahud otuz akçe alına.

13. Ve katl-i nefste ganîde dört yüz Osmanî ve fakirü'l-hâlden yüz akçe ve yüz ekall alına.

14. Ve zikr olan cerâim kısâs olunmadığı takdircedir. Eğer şer' ile lâzım olanlara kısâs olsa, cerîme alınmak kanûn değildir, alınmaya.

KANÛN-I BÂC-I SİYÂH FÎ DÂRİ'L-VEKÂLE HAMA

15. Dârü'l-Vekâle'ye pirinç ve sabun ve Türkî cübn ve habbu'r-rummân ve dîbs-i Antakye gelüb satılsa, her yüz Osmanîde beş Osmanî alınmak kanûn-ı mukarrerdir. Ve Ba'lebek pekmezi ve ineb ve 'ineb-i Ba'lebekî'den ve gayrudan gelen 'inebden ve yaş incirden her yüz Osmanîde altı Osmanî alınmak kanûndur.

16. Ve zeyt ve sükker ve hınnâ ve demür ve na'l ve fülful ve nil ve nişadır ve zencebil ve sâir bahâr esbâbı satılsa, her yüz Osmanîde üçer Osmanî alınmak kânun-ı mukarrerdir.

Kuru incir gelse, deve yükünden iki Osmanî ve at ve katır ve eşek yükünden birer Osmanî alınmak kanûn-ı mukarrerdir.

17. Ve Kürd yoğurdundan deve yüküne dört akçe ve eşek yüküne iki akçe alınmak kanûndur. Ve Türkmân yoğurdundan deve yüküne iki akçe ve eşek yüküne bir akçe alına kanûndur. Ammâ nefsi Hamâ'lu ve köyler ahalisi getürüb satdukları yoğurtdan nesne alınmaz. Ve cübn-i Kürdîden deve yüküne dört akçe ve eşek yüküne iki akçe alınmak kanûndur.

18. Dane hurmadan ve accûrdan her yüke yirmi Osmanî; bâyi'den on Osmanî ve müşteri'den on Osmanî alınmak kanûndur. Mışmış-ı yâbisden her deve yüküne yirmi ve eşek yüküne on Osmanî alınmak kanûndur. Kömürden deve yüküne bir Osmanî alına, eşek yükünden nesne alınmaya. Ve tahta yükünden her deve yüküne bir Osmanî alınmak kanûndur. Hamâ'nın kendi üzümünden deve yüküne dört Osmanî ve eşek yüküne iki Osmanî alınmak kanûndur. Tuffâh ve sefercel ve emrûd ve rummân gelse satılsa, her yüz Osmanîde sekiz Osmanî alınmak kanûndur. Zerdalü ve hıyâr ve karpuz yüklerinden deve yüküne iki akçe ve eşek yüküne bir akçe alınmak kanûndur ve kavundan her on akçeye bir akçe alınmak kanûndur. Asel ve zebîb ve semen satılsa nesne alınmaz.

KANÛN-I İHTİSÂB

19. Kassâblar, boğazladukları koyun başına ikişer akçe bâc ve semsâre deyü buçuk akçe alınmak kanûndur. Ammâ kuzu boğazlansa, beş batman ve ziyâde olsa iki akçe alınur; eksük olsa nesne alınmaya. Camus ve cemel ve bakar boğazlansa her bir re'se altışar akçe alına. Hımâr-ı vahşîden her re'se iki akçe alına.

20. Bazarda at ve katır ve celeb deveden gayrı deve satılsa, her re'se altışar akçe alına ve celeb deveden her birine on ikişer alına. Ve eşek satılsa her yüz Osmanîde dört Osmanî alına. Ve sığır satılsa, her re'se iki Osmanî alına.

21. Muhtesib olanlar, bazaru gezdürüb si'r-i vâki'den nâkıs bulduğu kâdı ma'rifetiyle vezn oldukdan sonra nâkıs gelen bedâyi'a..

KANÛN-I SÛKİ'T-TÜCCÂR

22. Hâm-ı beledî satılsa, her hâma birer Osmanî ve taşradan gelen hâma buçuk Osmanî alınmak kanûndur. Serâbend satılsa, her serâbende buçuk akçe alınmak kanûndur. Dülbend satılsa nesne alınmaya. Kumaş-ı Mısırîden sûsiyye ve fotave amereyn ve fuveym ve mizer ve Abbâsiyye ve esmer ve tahûr satılsa, her yüküne ikişer yüz Osmanî alınmak kanûndur. Yükden ekal olsa, hesâbınca alına. Hamâ'lu Mısır'dan kumaş getürse, gerek Hama'da satsun gerek satmasun, her yüke ikişer yüz Osmanî alınmak kanûndur. Ve taşradan gelen tâcir, bedâyi'in satsa, meks kanûnu üzere alına, eğer satmasa nesne alınmaya. Çuka değer Zebed pastavından ve Bizantiyeden bir Pastava altışar akçe alına. Ve Frantiyeden üçer akçe alına. Dolab-ı harîrden her rıtl-ı harîre ikişer akçe alınmak kanûndur.

KANÛN-I İHTİSÂB VE BÂC-I SİYÂH VE SÂİR BEDÂYİ' DER NEFS-İ MA'ARRA

23. Kassâblar, boğazladuğı koyundan her koyun başına bir Osmanî alına. Camus ve deve boğazlansa, her re'se dört Osmanî alına.

24. Inebden ve dibsden deve yüküne iki Osmanî alına ve eşek yüküne bir Osmanî alına. Ammâ tâze incirden nesne alınmaya. Kutn yüküne deveden iki Osmanî ve eşekden bir Osmanî ve eşekden bir Osmanî alına.

25. Hubûbâtndan deve yüküne iki Osmanî ve eşek yüküne bir Osmanî alınub nefsi Ma'arra'da olan Câmî'i Kebîr içün zabt olunub mîrî tarafından dahl olunmaya. Un yükünden ve leben yükünden deveye iki Osmanî ve eşek yüküne bir Osmanî alına.

Hâm bezden her pare nısf Osmanî alına. Ve balık yükünden bir Osmanî ve balık bişer tavadan her tava başına dört Osmanî alına. Ve sanu toprağından her deve yükünden iki Osmanî alına.

26. Baş ve paça ve zâbiye ve naknakdan ve gözlemeden nesne alınmaya. Ve ulbe ile gelen esbâbdan nesne alınmaya. Ve nefis-i Ma'arra halkı hârizden zeyt ve tîn ve hâm ve külliye her ne metâ' getirüb satarlar ise, nesne alınmaya.

KANÛN-I BÂC-I MA'ARRA

27. Yüklü deveden iki Osmanî; ata ve katır ve eşek yükünden birer Osmanî alınmak kanûndur. Boş geçen davarlardan nesne alınmaya. Kuldan ve câriyeden dörder akçe alınmak kanûndur ve Habeş kuldan ve câriyeden nesne alınmaya.

28. Yahudiler gelüb geçdikde Yahudi başına dört Osmanî alına. Ve Nasrâniyye iki Osmanî alınmak kanûndur. Ve Frenk tâcirlerinin gelüb geçenlerinin her adam başına ikişer akçe alına, ziyade alınmaya. Ve Acemden ticâret için ve Kudüs-i Şerif'de Kamame ziyâreti için gelen Ermenilerden her nefere on ikişer Osmanî alınmak kanûndur. Ve zikr olan vilâyetden gelür Yahudilerden on altı Osmanî alınmak kanûndur. Hama Yahudileri ma'aşları için gitseler, nesne alınmaya.

29. Hacca giden mahâre develerinden ve beksimet ve un ve arpa ve gayrı me'külât yüklerinden nesne alınmaya. Ve bul-cümle hüccâcdan kumaş yükünden gayrıdan nesne alınmaya.

30. Vilâyet-i Şâm'dan ve Hama'dan Rum'a giden celeb deveden ve bakardan her deve ve bakar başına dörder Osmanî alına. Ve Haleb cânibinden Hama'ya ve Şam'a celeb koyun geçse nesne alınmaya.

KANÛN-I İHTİSÂB-I HIMS VE KASSÂBÎN VE SÂİR BEDÂİYİ'

31. Nefs-i Hıms'dan Hân-ı Tahîn'de gelüb satılan un yükünden iki Osmanî muhtesib almak ve bir Osmanî satıcı ve rubu' Osmanî hâncı almak kanûn-ı kadîmdir. Ve Türkmân tâifesi yoğurt getirüb satsalar, her hıml-ı hımâra bir Osmanî vermek kanûndur. Ammâ şehirlü halk ulbe ile dtürüb satsalar nesne alınmaya.

32. Dârü'l- Vekâle'de satılan pekmezün her deve yüküne dört Osmanî, eşek yüküne iki Osmanî alınmak kanûn-ı kadîmdir. Dârü'l- Vekâle'de satılan asel yüküne dört Osmanî, eşek yüküne iki Osmanî ve cerre ile satılsa buçuk Osmanî alınmak kanûndur. Yağ yüküne deveden sekiz akçe ve eşek yükünden dört akçe ve cerreden

buçuk akçe alınmak kanûndur. Zeyt satılsa, bağl ve hımâr yüküne dört Osmanî alınmak kanûndur. Pirinç yüküne deve yükünden dört Osmanî ve eşek yükünden iki Osmanî alına. Sabun dahi mislühû ve siyric dahi mislühû. Ammâ nefs-i Hıms'da hâsıl olan siyricden nesne alınmaz. Samsam yüküne iki Osmanî alına. Tîn ve zebîb-i Ba'lebekî ve tuffâh ve emrûd ve rummân ve nârenc ve mişmiş-i yâbis yüklerine deveden dört Osmanî ve hımâr yükünden ikişer Osmanî alınmak kanûn-ı kadîmdir.

Trablus'dan hıyar gelse, deve yüküne üç Osmanî, eşek yüklerine bir buçuk Osmanî alınmak kanûndur. Tuz yüküne bir buçuk Osmanî alınmak kanûndur. Penbenin her haşyesine iki Osmanî alına. Ineb-i Âsibî yüküne iki Osmanî alına. Bağlden ve hımârdan ve deve yükünden dört Osmanî alına.

33. Zikr olan bedâyi' tahînden gayrı Dârü'l- Vekâle'de satılub kapancı her hımle bir Osmanî ve hâncı nısf Osmanî almak kanûn-ı mukarrer olmuştur.

34. Ve Nefs-i Hıms kassabları, boğazladuğu koyundan her koyun başına bir para alına ki, iki Osmanî olur. Ve hâricden celeb gelüb satılan koyundan her koyun başına buçuk para alına ki, bir Osmanî olur.

KANÛN-I DELLÂLİYE-İ AKMİŞE VE MÎZÂN-I HARİR FÎ HIMS

35. Mısrî kumaş gelüb Hıms'da nesneye satılsa, dellâliyye deyü her bin Osmanîde on Osmanî alınur; ammâ nakid ile bey' olsa, nesne alınmaya. Ve kumaş-ı Hımsîden nesne alınmak kanûn değildir. Ve harîr gelüb satılsa, her rıtl-ı harîr dört Osmanî alınmak kanûndur. Ve hâm kumaş bey' olunsa, her hâm başına rubu' Osmanî alına.

KANÛNÜ'L- BENDERE FÎ HIMS

36. Bittîh-i asfardan her deve yüküne bir Osmanî ve eşek yüküne nısf Osmanî alınmak kanûn-ı mukarrerdir. Ve bittîh-i ahdardan deve yüküne iki Osmanî ve eşek yüküne bir Osmanî alına. Accûr ve hıyâr gelüb satılsa, deve yüküne bir Osmanî ve eşek yüküne nısf Osmanî alına. Ve taşradan mişmiş ve Cûsiyye'den ineb gelüb satılsa, deve yüküne dört yüküne dört Osmanî ve eşek yüküne iki Osmanî alına. Nefs-i Hıms'da mişmiş ve rummân ve derrâk vukıyye ile gelüb satılsa, nesne alınmaya. Yaş incirden ve hûhdan deve yüküne dört Osmanî ve eşek yüküne iki Osmanî alına. Kunbut ve f'îl-i ahdar ve gayrı hadravât gelüb satılsa, deve yüküne nısf Osmanî ve eşek yüküne rubu'

Osmanî alına. Bâzincan ve cizr ve basal yüküne deveden iki Osmanî ve eşekden bir Osmanî alına.

KANÛN-I BÂC-I BEZİSTÂN

37. Yüklü deveden ikişer Osmanî ve at ve katır ve eşek yükünden birer Osmanî alınmak kanûndur. Zikr olan develer boş olsa nesne alınmaya. Ve kul va câriyeden her nefere dörder Osmanî alına; ammâ Habeş kuldân ve câriyeden nesne alınmaya. Ve Yahudi başına ikişer Osmanî alına. Vilâyet-i Arab Nasranîlerinden nesne alınmaya. Ammâ Rum'dan ve şarkdan ticâret ve Kudüs-i Şerif'de Kamame ziyâreti için gelen kefare tâifesinden her nefere dört Osmanî alına.

38. Hacca giden hamâre develerinden ve beksimet ve un ve arpa yüklerinden ve bi'l-cümle huccâcın kumaşları yükünden ve gayrıdan nesne alınmaya.

39. Vilâyet-i Şam'dan ve Hama'dan Rum'a ve Haleb'e giden celeb develerden ve bakardan her deve ve bakar başına ikişer Osmanî alına. Ve Haleb ve Hama tarafından Şam'a satılmağa giden koyun ve keçi başına buçuk Osmanî alına.

40. Ve Vilâyet-i Şam'dan Meşhed-i Ali'ye ziyâret için giden râfızîlerden, her nefere dört Osmanî alınma kanûn-ı kadîmdir.

41. Ve Bezistân'da olan bâcdan gayrı bâclar ki, Nefs-i Hıms ve hân-ı Hâsiye ve Cûsiye bâclarıdır, külliye defter-i atık mücebince ref olunmuşdur. Min ba'd kimesneden nesne alınmaya ve eğer alurlar ise, hâkimü'l- vakt olanlar men' ve def ' edeler.

KANÛN-I KUTN VE GAYRUHÛ

42. Kazâ-i Hama'dan Frenkler alduğı penbe yüklerinden her deve yüküne yirmi sekiz Osmanî alınmak kanûndur. Ve at ve katır ve eşek yüklerinden hesâbınca alına. Ve Frenkden gayrı kimesneler penbe alsalar, her beş batman başına bir Osmanî alına ki, kantarına yirmi Osmanî olur.

43. Haleb ve Sermin taraflarından gelüb Hama'dan geçse, ubûr deyü her yüküne dört Osmanî ve at ve katır ve eşek yüküne ikişer Osmanî alınmak kanûn-ı kadîmdir. Ammâ Adana'dan gelüb satılsa her yüz Osmanî'den iki buçuk Osmanî alınmak kanûndur.

44. Frenk tâifesi Trablus'dan ve Şam'dan getürdükleri çukadan müvecceb deyü her yüz Osmanîde üçer Osmanî alınmak kanûndur. Çukadan gayrı kumaşlarından nesne alınmaz.

EK-2: 1570 Tarihli Hama Sancağı Kanunnamesi⁹⁴⁶**KANUNNÂME-İ LİVÂ-İ HAMÂ**

1. Livâ-i mezbûrede çiftleri olup zirâ'at ve hırâset eyleyen reâyâ tâifesinden ibtidâ Martda resm-i çift deyü kırkar akçe ve çiftçi olmayan hânedan resm-i bennâk deyü on ikişer akçe ve mücerred olup kisbe ve kâra kâdir olanlardan resm-i mücerred deyü altışar akçe alınub ziyâde alınmaya.

2. Ve livâ-i mezbûrda vâki' olan kurâ ve mezâri'in ba'zı kasm olup ve kasmleri her biri mahallinde kayd olunmuştur, ana göre amel oluna.

3. Ve dimos olan kurâ ve mezâri'in dimosı iki kıst üzere olup nısfı tereke kemâlin bulub biçilmeli oldukda, nısf-ı âharı zeytûnlu olan köylerden tereke kemâlin buldukda ve zeytûn olmayub sayfı zirâ'at olunan köylerde penbe kozağı kemâlin buldukda müstahak olup ammâ ba'de'l-hasâd edâ ede-geldükleri ecilden hâliyâ dahi üslûb-ı sâbıkları tağyîr olunmayub vech-i meşrûh üzere Defter-i Cedîd-i Sultanîye kayd olundu.

4. Ve livâ-i mezbûrede dimos olmayub kasm olan kurâ ve mezâri'de eşcâr olan yerlerde zaytûn ki, Romanî olup reâyâsı tîmâr edüb hizmet eyledükleri mukâbelesinde nısf-ı reâyâyâ verilüb ve nısf-ı âharın sâhib-i arz alur imiş. Gerü olı-geldüğü üzere ibkâ olundu.

5. Ve zeytûn-ı İslâmînin ikisine bir akçe ve ceviz ağacı ki, yemişe gelmemiş ola, iki akçe; bunlardan gayrı sâir fevâkih-i muhtelifenin dördüne bir akçe ve bağın çubuğuna kırk akçe alını-gelmeğın olı-geldüğü üzere Defter-i Cedîde kayd olundu.

6. Ve Livâ-i mezbûrede vâki' olan ezvârın Defter-i Atîkde kasmleri ta'yîn olunmamağla dimos olmayub icâreye verilüb nâ'ûraları zirâ'at eyleyen reâyâ ile müste'cirler arasında dâimâ nizâ'dan hâlî olmayub hâliyâ a'yân-ı Vilâyet ittîfâkıyla Hama'nın üstü yanında hâss-ı hümayûndan Zebed nâm karyeden ve Hama'dan aşağı Nefs-i Şeyzer ve Şahâbiyye nâm karyeler ezvârına varınca şenlik içinde olup zirâ'at olunan zeytûnları ve sâir sayfîleri ve meyveleri bahâsıyla satılmağın dimos olmayub kasm olan ezvârın kasmi ber vech-i münâsefe kayd olunub ve öşürleri ana göre hesâb olunub mahallinde kayd olunmuştur.

Ve zikr olan sınır içerisinde ezvâr eğer kasmdir ve eğer dimosduri nâ'ûra âharın ve arz gayrın olduğı

⁹⁴⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 608-610.

7. Ammâ mezbûr Zebed nâm karyeden yukarı Restân nâm cisre varınca ve aşağı Şahâbiyye nâm karye tahtında Şeyzer'in sınırı intihâ bulunca vâki' olan ezvâr şenlikden ba'îd olmağla dimos olmayub kasm olan ezvârın kasmî sülüsden kayd olunub ve öşri ana göre hesâb olunub mahallinde yazılmışdır.

Ve bu makûle ezvârın dahi nâ'ûrâsı gayrın ve arzı gayrın olanların mahsûlün sülüsânı nâ'ûrâ sâhibine ve sülüsü arz sâhibine yazılmışdır; ana göre amel oluna.

8. Ve resm-i ağnâm dahi ibtidâ-i Abril'de eğer koyundur ve keçidir kuzısıyle ve oğlağıyla add olunub her iki re'se bir akçe alına.

9. Ve livâ-i mezbûrede resm-i arûs kızdan altmış akçe ve bîve avretten otuz akçe alına.

10. Ve sâir cerâim husûslarında Kanun-ı Osmâniye mürâca'at olunub ziyâde alınmaya.

11. Ve salbe ve siyâsete müstahak olanlardan bedel-i siyâset deyü akçeleri alınmaya; istihkâklarına göre günah eyledükleri mahalde siyâset olunub haklarından geline.

12. Ve serbest tîmârlargayrı vâki' olan erbâb-ı tîmârın tîmârlarında vâki' olan bâd-ı hevânın kanûn üzere nısfı sancak beğine hâsıl yazılub nısf-ı âharı olı geldüğü üzere erbâb-ı tîmârındır.

13. Ve evkâf ve emlâk olan karyeler ki, erbâb-ı tîmâr ile müşterek olmaya, cürm ü cinâyetleri hâssa-i hümâyûna müte'allıktır, sancakbeğine ve gayra hâsıl kayd olunmuş değildir. Cüz'î ve küllî ne vâki' olursa, hâssa-i hümâyûn için zabt oluna.

14. Ve livâ-i mezbûrede hâsıl kimin tahvîl ve tarihine düşdüğü zaman Defter-i Atîk Kanunnâmesinde zikr olunmayub amma kadîmden tereke biçmelü olub biçilmeğe müstahak olduğu zamana vakt-i hasâd denilüb kimin tahvîline düşerse, tereke ana müte'allık olub harmana i'tibâr olunmaz imiş. Ve zeytûn dahi tamam yetişüb silkilmeğe müstahak olduktan sonra birkaç gün bir sebep-i kavî olub te'hir olunub cem' olunmayacak olursa, hemân amel zeytûn yetişüb kozak kararın bulub kemâline erüdüğü vakit ki, cem' olunmağa müstahak olur, kadîmden istihkâk bulduğu zaman ile amel olunurmuş.

Ve bağlar harâcı dahi üzüm olub yetişüb ekle kâbil olduğu vaktin harâca müstahak olur imiş.

Hâliyâ dahi olı-geldüğü üzere ibkâ olundu ki, zikr olunan vakitlerden evvel mahsûl zabt olunmayub ve zabt olunduğu takdirce dahi amel olunmayub ta'yîn olunan evkât kimin tahvîl ve tarihinde vâki' olursa, mahsûl anın ola..

15. Ve Vilâyet-i Arabistân'da kadîmden resm-i camus ba'zı yerlerde üçer akçe ve ba'zı yerlerde altışar akçe ve ba'zı yerlerde on ikişer akçe alınur imiş. Hâliyâ Defter-i Atîk kitâbet olunub pâye-i serîr-i a'lâya arz olunub cemî'-i Vilâyet-i Arab'da müsâvî olub her sağılur camusa üçer para resm fermân olunmağın ber müceb-i emr-i âlî üçer para resm ta'yîn olundu deyü Defter-i Atîkde mukayyed olmağın Defter-i Cedîde dahi vech-i meşrûh üzere kayd olundu.

16. Ve ba'zı kurâ ve mezâri'de Haremeyn-i Şerifeyn hissesi ve serbest evkâf hisseleri olub Defter-i Atîkde serbest olmağla rüsûmdan ve bâd-ı hevâdan dahi vakfa hisse yazılub cerîme vâki' oldukda ümenâ tamamen cerîmelerin alduktan sonra vakfa dahi cerîme gerek deyü mütevelliler yapışub reâyâ ziyâde muzdacır oldukları, vukû'u üzere pâye-i serir-i adâlet-masîre arz olundukda vakfın serbest olmasından maksûd, reâyâsına mütevellisinden gayrı kimesne dahl etmeyüb ma'mûr olmağıdır. Çünkü tamam vakıf olmayub hisse-i mîrî olmağla beher hâl ümenâ dahl etmek mukarrer ola. Bu makûle tamam vakf olmayub hisselerü olan evkâfın bâd-ı hevâsından vakfa hisse yazmayub tamamen hâssa-i hümayûna kayd eylesiz. Ammâ tamam vakf olub ve kadîmden olan evkâfı gerü serbest kayd eylesiz ki, ümenâ dahl etmeyüb cüzî ve vâki' olan rüsûm ve bâd-ı hevâsın vakıf için mütevellileri zabt eyleye deyü Defter-i Atîkde mukayyed olmağın Defter-i Cedîde dahi Haremeyn-i Şerifeyn evkâfından ve sâir emr-i şerifle serbest olan evkâfdan tamam vakıf olan kurânın rüsûmı ve bâd-ı hevâsı hâssa-i hümayûna kayd olundu.

EK-3: Hama Sancağı Köyleri Ve Vergi Nüfusları**Tablo 25.** Hama Nahiyesi Köyleri

		1526		1551			1562		1594 ⁹⁴⁷	
Köyler		Hane	Müc.	Hane	Müc.	İmam	Hane	Müc	Hane	Müc.
Abbu	M	7		36	8				41	10
‘Akâbiye	M	Mz							15	2
Akyûn	H	118							298	107
‘Amaris	M								-	
‘Ankâ	M	4		15	3				17	5
Berce	M	9								
Berdûnî	M	5		8						
Besellûm	H	22		40	4		25	20	43	1
Besîrîn	H	53	1	79	36				134	11
Betîma	M	9	2	-						
Birîn	M	29	3	52	13				47	10
Burâk	M	-		10					19	2
Cenân	M	19								
Cercise	M	6		11	1		9	1	18	2
Dahsîs	M	15		11					23	16
Dânâ	M			9	3				11	
Daşîh	M			13	2		3	1	5	2
Derkû	M			29	6				31	15
Derkûmiye	M			19					24	4
Deyr-i Sivâr	M	16		32	7					
Dücâciye	M	89	8						94	26
Düveyr-i Şubeyb	M	7		22	4					
Düveyrû’l-Garbî	M	12		16	4					
Düveyrû’ş-Şarkî	M	11		22	2					
Elbiyât	H	31		41	32				99	71
Ercezi	M	130	20						165	74
Esâvîd	M	52	11	43	4					
Habîliye	M	20		23	6	1				
Halel	M	7		9	2					

⁹⁴⁷ 1594 tarihli defterde köy ve kasabalardaki vergi nüfusu farklı bir yöntemle kaydedilmiştir. Her köy veya kasabanın nüfusu fert fert yazıldıktan sonra altında toplam nefer sayısı verilmiştir. Nefer sayısının hemen altında ise hane, bennâk, mücerred ve çift sayıları yazılmıştır. Fakat hane ve mücerredlerin toplamı nefer sayısına karşılık gelmediği gibi, bennâk ve çiftlerin toplamı da hane sayısına karşılık gelmemektedir. Bundan dolayı, nefer sayısından mücerred (bekâr) sayısı çıkarılmak suretiyle hane sayısı (evli nüfus) tespit edilmiştir.

Hâlidîye	M	4		10					8	1
Halyân	M	3	2	Mz					22	13
Harbetü'l-Kibliyye	M			Mz					25	7
İdnîn	M	8		16	1					
İfor Restân	M								8	8
İskenderiye	M	9		14	2					
Kâ'iriye	M								20	5
Kabâb	M	Mz		Mz					31	11
Kamhane	M	38		49	3					
Kasi'yye	M	11	4	23	1				34	7
Kâzû	M	94	1	120		2			200	22
Kefer	M	26	6	48	6					
Kefer Attûn	M	6	2	24	1				20	5
Kefer Buhum	H/M	477/10	28/-	963/23					731	
Kefer Dahl	M	19	1	22	12				47	14
Kefer Hanîn	M	36		59	12				76	35
Kefer Havâr	M	10		17	7				35	11
Kefer Mekkîn	M	8	3	18	1				34	2
Kefer Râ'	M	8	2	24	3					
Kefer Yedûs	M	15	4	28	2				49	17
Kesyûn	M	14		35	2					
Ketîlûn	M			15						
Ma'ar Defîn	M	36	1	49	2				38	12
Ma'ar Dîs	M	14	1							
Ma'ar Şehûr	M	10		20	10					
Ma'ar Tûb	M	231	24						294	140
Ma'ar Dûd	M	Mz		Mz					-	
Ma'arîn	M	Mz		Mz			8	1	18	8
Massin	M	44		75						
Me'an	M	39	2	69	14					
Metnîn	M	66	10	77	3				95	10
Mişrîfe	M	44		42					58	5
Mu'allimiye	M			Mz					3	1
Mubattan	M	20		11	1					
Mübârekât	M	Mz		7					Mz	
Nafirû'l-Celle	M	17		60	4				146	11
Nahl	M	6		20	3		43	5		
Nahl 'Alil	-	-								

Neğîrîn	M	31	3	40	5				29	25
Nîha	M	4		36					84	2
Ra'yûn	M	38	3	30	1				13	11
Rabî'a	M	65	3	96	34				114	20
Rakîta	M	20		43	2				77	7
Rikât	M			13	7				16	5
Rubbe	M	10	2	20	6					
Sabbura	M	4		9						
Saskûn	M	13	3	14					30	1
Setmenîs	M	Mz		11	3					
Selemiyîye	M	Mz		81	33					
Sem'îl	M	Mz		8						
Serîhînü'l-Fevkâ	M	Mz		9			10	6	18	2
Serîhînü's-Süflâ	M	Mz		Mz					2	1
Sevbîn	M	17		39	3				83	7
Siccîn ⁹⁴⁸	M	36		53	4				52	18
Sikkîn-i Sârût	M	7		23	24				44	5
Sûrân	M	9								
Süveydetü'l-Fukarâ ⁹⁴⁹	M	Mz		8			8	2	9	1
Şiha	M	23		35	10				48	30
Tahiriye	M	59	1						153	40
Tayyibetü's-Şarkiyye	M	6		-						
Tayyibetü's-Şimâlî ⁹⁵⁰	M	30	4	49	4					
Tebezân	M	16	1							
Tectâc	-			-						
Tizînü'l-Kasr	M	15	1	40	2				49	17
Tûmîn	M			Mz					12	1
Tûmek	M	10		19	5					
Zeyd	M	9		11	4				17	3
Toplam		2.416	157	3.165	374	3	106	36	3.926	899

M: Müslüman H: Hristiyan Mz: Mezra

⁹⁴⁸ 1526'da nüfusu olmasına rağmen mezra olarak kaydedilmiştir. BOA, TD, nr. 418, s. 77-77.

⁹⁴⁹ Süveydetü'l Fakr (TKA, TD, nr. 92, s.140).

⁹⁵⁰ 1526'da nüfusu olmasına rağmen mezra olarak kaydedilmiştir. BOA, TD, nr. 418, s. 88-89.

Tablo 26. Bârin Nahiyesi Köyleri

Köyler		1526			1551			1562		1594	
		Hane	Müc.	Şerif	Hane	Müc.	imam	Hane	Müc.	Hane	Müc.
‘Akreb	M	10			29	2		31	9	39	3
Atlîn	M	5	1		12	1		14	3	24	1
Ba’merâ ⁹⁵¹	M	5			11	3		8	3	16	5
Ba’nîn	M	7			12	1		Mz		-	
Bârin (Nefs-i Bârin)	M	56			74	16		66	30	88	7
Beniyye	M	9						Mz			
Ber’im	M				Mz			Mz		20	
Berakrâk	M	Mz			Mz					-	
Beşu Cerâya ⁹⁵²	M	Mz			8	2		7	3	10	2
Bezîta	M	Mz			Mz			-		17	8
Billîn	M				32			16	5	17	5
Bina?	M	19									
Bûrus	M	15	2		32	2		30	7	38	13
Cerîbâ	M	28	1		40	1		42	18	63	21
Cidrîn	M	16	1		23	1		19	3	24	1
Deyr Kırâr ⁹⁵³	M	14			25	5		34	8	66	12
Deyr Meşşehîn	M	9	1		17	1		13	7	25	3
Deyrû’n- Nişâviye	M							37	13	47	7
Deyr Yeşûla	M	25	4								
Düleybe	M	6			18	5		8	1	10	6
Eyfor	M	16			26	5		28	2	38	12
Fâhil	M	12			24	5		29	6	56	5
Ferdîs ⁹⁵⁴	M	8			7	2		7	1	7	1
Hamîn?	M							2			
Harb Nefsâ	M	4			30	2		29	5	31	24

⁹⁵¹ 1526’da nüfusu olmasına rağmen mezra olarak kaydedilmiştir. BOA, TD, nr. 418, s. 174.

⁹⁵² Beşû Zerâyâ (BOA, TD, nr. 418, s. 175).

⁹⁵³ Deyr Kırâm (TKA, TD, nr. 92, s.140).

⁹⁵⁴ Ferdîş (TKA, TD, nr. 92, s.140).

Harbetü'ş-Şemûs	M				Mz					3	
Harmûs	M				Mz					13	
Hâya	M				Mz					2	
Haydariye	M	22	4		9			26	6	36	5
Hıneyzîr	M	4			6	1		7		12	4
Humeyra	M	Mz			Mz			6	1	7	1
Kefer Kadeh	M	12			27	3		24	11	28	14
Kefer Kemrâ	M	8			23	6		29		84	24
Kefer Lâhâ	M	23			27	4		34	2	47	10
Keferneyâ	M				67	24		47	35	79	18
Kefrûn	M	Mz			Mz			3		6	2
Kısrâyâ	M	18			25	8		29	2	36	24
Kisîn	M	8			7	1		6	2	19	1
Ma'yân	M	Mz			24	5		24	14	26	2
Meryemîn	M	22			35	5		37	4	51	20
Merzâyâ	M				Mz			6	3	6	3
Mîf (?)	M	5	2		25	4		28	7	30	10
Mu'a	M	98	7		115	45	2	102	63	118	85
Musa el-Havle	M	26	2		44	20		64	10	69	5
Nefhîn	M				7	3		3		4	
Nefîr-i Bârîn	M				Mz					-	
Nîsâf	M	7			45	3		44	10	79	3
Ra'yân	M	Mz			9			10		10	
Rak'û	M	12			18	3		16	8	35	9
Sâ'ûna	M	16	1		30	5		30	10	29	11
Sehmü'ş-Şarkî	M	12	1		29	6		33	7	58	11
Selb	M	14	3								
Sema'lîl	M	12			33	8		41	3	39	20
Sifâtâ	M	20	1		34	3		39		33	12
Şerşâ	M				Mz					-	
Şiniyye	M	17			36	10		41	7	44	14
Takdîn	M	56	2	5	73	3		65	16	46	26

Tayyibe	M	7	1		13	1		19	3	25	4
Tell Ahvî	M	10			21	2		21	11	50	3
Tell Dû	M	57	4	2	74	17		76	24	39	11
Tellü'z-Zeheb	M	74	3		62	15	1	65	14	84	49
Tennûrîn	M/H	4			11	1		M:11,H:10	M:2,H:1	31	3
Tillif	M	Mz			18			21	5	26	6
Za'nîn	M	16			26	2		25	9	28	4
Toplam		844	41	7	1393	262	3	1.462	414	1.968	550

Tablo 27. Şeyzer Nahiyesi Köyleri

Köyler		1551				1562					1594	
		Hane	Müc.	İmam Hatib	Şerif	Hane	Müc.	İmam	A'ma	Yörük	Hane	Müc.
Akyâ	M	20	17			33	15				56	3
‘Arîd	M	168	36	2		213	42	2	1		291	123
‘Ayn Şiniyye	M	6				3	1				5	
Aylûniyye	M	Mz				24	10				23	10
‘Ayû Teftelûn	M	Mz									10	3
Ba’merâ	M	Mz									8	
Bâb Antâkiyye	M	-				Mz					Mz	
Bakaslâ	M	94	53			57	11				106	20
Bâkîlû	M	-				7	3			1	33	22
Bârnâ	M	-				1				2	3	
Beklifûn	M	Mz				Mz					-	
Ber’ûn	M	8	2			11	5				10	7
Besâtîn	M					2					2	
Bîretü’l-Ebû Kubeys	M	43	9			40	15				50	4
Büveydâ	M	5									10	3
Celme	M	20	19			28	11				42	15
Celmîdon	M	64	28			68	32				96	16
Cercîs	M	6	8			-						
Cisr-i Menkad	M	4				5					5	1
Cûbetü’l-Mâ	M	6	2			7	3				7	3
Cûdiyye	M	8	2			19	3				22	4
Cûreyne	M	-				4					10	
Cuzeynât	M					-						
Cüdeyde	M	7	5			Mz					Mz	
Cüdeyde	M	5									4	
Cüdeydetü’l- ‘Amûriyye	M	31	18			15	4				14	
Dâdîs ⁹⁵⁵	M	4				Mz						
Deblûs	M	*				*					10	2
Deyr Bâkûm	M	-									4	1
Deyr Mimmâ	M	19	11			24	10				35	44
Deyr-i Buhra	M	30	1			25	4				27	13

⁹⁵⁵ Tell Dâdîs (BOA, TD, nr. 344, s. 65).

nâm-1 Hınâzîr												
Deyr-i Şimâl	M	20	9			24	3				37	5
Deyrû'l Fevkâ	M	22	19			7					7	
Dıbbiše	M	14	19			20	11				32	12
Dîmvî	M	8	3			11	7				18	2
Ebû Lebbâne	M	19	7			22	5				17	3
Ebû Rummân	M	13	15			13	3				15	2
Enkarâtâ	M	-				29	1				31	
Eyyû	M	29	12			26	19				18	7
Fakro	M	46	12			30	10				31	10
Gırnâz	M					4	1				5	
Harîrkît	M					6	2				6	2
Hasrâyâ	M	5	1			9	1				12	
Haylâ	M										25	5
Hırbetü'l-Cüş	-	-										
Hıyârîn	M	6	2			5					8	4
Hilfâyâ	M	4	5			7	3				6	7
Hurta'al	M	Mz				19	4				19	3
El-Huveyz	M	4				11	3				15	1
‘İzziyye	M	21	17			5					6	
Kal'at 'Înâye ⁹⁵⁶	M	Mz									10	2
Kal'at Ebû Kubeys	M	70	32			90	42				90	30
Kariyyât	M	59	17			66	25				46	52
Kartebû	M	12	4			11	6				22	6
Kefer 'Amim	M	Mz.				Mz.					6	1
Kefer Debe(?)	M										10	4
Kefer Fâr	M	7	3			17	4				17	5
Kefer Kırım	M					Mz						
Kefer Musa	M	15	18			23	11				54	7
Kefer Nebûde	M	18	4								6	
Kefer Neces	M	26	16			19	3				22	3
Kefer Sûniyye	M	6	2			10	2				10	2
Kefer Sûrâ(Savrâ)? ⁹⁵⁷	M					29	11				47	35

⁹⁵⁶ 'Înâye (BOA, TD, nr. 1052)

⁹⁵⁷ Kefer Savra (BOA, TD, nr. 344); Kefer Savar (TKA, TD, nr. 92).

Kefer Yehûd	M	-				Mz					Mz	
Kefrâ	M	17	4			17	3				21	5
Kıbbîn	M	4	2			2					7	5
Kûr'a	M	45	19	1		26	14				51	13
Kûriyye	M	2	1									
Letûn	M	22				27	3				24	3
Ma'alkâ	H	17	3			19	6				27	11
Ma'ar Zaf ⁹⁵⁸	M	119	23		9	103	33				133	20
Ma'ar Tûlîn	M	10	1								-	
Ma'ar Tûş	M	52	29	2		55	23				99	28
Ma'ar Türbe	M										-	
Ma'ar Ziyâd	M	11										
Ma'artîn	M	14	8			15	1				19	1
Mahmûr?	M										5	1
Mâzziniye	M	3				Mz					Mz	
Mecdel Ebu Kubeys	M					Mz						
Mecdel-i Sârût	M	17	9			19	7				35	1
Mellûha	M	15	7			10	5				16	10
Mennû	-	-				Mz						
Merdâhiye	M	27	19			24	14				30	7
Muharde	H	181	36			271	55				290	20
Mukeybilî	M	10				Mz						
Müşeyrefetü'l-Cebel	M	14				11	8				11	8
Na'lâyik	M										9	
Nâsiriyyetü'l-Feyyâd	M	2				3	2				3	2
Râvî	M	5				2					3	
Rişâ	M	Mz				8					8	
Ruveys	M	5	1								23	2
Salabâ	M	19	14			11	1				14	1
Salbiye	M										35	9
Sârimîye	M	6	1			-					-	
Selhab	M	33	10			15	8				26	5
Sıkeyliyetü'l-Kübrâ	M	5	3			6	3				6	1

⁹⁵⁸ Ma'ar Zîf (BOA, TD, nr. 1052)

Sikkîn	M										Mz	
Sülûkiye	M					13	9				12	
Şehşebû	M	11	4			18	7				40	3
Şihâbiye	M	30	7		1	54	14				73	15
Şükrâniye el-Vustâ	M	2										
Şükrâniye el-Garbiyye	M					Mz						
Taberce	M					10	1				27	8
Taberciyye	M	8	0			11	3				16	
Tefsîlûn	M	33	10			36	11				44	20
Tell Karamîd	M					9	1				8	1
Tell Debbîn	M	14	17			15					13	1
Tell Nîre	M	10	3									
Tell Şeyh	M	-				Mz.					5	
Ter'asiye	M										40	20
Zelîn	M										-	
Toplam		1.735	659	5	10	1.909	578	2	1	3	2.704	725

* Masyaf'a tabi.

Tablo 28. Masyâf Nahiyesi Köyleri

Köyler		1551				1562			1594	
		Hane	Müc.	İmam	A'ma	Hane	Müc.	İmam	Hane	Müc.
‘Akiriye	M	7	3			9	4		4	2
Befendâre	M	21	7			15	13		29	9
Beşâvî	M	5	1			6	1		6	2
Beydâ	M	16	8			31	11		46	4
Beyt Aktâ	M	10	2			11	3		27	2
Bîre	M	36	11		1	36	16		26	30
Deblûs	M	Mz				9			*	
Haylûn el-Fevkâ	M	43	5	1		43	5	1	24	6
Kal’a-i Resâfe	M	78	10	1		62	31		56	22
Kassiya	M	7	2			12	6		17	3
Kefer Lâhâ	M	57	12			52	24		45	15
Kessurya	M	58	13			50	23		69	10
Medâyâ	M	61	23			60	29		83	30
Micdel	M	35	12			40	10		44	27
Nakire	M	Mz				2	1		3	2
Rakme	M	25	6			23	12		22	12
er-Rucîm	M	5								
Toplam		464	115	2	1	461	189	1	501	176

*Şeyzer’e tabi.

Tablo 29. Ma‘arretü’n-Nu‘mân Nahiyesi Köyleri

Köyler		1526		
		Hane	Müc.	Şerif
A’câz	M	5		
Arhâb	M	12	2	
Avra‘	M	59	1	
‘Aybân	M	8		
Bâbiriyyûn	M	10	1	
Bâbvân	M	13	2	
Basaklâ	M	13	4	
Bâsîf	M	18	6	
Becbenîs	M	9	1	
Belûnis	M	4		
Bezuhîn	M	13		
Burclu Hısn	M	11		
Cel’î	M	4		
Cemlûsî	M	3		
Cercenâz	M	32	3	
Ed-Dâtâ	M	11	1	
Deyr	M	44	5	
Ebu Dakne	M	3		
Eltah	M	17	3	
Enkanâ	M	8		
Erceze	M	9		
Ermenâyâ	M	11		
Eskûniye	M	3		
Ferzel	M	6		
Gadaka	M	62	9	
Hâss	M	82	8	
Hazrîn	M	29	7	
Henâk	H	120		
El-Hevâ	M	5		
Hırâh	M	5		
Hîrbet-i Benî Şemmûs	M	5		
Hîş	M	49	2	
Hureybet Hîs	M	24	2	
İcbâlâ	M	14		
Kefer ‘Alâyâ	M	23	7	

Kefer ‘Aveys	M	10		
Kefer Bâsîn	M	92	8	
Kefer Rûma	M	132	26	
Kefer Tîl	M	63	4	13
Kefer Ziyâdî	M	14		
Kırantel	M	7	4	
Ma’ar Sehâtâ	H	14		
Ma’ar Beytâr	H	32	3	
Ma’ar Gâşîl	M	11		
Ma’ar Hattât	M	4		
Ma’ar Şemmarîn	M	20		
Ma’ar Şemsâ	M	16	7	
Ma’ar Şûrîn	M	10		
Ma’ar Zeytâ	M	17		
Ma’arratâ el-Berîdiye	M	5		
Ma’serân	M	23	2	
Nakîra	M	11		
Es-Sayrûna	M	4		
Sîsâ	M	10		
Tell Cibbîn	M	7		
Tell Dibs ⁹⁵⁹				
Tell Hamza	M	8		
Tell Minnîş	M	70	31	
Teltûrîn	M	7		
Timna’	M	87		
Toplam		1.418	149	13

⁹⁵⁹ “Reayası gelip yazılmadı” (BOA, TD, nr. 418, s.343).

Tablo 30. Humus Nahiyesi Köyleri

Köyler		1526	
		Hane	Müc.
‘Arcûn	M	6	
‘Asra	M	7	
A’vec	M	8	
‘Ayrîn	M	9	
Bahlâ	M	9	
Batatîn	M	9	
Bedâres	M	8	
Ber’î	M	3	
Buveydâ	M	17	
Cûsiyye	M	86	7
Ed-Desâriye	M	15	
Deyr Ba’albâ	M	34	2
Deyr Becerrâ	M	15	3
Ebîl	M	19	
Ekmâm	M	10	2
Ferdkâ	M	8	
Ferûcîye	M	9	
Fîrne	M	48	24
Ğanto	M	16	
Humeyra	M	23	3
Kâhiriye	M	11	
Kasîn	M	4	
Kefer ‘Abde	M	9	
Kefer ‘Ayâ	M	16	
Kefer Bekeş	M	34	
Kefer Hûz	M	26	2
Kefer Kare	M	7	
Kefer Musa	M	8	

Kîn	M	10	
Kuseyr Rakrân	M	29	
Kuseyrü'l-Hama	M	9	
Kuteyniye	M	47	3
Ler'ab	M	9	
El-Mecdel	M	7	
Meskenâ	M	10	
Mîşiyiye	M	9	
Mubâreke	H	18	
Nakîra	M	5	
Nakîrû'l-Kâdı	M	3	
Nukeyriyyâ	M	9	
Restân	M	50	8
Rible	M	27	
Satîl	M	5	
Sekre	M	8	
Selemiye	M	39	3
Sumâkiye	M	11	
Şemâriyye	M	17	
Şemsîn	M	8	
Terma'lâ	M	13	
Urla	M	21	
'Useyle	M	4	2
Zemîmîrî	M	16	3
Zerrâ'a	M	26	
Zeydel	M	38	
Toplam		923	63

EK-4: Zeamet Sahipleri ve Gelirleri**Tabo 31.** Zeamet Sahipleri ve Gelirleri (1573)⁹⁶⁰

Sıra No	Zeamet Sahipleri	Görevi	Zeameti (Akçe)
1	Kasım	Ser Hayyatân-ı Merhum Rüstem Paşa	36.400
2	Mustafa	Merdüm-i Hazret-i Vezir Mustafa Paşa	30.000
3	İbrahim b. Kurd Bey		27.000
4	Ali		26.000
5	Hürrem	Merdüm-i Merhum Murad Efendi	22.000
6	Hasan	Cüdi-i Merhum Hazret-i Derviş Paşa Mirimiran-ı Vilayet-i Şam	21.800
7	Kâtib Hüseyin	Rûznâme-i Hızâne-i Haleb	20.900
8	Perviz		20.500
9	Hürrem	Subaşı	20.500
10	Yusuf		10.000
11	Hasan	Kethüda	34.200
12	Cafer	Merdüm-i Hazret-i Derviş Paşa Mirimiran-ı Vilayet-i Şam	26.500
13	Şehsuvar		25.500
14	Nasuriddin		20.500
15	Mehmed		15.999
16	İlyas		12.000
17	Hüseyin		8.856
18	Mehmed	Miralay-ı Liva-i Hama	18.963
19	Zeynel	Miralay-ı Liva-i Maarra	12.000
20	İlyas		32.400
21	Mehmed b. İlyas		23.200
22	Kâtib Mehmed	Kâtib	14.600
23	Ferruh	Kethüda	7.000
24	Abdullah Bey veled-i Canbulad Bey		4.000
25	Abdulvehhab		16.000
26	Süleyman Bey	Miralay-ı Selemiye	6.400
27	Seltan Ahmed		6.500
28	Mehmed	Kethüda	2.600
29	Mustafa		7.000
Toplam			529.318

⁹⁶⁰ BOA, TD. nr. 520, s. 9-21.

Tabo 32. Zeamet Sahipleri ve Gelirleri (1588)⁹⁶¹

Sıra No	Zeamet Sahipleri	Görevi	Zeameti (Akçe)
1	Ali	Müteferrika-i Dergâh-ı Âli	73.260
2	...	Kethüda-i Defter-i Timarhâ-i Vilâyet-i Trablus	37.720
3	Süleyman	Defterdar-ı Timarhâ-i Vilâyet-i Trablus	39.870
4	Ferruh Kethüda	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	51.840
5	Nasuriddin	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	21.200
6	Mustafa Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	37.000
7	İsmail Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	38.500
8	Mustafa Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	31.100
9	İskender Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	23.270
10	Korkud Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	17.800
11	Hüsrev Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	3.000
12	Hüseyin	Mukataa-i Hazine-i Haleb	51.140
13	Kurd	Mukataa-i Hazine-i Haleb	29.300
14	Mansur	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	20.000
15	Mehmed Kethüda	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	11.999
16	Derviş Ağa	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	10.000
17	Ömer	‘an Müteferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	7.800
18	Mustafa b. Mahmud Bey		41.500
19	Derviş Mehmed b. Ahmed Paşa mirimiran-ı Haleb sâbiken		1.999
20	Ali		32.000
21	Haydar	Miralay-ı Hama	20.500
22	Kasım		42.000
23	Hürrem		25.200
24	Çerkeş Ahmed		31.497
25	Mehmed b. İlyas		23.360

⁹⁶¹TKA, TD, nr. 273, v. 3^b-13^a.

26	...		26.200
27	Mehmed		24.600
28	Kasım		23.500
29	Süleyman Bey		11.500
30	Hürrem		20.900
31	Hüseyin b. Mehmed		12.727
32	Kâtib Mehmed	Kâtip	18.100
33	Saydî Haydar		16.000
34	Mehmed veled-i Abdülaziz		14.520
35	İbrahim		16.400
36	Asfar		13.500
37	Mehmed Kethüda	Kethüda	20.000
38	Hüseyin		28.800
39	İsa		11.500
40	Yusuf		11.000
41	Ahmed		20.000
42	Hasan veled-i Ali Paşa bin Elvend		22.500
43	Monla Ferruh	‘an Kâtibân-ı Divân-ı Hümayun	20.500
44	Mustafa		9.800
45	Ahmed		17.700
46	Mehmed		17.700
47	Necmüddin		13.000
48	Kâtib Osman	‘an Kâtibân-ı Divân-ı Hümayun	15.500
49	Mehmed b. Ferruh Paşa		31.000
50	Hüseyin		6.000
51	Yusuf b. Mehmed		9.600
52	Mahmud		16.000
53	Ali Çavuş		12.420
54	Mehmed		3.500
55	Haydar	‘an Mütferrikiyân-ı Dergâh-ı Ali	10.300
56	Süleyman Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dergâh-ı Âli	5.000
57	Kâtib Musa	‘an Kâtibân-ı Divân-ı Hümayun	13.800
58	Cafer		15.050
	Toplam		1.251.472

EK-5: Timar Sahipleri ve Gelirleri**Tabo 33.** Timar Sahipleri ve Gelirleri (1573)⁹⁶²

Nahiyesi	Timâr Sahipleri	Görevi	Timârı (Akçe)
Hama	Kehvan	Miralem-i Liva-i Hama	15.000
“	Mehmed		14.600
“	Süleyman b. Hüseyin Bey		12.00
“	Arab Çavuş	Çavuş	11.000
“	İbrahim		8.000
“	Nasuh		9.000
“	Mehmed	Kâtib-i Defter	7.500
“	Hasan	Kâtib-i Defter	7.000
“	Yusuf b. Hasan		7.900
“	Hüsâm		7.000
“	Hasan		7.000
“	Rüstem b. Hasan		7.000
	Hüseyin		6.800
“	Ebubekir b. Mehmed Kulaksız		5.999
“	Mustafa b. Süleyman		5.000
“	Süleyman		5.999
“	Hasan		4.500
“	Nâsuh		4.000
“	İbrahim	Voyvoda	4.000
“	Hüseyin		2.500
“	Mustafa		5.999
“	Hasan		7.000
“	Mehmed		7.500
“	Ebubekir		6.500
“	Hüdâvirdi		6.500
“	Hüseyin b. Mehmed b. Kulaksız		6.000
“	Mansûr		4.500
“	Ferec		3.500
“	Divâne Mehmed		3.000
“	Mehmed b. İbrahim		3.000
“	İbrahim		3.000
“	İbrahim b. Ali		2.500
“	Ahmed		7.500

⁹⁶² BOA, TD, . nr. 520, s. 22-80.

“	Hasan		2.800
“	Ferruh		3.000
“	Hüseyin b. Hasan		2.500
Barin	Yahya	Merdüm-i Merhum Derviş Paşa Mirimiran-ı Vilayet-i Şam	10.999
“	Behrâm	Merdüm-i Hazret-i Vezir Mustafa Paşa	10.500
“	Hasan	Çeribaşı-i Nahiye-i Şeyzer	10.000
“	Yusuf b. Hüseyin Bey		11.000
“	Cafer		10.000
“	Yakub	Yeniçeri	9.500
“	İbrahim Çerkes		8.500
“	Mahmud		6.000
“	Hasan	Çavuş-ı Dergâh-ı ‘Alî	8.000
“	‘Abdî	Çeribaşı-i Nahiye-i Barin	7.500
“	Hüseyin		5.999
“	Hasan		8.000
“	Mustafa		5.999
“	Veli b. Abdullah	Merdüm-i Merhum Derviş Paşa Mirimiran-ı Vilayet-i Şam	5.500
“	Mustafa	Çerisürücü	5.999
“	Ahmed		5.999
“	Yusuf b. Ali		5.999
“	Hamza		7.500
“	Mehmed		7.500
“	İbrahim veled-i Mustafa Kethüdâ		6.500
“	Murad veled-i Mustafa Kethüdâ		6.500
“	Ali		7.500
“	Hasan		6.600
“	Mustafa b. Mehmed Çavuş		5.999
“	Halil		6.500
“	Kurd		5.999
“	Ahmed		5.999
“	Yusuf		5.999
“	Yusuf Çavuş	Çavuş	5.999
“	Ali		5.000

“	İlyas		5.000
“	Hüseyin		5.999
“	Mehmed		5.999
“	Fâyik		5.999
“	Cafer		5.999
“	Nefs		5.999
“	Mehmed		4.200
“	Nebî		4.000
“	Ferruh		4.000
“	Ahmed b. Mustafa		3.500
“	Satılmış		3.000
“	Seyyid Osman	Seyyid	3.500
“	Seyyid ‘Alaaddin	Seyyid	2.500
“	Mustafa b. Mehmed		3.000
“	Ali		3.000
“	Mehmed b. Hasan Subaşı		3.000
“	Hüseyin		3.000
“	Mustafa Çavuş	Çavuş	2.800
“	Çerkes Süleyman		2.400
“	İbrahim b. Halil		2.500
“	Yusuf		2.500
“	Mehmed b. Halil		2.500
“	Halil b. Hacı		2.500
“	Hasan b. Ali		2.500
“	Ali		2.700
“	‘Abdi b. Hulyân		2.200
“	Mercan		2.700
“	Vefî		2.700
“	Mehmed b. Zâhir		2.000
“	Ahmed		5.500
“	Pîrî		2.500
“	İsmail		6.600
Şeyzer	Behrâm		19.800
“	Yahya		16.900
“	Emrullah		15.500
“	Cafer		14.300
“	Piyâle	Çeribaşı-i Nhiye-i Hama	10.000
“	Mehmed b. Radul Voyvoda		10.000

“	Habeş		9.400
“	Cafer Çavuş	Çavuş	8.500
“	Hamza		7.000
“	İbrahim		6.900
“	Mehmed	Merdüm-i Merhum Kurd Bey	6.500
“	Ferruh b. Abdullah		6.500
“	Mustafa		6.000
“	Mahmûd b. Ömer		5.999
“	Ahmed b. Mehmed	Mi‘mâr	5.999
“	Ahmed b. Rüstem		5.500
“	Mehmed	Kâtib-i Defter	5.999
“	Cum‘a		5.999
“	Ayâs		5.999
“	‘Ataullah		5.999
“	Mehmed		5.999
“	Yusuf b. Mansur		5.999
“	Mehmed		5.999
“	Ahmed b. Emrullah		5.999
“	Kâsım		5.500
“	Selman		4.300
“	Mehmed		6.500
“	Abdullah		5.000
“	Hüdâvirdî		4.500
“	Hasan		3.500
“	Ali	Çavuş Alay-ı Livâi Hama	3.500
“	Mansur b. Mehmed		3.000
“	Hasan b. Abdullah		3.000
“	Mustafa		3.000
“	Mehmed b. Nâsuh		4.500
“	Mehmed		4.000
“	Ahmed b. Hızır		3.000
“	Halil b. Mehmed		3.000
“	Cum‘a b. Mehmed		3.000
“	Hüseyin		3.100
“	Ali		2.800
“	Mehmed		2.750
“	İbrahim b. Timur		2.500

“	Tanrıvirdî		2.250
“	Ramazan		2.500
“	Ahmed b. Yusuf		2.500
“	Yusuf b. Salur		2.500
“	Mehmed b Hüsrev		3.500
“	Ahmed b. Süleyman		2.500
“	Hamza		2.500
“	Musa b. Mehmed		2.500
“	Ali b. Hasan		2.500
“	Mustafa		2.500
“	Receb b. Hasan		2.500
“	Ali b. Abdülaziz		2.250
“	Süleyman b. Rüstem		3.500
“	Mehmed b. Abdülazîz		2.250
“	Yusuf		2.500
“	Timur b. Hasan		2.500
“	Sinan		3.000
“	Selman		2.500
“	Ali b. Mehmed		2.000
“	Ahmed veled-i İbrahim		12.000
“	Hasan b. Ali		3.000
“	İbrahim		2.500
Masyaf	Mansur		16.400
“	Ali		6.500
“	Mustafa b. Maksûd		5.500
	‘Abdî		5.200
	Ali b. Ömer		4.500
	Vefî		4.500
	Mehmed b. Mustafa		3.500
	Süleyman b. Rüstem		3.500
Toplam			939.083

Tabo 34. Timar Sahipleri ve Gelirleri (1588)⁹⁶³

Nahiyesi	Timâr Sahipleri	Görevi	Timârı (Akçe)
Hama	Seyyid Ahmed Çavuş	‘an Çavuşân-ı Divân-ı Hümayun	14.699
“	Ali Çavuş		8.500
“	Ferhad Çavuş	‘an Çavuş-ı Divân-ı Trablus	5.000
“	Ali		15.250
“	Behram		7.300
“	Ahmed		10.000
“	Hasan b. Bayram		9.400
“	Mehmed		8.000
“	Ali		8.000
“	Hasan		7.500
“	Mansur		5.999
“	Ali		5.999
“	Ebubekir		5.999
“	Musa b. ‘Adar		5.000
“	Tahir		4.400
“	Hüseyin b. Yakub		2.000
“	Yusuf		3.200
“	İskender		3.000
“	Mehmed b. Hasan		2.000
“	Halil		2.000
“	Ali		2.500
“	Ali b. Yakub		4.000
“	Hallâli		2.500
“	Kurd -Lâl		2.500
“	Nureddin		2.100
Bârin	Hüseyin	Miralem-i livâ-i Hama	12.000
“	Yusuf Çavuş	Çavuş	10.500
“	Durmuş Çavuş	Çavuş	8.200
“	Mustafa Çavuş ‘	an Çavuşân-ı Divân-ı Trablus	6.000
“	Süleyman b. Zeynelabidîn		6.000
“	Ahmed Çavuş	Çavuş	5.999
“	Hamza Çavuş	Çavuş	11.000
“	Mustafa Çavuş	‘an Çavuşân-ı Divân-ı Trablus	6.000
“	Osman Çavuş	Çavuş	2.000
“	Mehmed	Çeribaşı-ı Hama	6.500

⁹⁶³ TKA, TD, . nr. 273, s. 13^b-40^b.

“	Hızır veled-i Emîn		10.700
“	Yakub		10.100
“	Perviz		7.500
“	Ahmed b. Hacı Pervâne		6.500
“	Cafer		6.000
“	Mehmed		6.000
“	Ahmed		6.000
“	Mir Ali b. Ulum		7.000
“	Rıdvan		7.600
“	Mehmed		6.600
“	Mustafa b. İskender		7.000
“	Ali		6.000
“	İskender		5.999
“	Yusuf		3.000
“	Süleyman veled-i Abdulaziz		5.999
“	Hemdem		3.500
“	Ali b. Mehmed		4.500
“	Süleyman		4.500
“	Mehmed b. Hasan		4.000
“	Seyyid Osman	Seyyid	4.000
“	Seyyid ‘Alaaddin	Seyyid	3.000
“	Mustafa		3.000
“	Hasan		3.400
“	Ahmed b. Sirâc		3.700
“	Mehmed b. İbrahim		3.300
“	Hasan		3.900
“	Abdullah		3.350
“	Mercan		2.700
“	Ramazân		1.500
“	Mustafa		3.000
“	Yusuf		3.500
“	Seyyid Mehmed	Seyyid	2.600
“	Mehmed b. Satılmış		2.000
“	Ali		2.600
“	Mehmed		2.000
“	Haydar b. Yusuf		2.500
“	Mehmed		2.000
“	Rıdvan		2.400
“	Ali b. Mustafa		2.500
“	Eburiş veled-i İbrahim		5.600

“	Hacı		3.000
“	Mustafa		2.700
“	Ali		5.999
“	Rıdvân		2.700
“	Ayâs		5.000
“	Cafer		5.999
“	Nâsuh		3.600
“	Abdurrahman		2.200
“	Mehmed b. Yusuf		2.550
“	Veli b. Budâk		3.300
“	Kara Hasan b. Nasrüddin		12.000
“	Kara Hasan b. Abdullah		4.500
Şeyzer	Mansur Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dîvân-ı Hümâyûn	3.600
“	Piyale	Çeribaşı-ı Livâ-i Hama	8.500
“	Velî		8.500
“	Kemâl		8.500
“	Osman		7.600
“	Mehmed		7.100
“	Metin		6.500
“	Mehmed		6.300
“	Mustafa		5.999
“	Mehmed		2.999
“	Cuma		5.999
“	Halil		5.500
“	Hüseyin		4.800
“	Rıdvân		4.700
“	Mehmed		5.000
“	Ahmed		4.000
“	Haydar		4.300
“	Hasan		3.500
“	Ali b. Abdulaziz		3.500
“	Mehmed Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dîvân-ı Hümâyûn	6.500
“	Kaya		5.999
“	Mehmed b. Halil		3.000
“	Mehmed		3.000
“	Hüseyin		3.000
“	Kulî		3.000
“	Yusuf		3.000

“	Musa		3.200
“	Ali b. Mustafa		2.500
“	Murad b. Yusuf		2.601
“	Mehmed b. Ali		2.200
“	Yusuf b. Sabur		2.500
“	Mehmed b. Abdulaziz		2.200
“	Sinan		2.300
“	Cafer		4.300
“	Ahmed		3.000
“	Mahmud b. Mehmed		2.000
“	Hasan		2.500
“	Tengrivirdi		2.200
“	Mehmed Çavuş	Çavuş	6.500
“	Hasan		2.000
“	Ahmed b. Mustafa		2.200
“	Mehmed b. Sinan		2.000
“	Ahmed b. Mehmed		2.000
“	Mehmed		2.800
“	Mehmed		5.300
“	Mehmed		2.700
“	Cafer b. Abdullah		5.999
“	Yusuf b. Ali		5.999
“	İbrahim b. Ayâs		3.200
Masyâf	Ali Çavuş	‘an Çavuşân-ı Dîvân-ı Trablus	5.999
“	Ali		10.400
“	Ahmed		7.500
“	Hasan		7.100
“	Mehmed b. Mustafa		4.000
“	Veli		6.200
“	Mehmed		2.000
“	Kurd		3.300
“	Hüseyin Çavuş		2.600
Toplam			711.335

EK-6: Vakıf ve Mülkler**Tablo 35. Hayrat Vakıflar**

Vakfın Adı	Geliri	
	1562	1573
Ulu Cami (Cami‘ü’l-Kebîr)	15.694	15.547
Abdurrahman Camii	3.038	4.038
İmam Hüseyin Camii ve Mescidi	3.138	3.502
Şeyh ‘Ulvân Camii	4.490	4.590
Karaca Camii	11.238	11.238
İbn Mes‘ud Camii	1.914	1.914
Sultan Melik Efdal Camii	7.934	8.578
Nûrî Camii	4.776	6.690
Cemaleddin Camii	1.181	1.381
Argûn Camii	100	100
‘Alîlîyatü’l-Fevkâ Camii	276	276
Kâk Camii	762	762
Rahiyyin Camii	2.258	2.258
Dehşe Camii	2.740	2.740
Aşkar Camii	1.146	1.146
Cenablî Camii	228	228
Murabıt Camii	1.027	1.027
Denûk Camii	268	268
Nuri Camii (Şeyzer Nahiyesi’nde)	3.976	3.976
Ali b. Ebi Talib Camii (Bârin Nahiyesi’nde)	102	200
Haşimiye Mescidi	961	1.048
‘Âşûre Mescidi	360	-
İshak Mescidi	280	280
Fevkânî Mescidi (Şeyh Ali Camii)	172	172
Şeyh Bîrî Zâviyesi Mescidi	1.040	1.040
Hacı Ahmed b. El-Harîrî Mescidi	148	148
Re’sü’l-Bakal Mescidi	100	100
Zeytûne Mescidi	360	360
Fevkânî Mescidi	240	240
Abdusselam Mescidi	1.188	1.188
Sarimüddin Mescidi	5.249	5.249
Tûleysî Mescidi	40	40
Zeytûne Mescidi (Mu‘teziliyye-i Şimâliyye mahallesinde)	100	100
İbnü’l-Buhum Mescidi	178	178

Şeyh Şems Mescidi	132	132
Şeyh Muhammed el-Mücmî (?) Mescidi	34	44
Havrân Mescidi	253	253
Kıblî Mescidi	64	64
Nakûş Mescidi	54	54
Zeytûne Mescidi (Kâk mahallesinde)	96	96
‘Atâki Mescidi	96	96
Abdülvehhâb Mescidi	220	220
Ebu’l-‘Alâ Mescidi	260	260
İbnü’l-Veli (?) Mescidi	50	50
Benî Zâhir Mescidi	800	800
Desem (?) Mescidi	1.082	1.082
Ebu Salâh Mescidi	168	168
Ali Çelebi Mescidi (Şahincibaşı Mescidi)	180	180
İbn Seyf Mescidi	112	112
Neccârîn Mescidi	384	384
İbn Mâzen Mescidi (Musa Mescidi)	746	746
‘Ancârî Mescidi	140	140
Nureddin Mescidi (Bâbü’l-Garbî mahallesinde)	234	234
Semmâr Mescidi (Şeyh Abdullah mahallesinde)	34	34
Dukeys Mescidi (‘Aliliyâtü’l-Fevkâ mahallesinde)	248	248
Şeyh Hâlid Mescidi (Safsâfa mahallesinde)	116	116
el-Muhsin (Hacı Muhammed b. El-Esved el-Muhsin) Mescidi	256	256
Şeyh Mansûr b. Cebbâre Mescidi (Havârna mahallesinde)	296	296
Duhân Mescidi (Cevvü’l-Medîne mahallesinde)	204	204
Cübb Delhâse Mescidi ve Türbesi (‘Ulvân mahallesinde)	70	70
Ebu’l-Hayr Aytemur Mescidi	5.198	5.198
Dividâriye Mescidi	2.552	2.552
Cürniye Mescidi (Bâbü’l-Meğâr mahallesinde)	224	224
Kaysar Mescidi (Meşârîka mahallesinde)	1.024	1.024
Zeytûne Mescidi (Havârna mahallesinde)	144	144
Şeyh Sâmî Mescidi (‘Aliliyât mahallesinde)	20	20
Safsâfa Mescidi (Safsâfa mahallesinde)	50	50
Mergûn Mescidi (Safsâfa mahallesinde)	50	50
Mescid (Safsâfa mahallesinde Kadı hamamının yanında)	70	70
Arab Mescidi	168	168
Abdülkerim b.Ceğğâl Mescidi (Ce‘âbire mahallesinde)	68	68

Nureddin Medresesi	10.717	10.750
Muhlisiye Medresesi (Mu‘teziliyye mahallesinde)	6.335	9.395
Tavvâşiye Medresesi	4.040	4.040
İftihâriye Medresesi	789	800
‘Asrûniye Medresesi	7.313	7.288
Hatibiye-i Kübra Medresesi	3.901	3.935
Fureyciye Medresesi	731,5	1.035,5
Hamariye Medresesi	920	1080
‘İzziye Medresesi	1.518	1.580
İbn-Simâ Medresesi	-	-
Tecmiye Medresesi (Câmi‘ü’l-Kâk mahallesinde)	1.500	1.500
Şihâbiyye Medresesi	380	380
Mu‘teziliyye Medresesi (Bâbü’l-Cisr mahallesinde)	1.580	1.580
Celdekiye Buk‘ası	1.635	1.635
Hâtûniye Buk‘ası	5.767	6.568
Nureddin Hângâhı	2.300	2.300
Naciye Medresesi	4 feddan	4 feddan
Hayriye Medresesi	50	50
Nuri Bimâristânı	57.548,5	68.125
Merhum Esentemür b. Abdullah Türbesi	9.000	9.500
Sendemir Türbesi	200	200
Seyfiyye Türbesi (‘Aliliyât mahallesinde)	321,5	365
Sabikiyye Türbesi	4.928	5.125
Sultan Muzaffer Türbesi	8.799	10.800
Zeyne’l-‘Abidin Türbesi	4.656	4.775
Takviyye Türbesi	1.080	1.080
Sultan Hasan Türbesi	787	2.500
Şeyh Abdullah Mezarı	710	750
Şeyh Muhyiddin Harirî Türbesi (‘Aliliyât-ı Fevkâ mahallesinde)	44	44
Miyâzeriye Kurbü’l- ‘Asî Türbesi (Cami‘ü’l-Kâk mahallesinde)	4.000	4.000
Rıdvan Türbesi	250	270
Şeyh Ali Es-Salus Mezarı	3.000	5.000
Cemaleddin Abdullah el- Vefâyî Zâviyesi (Bârin nahiyesinde)	1.732	1.732
Kadiriye Zâviyesi (Hâzır mahallesinde)	5.518	6.550
Hacı İbrahim b. Döger Zâviyesi	-	6.000

Şeyh Mühenna (?) Zâviyesi	3.580	3.580
Şeyh Haşim b. Ömer Zâviyesi	296	500
Şerif Hazreti Eyüb Aleyhisselam Mezarı (Şeyzer nahiyesinde)	320	320
Şeyh Damis Türbesi (Şeyzer nahiyesinde)	100	100
.... Makamı (Şeyzer nahiyesinde)	450	450
Câ 'iye Zâviyesi	3.580	3.580
Ehl-i Hibre-i 'Ala Kur'an der Cami'-i Nûrî	120	120
el- Kur'anü'l-'Azîm	177	200
Şeyh Mahmud Mezarı (Şeyzer nahiyesinde)	500	500
Abdurrahim b. Ahmed	266	266
Habiliye Köyü Camii	600	600
Ma'ar Defîn Köyü Camii	220	220
Tizînü'l-Kasr Köyü Camii	200	200
Ehl-i Hibre (?) 'Ala Eşrâf	174,5	216
Muhlisiddîn Kurnâz	562	600
Bedreddîn el-Hâşimî	833	833
Ehl-i Hayr 'Ala Kırâat-ı Kur'anü'l-'Azîm	716	725
Esenboğa 'Ala Kırâat-ı Kur'anü'l-'Azîm	450	1000
Mehmed b. Ahmed	588	812
Hacı Mehmed b. ...	300	300
'Aîşe binti 'Ala Kırâat-ı Kur'anü'l-'Azîm	1977	1977
Et-Tavâşî	2667	1700
Bedreddin Mehmed b. Ebubekir	995	999
Seydi Ebubekir b. Ahmed 'Ale'l-Birr -	-	-
Saray Hatun 'ale'l-birr ve's-sadaka	2984	3200
Şerafettin Necîb 'Ala Kırâat-ı Kur'anü'l-'Azîm	240	240
Ehl-i Hayr 'Ala Ciheti'l-Birr ve's-sadaka	3.000	3.500
En-Nâsirî Muhammed b. Dârimî İbrahim b. Bektaş	2.160	6.000
Ehl-i Hayr 'Ala Kırâat-ı Kur'anü'l-'Azîm	-	-
Ahemd Ebu Rıza b. Kurnâz	3.160	3.160
... Me'mûr bi'l-Muvafik Mülâhık-ı türbe-i şeyh	2.055	2.055
Hacı Muhammed b. Yusuf 'Ala Mesâlihu's-Sebîl	240	240
Muhammed b. İzzeddin b. Beşâre 'ala cübbi's-sebîl	64	64
Hissü'l-i'marü's-Sebîl der mahalle-i 'Alilîyât et-Tahta	16	16
Ehl-i Hayr 'Ala ciheti'l-Birr ve's-sadaka	-	-
Merhum ibn Semâ	200	200
Cübbü's-Sebîl	150	150

Ehl-i Hayr Ala Kırâat-ı Kur‘ânü’l-‘Azîm	30	30
Ehl-i Hayr ‘Ala ciheti’l-Birr ve’s-sadaka	-	-
Hacı Ömer b. Kabaş ‘Ala Cübbi’l-Birr	120	120
Cübbü’s-Sebîl eş-Şimâlî	60	60
el-Cübb bi’l-Muvafık	192	192
Hacı Musa el ‘Ama ‘Ala Cübb-i’s-Sebîl	211	211
Cami‘-i Karye-i Nefrîn	420	420
Cemaleddin b. ‘Aşir	84	84
Örülmez Emir-i Silah fi’l-Mısır	9000	-
Cami‘-i Karye-i Tefsilûn (Şeyzer nahiyesinde)	200	200
Fatîk der Mısır	13.510	13.710
Cami‘-i Sultan Melik Muîz der Mısır	19.050	20.480
Sultan İnâl ‘Ala Hangâh der Mısır	11.100	-
Medrese-i Sultan Hasan der Mısır	40.000	-
Sencer el-‘Alemlî ‘ale’l-Mekteb der nefs-i Hısnü’l Ekrâd	1.325,5	-
Cami‘ü’l-Kebîr der nefs-i Selemiye	3.966	-
Kâtibü’l-Vilâye Murâd el-Fakir ‘ale’l-Fukara Mekke-i Mükerreme ve ‘Ala kıraatü’l-aczâ-i Şerîfe	72.087	-
Merhum Murâd Efendi Defterdâr-ı Hızâne-i ‘Amîre		72.400
el-Hac Mansûr b. İmros		1.492

Tablo 36. Evlatlık Vakıflar

Vakfın Adı
İnâl b. Abdullah ‘ala Züriyatıhi
‘Alaaddin
Cemaleddin Hasan b. Sarümüddin ‘ala evlâdihâ
Muhammed b. Fahrüddin el-Kürdî
Ali b. Hüsamüddin ve bâkî Şürekâ
Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Gazâl el- Ma‘rûf bi İbni’d-Debbûs
Şihâbüddin Ahmed b. Gazâl ez-Zürriye ve ‘ala ‘Asbât
Senîne binti Şihâbüddin er-Remîlî
Melik Mansûr ‘ala evlâd el-an der yed-i Senîne binti Sa‘dü’l-Mülûk ve bâkî
Şemsüddin Muhammed b. Şihâbüddin Ahmed
Bint-i Kunur el-ân fî yed-i evlâdihi
Hacı Ahmed b. ‘Ukeyl b. Muhammed b. Begtemur ‘ala evlâdihi
Bedreddin Hasan b. El-Melikü’l-Efdâl
Abdurrahman b. Kurnâz
Latife binti el-Bedbevî ‘ala evlâdihi
Ahmed b. Muhammed evlâd-ı Halîl
‘Alaaddin b. Hacı Ali el-Ma‘rûf bi-ibn-i Hacı es-Sahrâvî
Yusuf en-Nasirî ‘ala nefsihi sümme min ba’d sülsân ‘ala evlâdihi ve züriyatıhi
‘Alaaddin Ali b. Mahmûd
Nâsirüddîn Muhammed b. Zeynüddîn Ömer b. el-Bârizî
Ferec b. Selmiyye ez-zürriyetıhi
Cemaleddin Muhammed b. Sâbık
Nâsirüddîn b. Konûç
Evlâd-ı Hacı Sâlim b. Ahmed b. Kâsım ve şürekâtihi
İzzeddin Ebû Muhammed Tahir b. Kurnâz
İbrahim b Sâbık ‘ala Ahmed Ebubekir
Seyyid Abdurrahim ‘ala evlâdihi
Şeyh İbrahim b. Muhammed el-ma‘rûf bi-ibn-i en-Nâblûsî
Muhammed b. Emireddin ve bâkî Şürekâtihi
Zeynüddîn Abdurrahman b. Kurnâz el-ân fî Muhammed
Emine binti el-Kâdirî
Eş-Şihâbî Ahmed b. el-hacı Hüseyin b. Alaaddin
Ali b. Akboğa
Evlâd-ı Baytar
Hoca Bahaaddin b. Muhammed b. Alaaddin
Evlâd-ı Nakkaş
Kemalüddin b. Muhammed ve Siracüddîn Ömer evlâd-ı Necmüddin ve bâkî Şürekâ an evlâd-ı Nazirü’l- Ceyş
Necmüddin b. Salâhüddin

Kadı Salâhüddin b. Necmüddin b. Nazırü'l-Ceyş
Muvaffaküddin el 'İzzî
Nasuriddin b. Muhammed b. Kadı
Ömer b. Yusuf Ali ve bâkî şürekâtihi
Sittü'l- Melekî binti Ebubekir b. Kurnâz
Zeynüddin ve Alaaddin evlâd-ı Yunus bi Alaaddin
Ümmü's-Su'ud ve Ülfâ binti Ümmü'l-Hayr el-Ma'rufe bi benâtî en-nakkâş
Zürriye-i Şihâbüddin Ahmed b. İmadüddin İsmail b. Abdulmen'am
Şeyhü'l-Ezkâr
Ömer b. Ahmed b. el- Kamerî
Nasirî Muhammed el-Bârinî ve Fatıma binti Yusuf b. Muhammed el- Bârinî
Evlâd-ı Eyyub der yed-i Musa ve bâkî şürekâ
Şerefüddin b. Musa b. Muhammed b. Eyyub
Zürriye-i Hatûn binti Şihâbüddin ve Şürekâtihi
Zeynüddin Ömer b. Şemsüddin b. İbrahim 'ala Zürriyetihi
Cemalüddin Yusuf b. Abdullah el-Mahlebî Tarihü'l Vakfiye fi sene 864
Kasım b. Ali eş-Şeyzeri
Fatıma binti Kurnâz
Şemsüddin Muhammed b. Şihâbüddin Ahmed b. İsa
Muhammed b. Mennân an evlâd-ı Yesârî
Sitti Mahmude binti Yufus
Sâre binti Muhammed ve Naklî ve Ümmü'l-Hayr el-an fi yed-i Mehâsin
Cemalüddin Yusuf b. Alaaddin
Nasirüddin Muhammed b. İbrahim el-Kevkâcî
Sarimüddin İbrahim b. Alüddin b. Seyfüdd'in Kevkâcî
Balâbân el Kûsî
Bedreddin Mahmud bin Mağlî el an fi yed-i Hacı Ömer
Hacı Muhammed bin İbrahim ve Hacı Ahmed b. Ahmed.Seyfüddin Sevdûn Abdullah el- Semânî
El- Bedrî Ali b. Salâhî Halil b. Sâbık tarihü'l-Vakfiye sene 895
Hoca Mahmud b. İbrahim b. Muklî
Necmüddin b. Muhammed b. Kurnâz
Hacı Muhammed b. en-Nâsirî Muhammed b. Sâbık 'ala evlâdihi tarihü'l-vakfiye sene 853
Ebubekir Mahmud b. Mağlî
Nâr Hâtun
Takiyüddin Ebubekir b. Mahmud b. İbrahim b. Mağlî
Takiyüddin Mahmud b. Eyyub
Seyyid Kâsım b. Seyyid Ali min zürriye-i Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Balâbân b. Abdullah İbrahim
Balâbân b. Abdullah İbrahim
Abdurrahman b. Ceyş

Hatibüddin Merhûb
Elti Hatun binti Hibbetullah el-Bârizî
Evlâd-ı Bârizî
Ahmed ve Muhammed evlâd-ı Halil tarihü'l -Vakfiye sene 926
Kadı Siracüddin b. Kadı Necmüddin b. Nazırü'l-Ceyş
Sakır b. Abdullah
Kadı Muvaffaküddin
Evlâd-ı Zeynüddin der kaza-i Şeyzer
Evlâd-ı Zeynüddin Ömer der kaza-i Şeyzer
Esenboğa
Bedrüddin Abdullah b. Cemalüddin Muhammed b. Kurnâz
Zeynüddin Abdurrahman b. Ceyş
Muhammed b. Nurüddin Mahmud b. Kurnâz
Siracüddin Ömer b. Zeynüddin Abdurrezzak b. Kurnâz
Şerafüddin Abdurrahman b. Abdülhamid
Takiyüddin Ebubekir b. Mahmud el Beyâtî
Kadı Siracüddin Ömer b. Kurnâz
Fatıma binti Muhammed b. Kurnâz ve evlâd-ı Nazırü'l-Ceyş ve evlâd-ı el Mağlî
Zeynüddin Abdurrahman b. Hilal
Şemsüddin b. Hızır el An der yed-i Abdülkadir ve şürekâihi
Ebubekir b. Abdullah b. es-Sâbüne
İbrahim der Kaza-i Şeyzer
Zürriyi Alaüddin b. Sûfî
Evlâd-ı Zeynüddin Ömer der kaza-i Şeyzer
Şeyh Osman b. Hacı Ömer der Kazâ-i Şeyzer
Evlâd-ı Zeynüddin Ömer der Kaza-i Şeyzer
Şeyh Osman b. Hacı Ömer der Kaza-i Şeyzer
Şemsüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Cemalüddin Muhibüddin Kurnâz
Kadı Necmüddin İshâk
Nureddin b. Abdurrahman b. el- Bârizî
Kadı Sadrüddin Muhammed b. Nasirüddin Hibbetullah el-Bârizî
Elti Hatun binti Bedreddin Muhammed b. İzzeddin el-Bârizî
Muhlisüddin İbrahim b. Abdülkerim b. Hüseyin b. Korkmaz
Kadı Nasirüddin b. Kadı Zeynüddin el Ma'rûf bi ibn-i Bârizî
Şerefüddin İsmail b. Kurnâz
Nasirüddin Muhammed b. Şerefüddin Hibbetullah b. Zeynüddin Ömer el-Bârizî
Şerefüddin Hibbetullah b. Zeynüddin Ömer el-Bârizî Tarihü'l-Vakfiye sene 775
Sare binti Salahüddin Yusuf b. Nâzirü'l-Ceyş
Şerefüddin ebi'l-Fazl
Nasirüddin Muhammed bn. Abdullah el- Bârizî Tarihü'l-Vakfiye sene 830

Nâsiri Muhammed b. Sungur Tarihü'l-Vakfiye sene 877
Eminüddin Muhammed b. Ahmed
Ahmed ve İbrahim ve Abdülkadir ve Berke ve Aişe ve Bedriye evlâd-ı Hacı Halid
Nureddin Ebubekir b. Ahmed
Şihabüddin Yusuf b. İzzüddin b. Mesud b. Sâbıküddin Osman Sâhib-i Şeyzer
Nasirüddin Muhammed ve Alaaddin Ali an evlâd-ı Kurnâz
Nasirüddin Muhammed ve Alaaddin Ali an evlâd-ı Kurnâz ve Muhammed b. Burhaneddin b. Kurnâz
Nasirüddin Muhammed ve Alaaddin Ali an evlâd-ı Kurnâz ve Muhammed b. Burhaneddin b. İbrahim b. Kurnâz
Sitti Hatun binti Nureddin Mahmud b. Hüseyin
Evlâd-ı Hamdân der Kaza-i Şeyzer
Kemalüddin b. Necmüddin
Zürriye-i Abdülkerim b. Abdullah
Ali b. Hacı Muhammed b. Ebubekir b. Halid
Takiyüddin Ebubekir b. Mağlî
Evlâd-ı Seyfüddin Ebubekir
Kadı Muvafüküddin
Fahrüddin Osman b. Abdüsselam
Alaüddin Ali b. Şemsüddin Muhammed
Muallim Ali b. Muhammed
Ala Şeyh Şemsüddin min Zürriye-i Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Nasirüddin Ali b. Kâtip Ali
Nasirüddin Muhammed b. Ebubekir
Alaaddin Ali b. Mahmud Tarihü'l-Vakfiye sene 935
Şerifüddin b. Nâhili
Koçmar b. Abdullah
Bedreddin b. Hasan
Şemseddin b. Muhammed b. Mukaddem sene 961
Hacı Ömer b. Hacı Ahmed ed-Tedmirî
Nasirüddin b. Kadı Nasirüddin
Muhammed b. Abdulkadir b. İzzüddin
Alaüddin Ali b. Mağlî
Cemalüddin Abdulhamid b. İmadüddin İbrahim b. Kurnâz
Şeyh Şihabüddin b. Abdullah Muhammed el-Kadirî
Ahmed b. Muhyammed b. Osman b. Ceyş
Nasuriddin b. Kâtip
Hacı Muhammed ve Kâsım veledân-ı Muhammed
Kadı Kemalüddin el Bârizî
Muhammed b. El Bâsit
İzzüddin Abdulkadir b. Muhammed

Muhammed b. Abdulkadir b. Muhammed
Kadı Takiyüddin b. Kurnâz
Kadı Şerafüddin b. Kurnâz
Şerefüddin b. Kurnâz
Alaüddin Ali b. Ebubekir b. Kurnâz
Şerefüddin Ebubekir b. Muhibüddin Kurnâz
Takiyüddin Ebubekir b. Kurnâz
Muhammed b. Kurnâz ve şürekâihi
Necmüddin b. Hızır
Ömer b. Hacı Ahmed
Muhammed b. Amil
Ali b. Ebibekir b. Abdülmün'im
İbn Hamaz
Şihabüddin Ahmed b. Hüsamüddin
Ahmed b. Gazi Abdurrahman
Ali ve İbrahim ve Ebibekir Evlâd-ı Kâsım el-Yesârî
Muhammed b. Muhammed b. Osman el-Harrânî
Seyyid Yahya b. Seyyid Hüseyin b. Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Seyyid Kasım ve Seyyid Ali min Zürrîye-i Şeyh Abdulkadir-i Geylanî
Emir Muhlis
Nasirüddin Muhammed b. Ma'sûk
Habibe Hatun
Muhammed b. Hannâne an evlâdü'l-Yesârî
En-Nâsirî Muhammed Melik Efdâl
Hasan b. Mâhûceb
el-Hurme Emine binti İsmail
Muzafüriddin Osman b. Menkûrs b. Humartekin sene 813
Muzafüriddin Osman b. Menkurs b. Humartekin Sâhib-i Sahyûn sene 895
Şihabüddin Yusuf b. Mesud b. Sâbıküddin Osman b. Sâhib-i Şeyzer sene 861
Abdüllatif el-Bârizî
Şerafüddin Abdurrahman b. Cemaleddin Abdülhamid b. İbrahim b. Kunâz
Bedreddin Bektâş b. Abdullah el- Fecrî
Alaaddin Ali b. Mağlî
Fatıma Hatun binti Sultan Hasan b. Eyyub

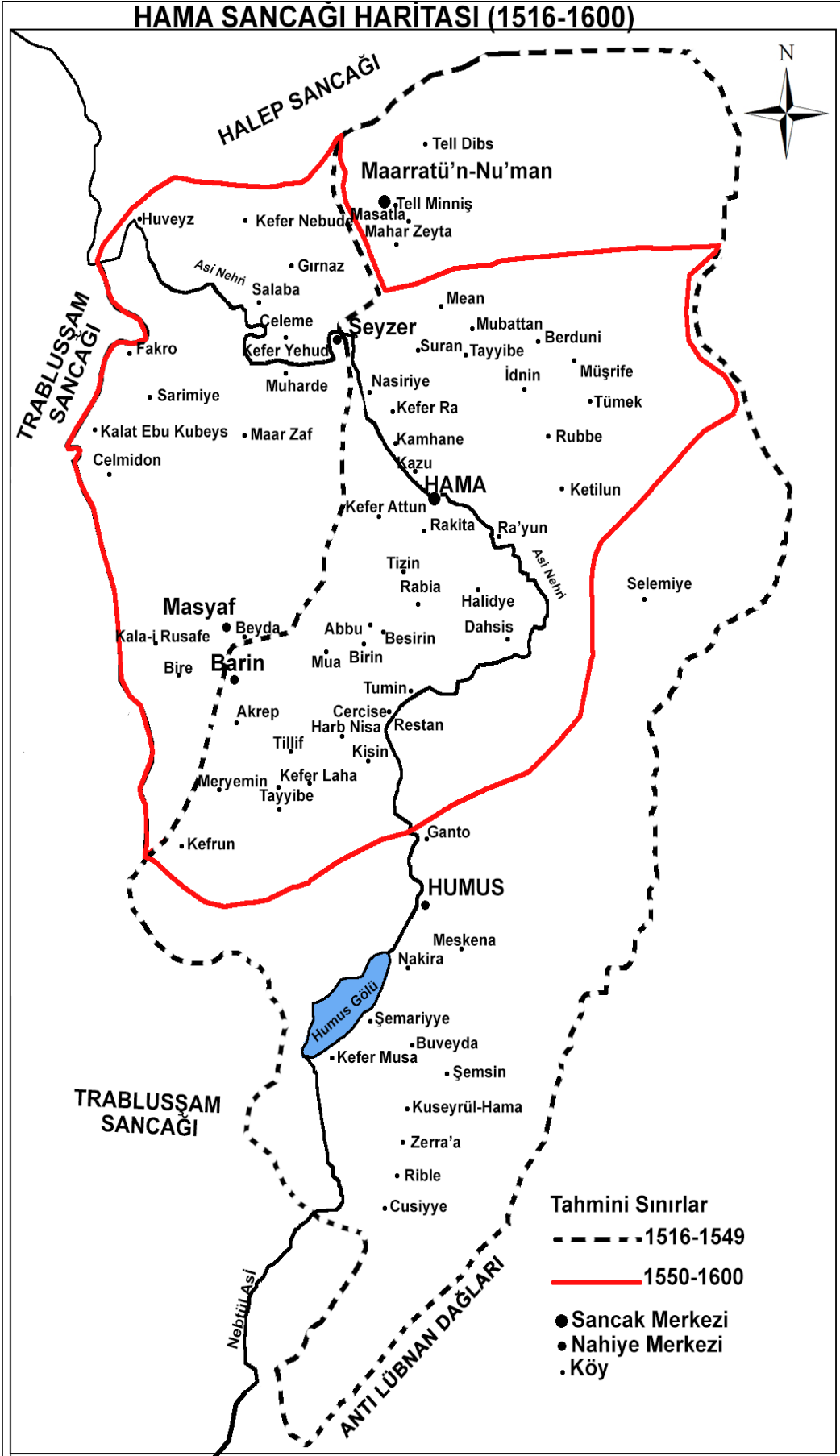
Tablo 37. Mülkler

Ebubekir b. Muhammed b. Hacı Osman ve bâkî şürekâihî
Ebubekir b. Mahmud
Necmî b. Muhammed b. Şeyhü'l-Ekrâd
Emir Abdulvahhab b. Şeyh Necmî b. Şeyhü'l-Ekrâd
Şemsüddin b. Muhammed
Zeyn 'Ukeyl b. Ebubekir el- Bedevî
Evlâd-ı 'Abîs b. 'Abîs
Halime Ümmü'n-Necer (?)
Ahmed ve Kâsım ve İbrahim ve bâkî şürekâ
Şemsüddin Hacı Ömer b. Türkmân
Tahir b. ...
'İsa b. Mahmud b. 'İsa
Ali b. Ebîbekir b. İsâle
Abdurrahman ve Ahmed ve Muhammed
Şeyh Ebu'l-Vefâ b. Şeyh 'Ulvân ve şürekâihî sene 942
İbrahim b. ...
Ahmed b. Zeyneddin b. 'Irâk el an fî yed-i Taküyiddin an evlâd-ı mezbûr
Hacı Ahmed ve Hacı Muhammed evlâd-ı hacı Muhammedü'l-Kürdî
Yusuf en-Nâsirî
Emîr Abdulvahhâb
Murâd Çelebî Defterdâr
Şihâbüddîn Ahmed b. Cemâl
Zeyneddin ve Alaaddin evlâd-ı Yusuf b. Alaaddin
Nasirüddin Muhammed b. Şihabüddin Ahmed b. Fahreddin Osman el-Mâikî
Ahmed b. Ayemûrî sene 934
Ali b. Ca'bîr (?) el an der yed-i Yusuf ve bâkî şürekâ
Ahmed b. Bedreddin el-Meğâl
Belkıs binti Seyyid Ebubekir Hâşimî
Abdülkadir b. Nureddin Mahmud sene 951
Halil (?) b. Muhammed b. Beşir
Zeyneddin Abdulkadir b. Nazirü'l-Ceyş
Şeyh Muhammed el- Neccârî
Muhammed b. Sultan Gavri
Hacı Muhammed b. Zeyneddin Ömer el- Kecâvî
Şemsüddin Muhammed el-Kecâvî
Senîne binti Ali
Seyyid Şemsüddin Muhammed an evlâd-ı Seyyid Abdulkadir-i Geylânî

Hacı Yahya b. Necmüddin b. Necîmân ve bâkî şürekâ
Şeyh Muhammed b. Şerefüddin b. Kâsım
Senîne binti Nasuriddin Muhammed b. el- Mısıri el an der yed-i Ahmed
Ahmed b. Nasuriddin b. el-Velî
Şeyh Muhammed b. Şeyh Kâsım min zürriyet-i Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Hacı Muhammed b. Muhammed b. Takma sene 926
Şeyh Hüseyin b. Seyyid Muhyiddin b. Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Osman b. Muhammed b. Türkân ve Ömer birâder-i o ve bâkî şürekâ
Belkıs binti Muhammed ve bâkî şürekâ mine'l-müstehâkîn
Mevlâna Şeyh Ebu'l-Vefâ
Siracüddin b. Abdurrezzak b. Kurnâz
Ahmed ve Nasır ve Halil ve Mansur ve Sefer ve Halime evlâd-ı Ali ve bâkî şürekâ
Hacı Osman der kaza-i Şeyzer
Câmus hacı Ebubekir der Kazâ-i Şeyzer
Nâsir-i Muhammed es-Sâbık el an der yed-i Belkıs
Ahmed b. Yakub ve bâkî şürekâ
Tacüddin Muhammed b. İdris
Nasuriddin b. Ömer el Ma'rî
Cemalüddin Yusuf b. Ahmed Hatibü'd-Dehşe
Taküyiddin b. ebu'l-Cûd b. Makle
İbrahim b. Yusuf ve Ahmed b. Ahmed ve İbrahim b. Mehmed
Şeyh Ebubekir b. İsmail
İbrahim b. Yusuf
Hacı Mahmud b. Şeyh Yahya eş-Şuğrî ve bâkî şürekâ
Tahir b. Miru b. Hacı Musa el an fi yed-i Nasuriddin
Osman b. Ebibekir b. Cibâl
Esmâ binti Hacı Ali b. Necib
Muhammed b. Muhammed ve Yusuf b. Hacı Muhammed ve Ebubekir hacı Muhammed ve Has binti Hacı Muhammed
Hacı Abîd b. Hüseyin el-Erkî
Şemsüddin Muhammed b. İbrahim b. Kurnâz
Muhammed b. İbrahim b. Kurnâz ve Fatıma ve Zeyneb binti İbrahim
Muhammed b. Hacı Bedrân
Ömer b. Cevher
Şemsüddin el-Baytâr ve şürekâihî
Halime Hatun der kaza-i Şeyzer
Hacı Muhammed b. el- Mağlî
Seydi Muhammed b. Kadı Kemaleddin eş-Şehîr bi ibn-i Nazirü'l-Ceyş

Muhammed ve Ahmed
Yusuf b. Ahmed b. Receb
Hacı Ahmed ve Hacı Mehmed evlâd-ı Hacı Mehmed el- Kürdî
Hacı Ahmed b. el Meşrefâvî
Muhammed b. ‘Arebiyye
Ali b. Harîro
Hacı Yahya
Şihabüddin Ahmed b. Hacı Yahya tarihü’l-Müştera sene 946
Muhammed b. Halife
Muhammed b. Hacı Ömer b. el-Ahras
Hacı Ömer b. el- Ahras el-an fi yed-i Muhammed ve Zeyd veledân-ı m.
Muhammed Çelebî veled-i Habîb
Muhammed veled-i Habîb el-mezkûr
Seydi Muhammed Cel‘ut eş-Şerâbî
Hacı Zeyn b. Hacı Şemsüddin b. eş-Şerâbî
Muhammed b. Alaaddin eş-Şerâbî
Muhammed b. Muhtesib ve bâkî şürekâ
Şemsüddin b. Muhammed İsmail
Ahmed ve bâkî şürekâ
Hoca Muhammed b. İsmail ve bâkî şürekâ
Muhammed b. İsmail
Hoca Muhammed b. İsmail
Enamü’l-Celîl binti Yusuf b. İsmail ve bâkî şürekâ an evlâd-ı İsmail el mezbûr
Necmüddin ve Ömer birâder-i O ve Ebu’l-Cûd an evlâd-ı Da‘bûl
Mevlanâ Hanifi
Hoca Bubekir b. Yusuf b. el-Cebbân
Ahmed b. Abdulbasit
Evlâd-ı Kurnâz
Kara Ali
Abdurrahim b. Kurnâz el an intikâl lî-evlâdihi
Taküyiddin Ebubekir b. Kurnâz
Şihabüddin Ahmed b. Nasüriddin Muhammed b,i Kurnâz ve Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Kurnâz
Seyyid Ahmed b. Muhammed b. Kurnâz
Ahmed b. Mahmud b. Kurnaz ve MUhlisüddin ve bâkî şürekâ
Seydi Ahmed b. Kurnâz
Yusuf Ahmed b. Receb
Yusuf Ahmed ve bâkî şürekâ
Ahmed b. Receb ve bâkî şürekâ

Hacı Muhammed b. Hacı Ali b. Estâm
Hacı Muhammed b. Hacı Ali b. Estâm
Muhammed b. İbrahim b. Kurnâz
Yahya ve Ebu Rıza evlâd-ı Kurnâz
Ahmed b. Mecdüddîn Kurnâz
İbrahim b. Halife ve bâkî şürekâ
İbrahim b. Hacı Muhammed ve bâkî şürekâ
Seyyid Ahmed b. Seyid kâsım min zürriye-i Şeyh Abdulkadir
Mehmed bey b. Abdullah Mirlivâ-i Sâbık-ı Hama el-an fi yed-i Sinan Bey Miralây-ı Livâ-i Humus
Salahüddin İbrahim b. Ebibekir b. el-Mağlî el-Hamavî
Seyyid Ahmed ve Abdulkadir ve Ebu'l-Vefâ ve Senîne Sa'du'l-Mülûk evlâd-ı Seyid Kasım min Zürriye-i Şeyh Abdulkadir-i Geylânî
Şeyh Hüseyin b. Şeyh Muhyiddin
Molla Ali b. Hacı Devân
Seyyid Ahmed b. Seyyid Kâsım
Şeyh Ahmed b. Şeyh Kâsım
Şemsüddin b. Ebu'l-Hayr
Ahmed b. Hacı Yunus
Bedriye binti Hacı Yahya
Şeyh Halil veled-i Ayas
Yahya b. Nuseyr
Şemsüddin Muhammed b. Alaaddin Selman b. Mahmud
Seydî Muhammed Cel'ût
Hoca Muhammed b. İsmail ve bâkî şürekâ
Hüsrev Kethüdâ

ÖZGEÇMİŞ

Mehtap NASIROĞLU, 1986 yılında Batman’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Batman’da tamamladıktan sonra yükseköğrenimine 2003 yılında Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde başladı. 2007 yılında bu bölümden mezun olduktan sonra aynı yıl içerisinde Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2010 yılında Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne Araştırma Görevlisi olarak atandı ve aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Doktora öğrenimine başladı.